

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 15.03.2018 року (протокол № 10)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

1(136)/2018

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskiy (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskiy (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 10 of 15.03.2018)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

Bordilovska O.

The principles and values of Indian civilization: since ancient time to current stay.....

Вахрамеева Г.

Розквіт культу Деметри за часів правління династії Спартоکیدів на Боспорі

Вертієнко Г.

Озброєння давніх іранців за текстами Молодшої Авести: дистанційна зброя

Гошко Т.

Уявлення про старість у містах річпосполитського простору на межі
Середньовіччя та ранньомодерної доби.....

Заплетнюк О.

Особливості змін у титулатурі фараона Ехнатона

Кушинська Л.

Світська держава як надбання середньовічної університетської традиції полеміки
та наукових дискусій

Макаревич А.

Особливості османського вакфу на території Північного Причорномор'я у XVI столітті

Ніфталієв І.

Утворення Закавказької Радянської Федерації як складова розв'язання національного питання
на Південному Кавказі (1921–1922).....

Ніколаєв М.

Політична історія Ольвії Понтійської II ст. до н. е. у світлі відновленого літочислення.....

Орищенко І.

Історичні студії Володимира Григоровича Ляскоронського (20.04.1858 – 21.05.1920)

Орлик В.

Нумізматичні свідчення торговельних та військових зв'язків руських земель
Великого князівства Литовського з державою Тевтонського ордену у Пруссії.....

Прохорова А.

Дипломатичні взаємовідносини Лондона та Парижа під час англо-французької
війни (60-ті рр. XVI ст.).....

Rubel V.

"Neolithic revolution" in Biblical description: attempt of geographical
and chronological identification

Сорока А.

Просопографічний аналіз оточення Мітрідата VI Евпатора
(за матеріалами монумента Мітрідата на о. Делос).....

Талах В.

Уявлення класичних майя про потойбічне буття за написами із
"Храму написів" у поселеннях Паленке, Чіапас, Мехіко (Мексиканські Сполучені Штати).....

Тарасенко М.

Ушебті в зібранні Музею східного мистецтва в Золочівському замку

Шалига О.

Українське образотворче мистецтво в Канаді (друга половина XX ст.).....

Ясинецька О.

Пам'ятки культурної спадщини XI ст. у Польщі в контексті
одного з перших матримоніальних союзів Польщі та Київської Русі

CONTENTS

Bordilovska O.

The principles and values of Indian civilization: since ancient time to current stay.....

Vakhrameieva. H.

The heyday of the Demeter cult during the reign of the Spartokids dynasty on Bosphorus

Vertiienko H.

The arms of ancient Iranians by the texts of Young Avesta: distant weapon.....

Hoshko T.

Representation of the old age in the towns of the Polish-Lithuanian commonwealth
in the late medieval and early modern times

Zapletniuk O.

Features of changes of Akhenaten's titulary.....

Kushynska L.

Secular state as an asset of the medieval university traditions of polemics
and scientific discussions

Makarevych A.

Features of the Ottoman waqf on North Black sea region in the XVIth century.....

Niftaliev I.

The creation of the Transcaucasian Soviet Federation as an integral part
of solving the national question in the south Caucasus in 1921–1922-th.

Nikolaiev N.

The political history of Olbia Pontica of 2nd century BC in the light of the restored chronology

Oryshchenko I.

Historical studies of Volodymyr Hryhorovych Liaskoronskyi (20.04.1858 – 21.05.1920).....

Orlyk V.

Numismatic relics of trading and military relations of the Russian lands
of the Grand Duchy of Lithuania with the state of the Teutonic order in Prussia

Prokhorova A.

Diplomatic relationships between London and Paris during
the Anglo-French war (60-s of XVI century)

Rubel V.

"Neolithic revolution" in Biblical description: attempt of geographical
and chronological identification

Soroka A.

The prosopographical analysis of Mithridates VI Eupator's inner circle
(based on materials of the monument of mithridates, Delos)

Talakh V.

The afterworld image of the Classic Maya on the epigraphs
from the 'Temple of the inscriptions' in Palenque, Chiapas, Mexico (*Estados Unidos Mexicanos*)

Tarassenko M.

Shabtis in the collection of the Museum of oriental art in Zolochiv castle

Shalyha O.

Ukrainian fine art in Canada (second half of the 20th century).....

Yasynetska O.

The monuments of cultural heritage of the 11th century in Poland in the context of one
of the first matrimonial alliances of Poland and Kyivan Rus

THE PRINCIPLES AND VALUES OF INDIAN CIVILIZATION: SINCE ANCIENT TIME TO CURRENT STAY

One of the world's oldest civilizations India is an unique one, with uninterrupted tradition for centuries. It has given birth to four religions – Hinduism, Jainism, Buddhism and Sikhism, which are known mainly due to the principles of peaceful coexistence and non-violence. Geography, history, ethnic and linguistic variety and social structure, together with religious principles shaped this amazing civilizational pluralism, which required tolerance. Exactly these values will shape the conduct of the Republic of India after independence, both in internal and external affairs. Author deals with this continuity of civilizational values and also examines the challenges to this extremely traditional civilization in contemporary Indian development.

Key-words: Indian civilization, traditional values, tolerance, unity in diversity, Gandhian way, ahimsa, vasudhaiv kutumbakam.

Introduction. The great Indian civilization is recognized globally as the most diverse and tolerant, with thousands-years uninterrupted traditions. India is known as the world's Guru, primarily because it taught us how to conduct peacefully, to hear the others and decide all the serious problems by non-violent ways. Throughout its history Indian civilization faced a lot of challenges, and finally this great cultural massive has been adjusted for all new innovations as they enriched the culture of India. Despite many crucial changes and really big threats to the background of the civilization, India could manage to preserve the continuity of their traditions and values, and made it national proud and principal part of her current strategy in global affairs. Civilizational glory works as a soft-power now, when India is actively searching a rightful place in changing global order. At the same time, we can't be silent about present-days changes and negative trends inside Indian society and politics, and the voices are arisen about the un-tolerance and chauvinism, as well as militarization and too much pro-active course in the foreign policy.

So, the main objective of this paper is to trace the continuity of the civilizational values and behavioral principles of India, to make a bridge between the antiquity and modernity and, also to point the challenges to tolerance, non-violence and unity in diversity in present-days India. Under this objective we'll try to answer some principal questions:

- What are the factors shaped Unity in diversity as the only possible principle of Indian civilization?
- How this principle survived throughout the history, with many waves of invaders and rule of foreigners?
- What was the impact of non-violence and tolerance on the struggle for independence in India?
- Which way these traditions influenced the foreign policy and international conduct of the nation?
- Why there is a big concern in present-days India as per the threats to traditional values and civilizational principles?

The research covers the issue, which is deeply investigated in India itself and abroad, starting with the sacred literature and ancient texts (Puranas, Shastras, Arthashastra, Mahabharata), observations of Indian leaders (J. Nehru, B.R. Ambedkar, Morarjee Desai, Shashi Tharoor) and deep research of modern Indian scholars (S. Dube, A. Sen, S. Khilnani, R. Thapar, R. Guha, D. Gupta, A. Kohli, A. Kumar, A. Roy, Y. Singh and many others). Also, this issue became extremely popular in English (S. Walpert, D. McLeod, I. Talbot) and Russian (Ye. Vanina, B. Klyuev, A. Kuzenkov, A. Kotovskij) Indology schools. At the same time there is a lack of such investigations in Ukraine. Traditionally, Ukrainian scholars take the issue from one specific aspect: history (O. Chuvpylo, V. Rubel), philosophy (Ye. Pavlenko), politics (I. Poliha, P. Ihnatiev), and international relations (O. Lukash). This research is based on more complex, pluralistic observation,

as it matches the characteristic of Indian civilization. It is supposed to combine different attitudes and research paradigmas with constructivist approach as the most applicable one. Also, the author took the risk to provide her own estimations after many years of research dedicated to South Asia and India.

There are three main aspects to be examined: one is about social harmony created throughout the history, where everyone has its own place and destiny; the second is about India's conduct in the international stage; finally, we will come to the current challenges and direct threats to Indian civilizational values in contemporary social life in India.

History and Social Development. The most important feature of Indian civilization, its main characteristic is Unity in Diversity. Together with ancient tradition, which has never been stopped by various invasions and foreign rules, it formed this absolutely unique cultural and social complex with no one in global history to compare. Indian "pluralism of everything" has become a part of nation's self-identity. In fact, to be Indian really means to belong to something very pluralistic, as India was and remains to be a melting pot of different races, ethnics, cultures, religions, economic systems etc. In the past, foreign travelers, among others, Megasthenes (315 B.C.), Fa Hsien (A.D. 405-411), Huan Tsang (A.D. 630-44), Alberuni (A.D. 1030), Marco Polo (A.D. 1288-1293) and Ibn-Batutta (A.D. 1325-1351) observed and recorded this extremely impressive pluralism. **Bharatavarsha** – the name of Indian sub-continent became a synonym of something huge and diverse, but at the same time it was understood as one entity, integrated under common values. In fact, till now, every citizen of India will introduce himself as an Indian firstly, and only than he will mention his local nationality (Bengali, Tamil, Gujarati etc.).

What are the sources of this unity in diversity? To follow distinguished Indian scholar S.C. Dube, the most obvious are racial types, ethnic origins, religions and languages [3, p. 29]. Also, geographic conditions should be added, as the cultural type and economic system is always shaped by the climate, fertility, natural resources. As Indian subcontinent included different geographic zones, definitely, people's activity and culture appears also varied from zone to zone. Geography is also important in case of Indian sub-continent because of its natural borders, which still gave some possibilities to cross them and to ensure the communication with the rest of Asia. As the territory was really a huge one, with different political systems and many states, small and large by size, and various tribal areas, scholars in India till now used to discuss the problems of "Indian histories" or "Our pasts" – always in plural! At the presence of this unprecedented variety the only way of Indian development was possible – to be united in diversity, which means to find out the possibility to leave peacefully, to co-opt the incomes, to exchange, to learn and to teach.

Historically, we began Indian history with Indus valley civilization (the irony is that two largest towns of this civilization, Harappa and Mohenjo-Daro are both in Pakistan now), where we can see the formation of main religious and world-view principles. But the core zone of Indian civilization's history is so called **Aryavarta** – the valley between two biggest rivers – Indus and Ganga. It was a land, where all the waves of strangers appeared to come, the area of fierce struggle, and the most productive economic zone. If the southern part of India remained less disturbed until the Western invasion, Aryavarta got all the challenges and had to communicate with foreigners, starting with those, who actually gave a name to this territory – the Aryans tribes. We are not going to discuss all the theories of the origin of Aryans, as there is still a point of discussions – where, why and how they came, or maybe they started from India inside even. But the main issue is that how they changed the life and culture of India (at least, in Aryavarta) and shaped it civilizational face. Exactly after Aryan appearance we can observe so-called Classical Indian Society with Hindu-dharm (Hinduism) and Varna-jati (caste) system as firm social structure to shape everyday conduct of everyone human being. "The ideological and social framework of Indian society began taking shape when the area of interaction between the Indo-Aryans and the earlier inhabitants widened" [3, p. 5]. It could be mentioned, that the process of Aryanization took a long time, but after all these cultural and social interactions across the sub-continent, pluralism and cultural mosaic being formed.

Another fundamental result of this process was the Caste system – the Indian social phenomenon, which became a real basement for further development of Indian civilization. Characteristic features of this system, determined by sacred texts of Hindu religion, are deeply investigated, some important things we can mention here, and first of all that it was a system, where the place of everyone was determined by the birth, law of karma and sansara, and nothing could change the position. The doctrine of Karma remains basic to Hinduism, as well as the hierarchical structure of the society. In his impressive research on castes, Prof. D. Gupta described this very essential law as follow: "The fact is that one is born into a certain caste, is an outcome of one's past deeds in an earlier incarnation" [6, p. 5]. Also he mentioned, that "...in a closed system of stratification, mobility is strongly discouraged" [6, p. 23]. Here, maybe, we can find out the explanation why sometimes there was no need to create strong states and provide strict regulations from the top, as it was a self-ruled society, with its own regulations, norms and traditions. Different teachings since that appeared to change this tradition, first of all Buddhism with its denying caste and karma, but finally it has been adopted by Hindu religion. The explanation, why it became possible, could be found in words of Mahatma Gandhi: "Hinduism is not an exclusive religion. In it there is a room for the worship of all the prophets of the world. It is not a missionary religion in the ordinary sense of the term... Hinduism tells everyone to worship God according to his own faith or dharma, and so it lives at peace with all the religions" [4, p. 5].

To understand Indian variety we have also stress the long presence of other religions, not only local like Buddhism and Jainism, but also Christianity and Islam in the country. Christianity came earlier, but the later arrival of Islam left much greater impact on Indian civilization. The first serious challenge to absolutely self-regulated Indian society was Muslim invasion and beginning of the Medieval India (1250-1750 A.D.), but the situation is not easily described, as we can observe different dynasties, means – different languages and cultures came to India. Actually,

even religion was not the same, as there is a phenomenon about Islam in India, we can see Shia and Sunni, Ashrafs (descendants of the invaders) and Ajlavs (those who have been converted into Islam), different Sufi tariqats and even new mixed teachings, up to Sikh religion. To name some most important waves of Muslim invaders, we have to mention Arab invasion of Sind and Southern Punjab (711-714 A.D.). Fatimid control of Multan (since 950 A.D.), invasion of Mahmud Ghazni in Northern India (998-1030 A.D.), Delhi sultanate (1206-1451), Lodi (Afghan) Empire (1451-1526), second Afghan Sher Shay Empire (1540-1556) and Mughal Empire (1526-1757 A.D.) as the most profound stages of Indian history. Actually, only Indian called the last rulers "Mughals", while they never identified themselves with Moguls and prefer to use the name "Timurides". Even this short excursion could vividly demonstrate a new wave of variety – of ethnics and cultures and languages, and thus we can see that Islam was different in different regions of India, sometimes it was more in common between the Muslims and Hindus in the same territory, than between the Muslims from different Indian states. So, India changed many times in different ways and produced even more multi-diverse society. Also, it may be added, that Hindu rule was never completely wiped out from India, especially the southern part, where the Hindu kingdom of Vijayanagar was a powerful state. There are varying opinions about the outcomes of the interaction of the Hindu and Islamic traditions in pre-colonial period, but usually the high robustness of the sociocultural basis of Indian civilization is highlighted. As M. Merchant mentioned in his version of the civilizational clash's review, "It is true that the early Turko-Afghan invaders were cruel, even barbaric... But it is equally true that the later Mughals, especially Emperor Akbar, were secularists: men who honored Hindus by marrying their women, recruiting their scholars into the highest positions of their court and treating them with dignity and respect" [14, p. 57].

The next part of India was connected with the Westerners, and again we can see Portuguese, Dutch, French and British invaders in sub-continent, with their religions, languages and cultures, which came before and after the collapse of Mughal Empire. But the history of India did not stop, and the dissolution of the Mogul Empire is not equivalent to the social or political degradation of the society if we interpret it in the scope of Indian socio-cultural tradition, as the Imperial type of government is not a part of this tradition. India followed its traditional civilizational values, so there's no proof of any kind of cultural decline or gap in the development.

The period of Raj – rule of the British Empire created absolutely new conditions under which Indian nation itself has been consolidated. The British presence was considerable, as Raj provided a lot of changes in Indian economy and social development, both of positive and negative character, but it could not demolish Indian diversity and traditions of tolerant co-existence. By the way, even Queen Victoria promised to not intervene into religious and confessional situation in India. Instead of this, British created a new possibility of involvement for distant parts of India with each other as well as more active connection with the world. The country was unified by a common system of administration, one Penal Code, a network of railways, as well as post-service and new educational system. We can't deny many negative trends and cruel events of the Raj, and the fact is that economically India during Raj became poorer, not richer. But at the same time, we have to accept, that due to the Western domination Indians found themselves generating new impulses

for social transformation and struggle against colonialism, caused a strengthening of Indian nationalism.

One more temptation for traditional principles and values came in 1947, when Britain had surrendered the key-stone of its Empire. Finally, after two hundred years, Britain has conquered India by leaving it. This historical decision followed by the Partition and creation of two independent states instead of one, India and Pakistan. The Independence Day – August 14 in Pakistan and August 15 in India: this symbolic fact has provided a long history of complicated bilateral relations, full of entrust and enmity, up to the open military conflicts between the two. The Partition created new territorial disputes, especially over Kashmir, which would strain the relations for years to come. It was the biggest migration in 20th century, as it is estimated that over 15 million people were displaced and 1 to 2 million lost their lives in the ensuing communal violence. How it could happen in this tolerant land where people of different believing shared common lives? In India, it is still popular to blame Pakistan and its fathers for the Partition and further complicated bilateral relations: "Pakistan has a pathological hatred of India and the idea of India. It was a nation created because of it. The creators of Pakistan abhorred India's plurality. They disbelieved the assertion of many – including Gandhi that Hindus and Muslims can stay as brothers. They doubted India's assertion of secularism" [14]. So, Pakistan is blamed for denying the main principle of Indian civilization – the pluralism, the Unity in Diversity. One of the observers recently proposed his own understanding of famous Jinnah's speech in August 11, before the independence has been proclaimed: "The first speech Mr. Jinnah gave in the newly created Pakistan was astonishing in its effrontery. He talked of how he wanted Pakistan to be a secular state! Well, we know what came of it, the experiment that was Pakistan" [15, p. 2]

This irony, however, could be traced as not objective estimation, as the speech itself and M.A. Jinnah's intention in common was really about to have a very good neighboring relationship between India and Pakistan, something like The US – Canada relations. And yes, it seems, that he pursued not an Islamic state but rather a non-Hindu majority nation. What happened after his death is another absolutely unhappy story of political instability and military coups, the rise of Islamic fundamentalism, the impossibility to solve social problems which all together destroyed Jinnah's dreams and created an image of Pakistan as a terroristic state. But what about India's own responsibility, and what to do with the fact, that India and its founder fathers had absolutely opposite attitude to Pakistan – as an occasional, temporary state, which is not forever. J. Nehru himself was absolutely confident that India will be re-united once. Here we can see the background for **Akhand Bharat** – the idea of un-divided India, which appeared to be popular almost immediately after the Partition (during the 1950s and 1960s, the Bharatiya Jana Sangh passed many resolutions and expressed its hope that one day "India and Pakistan will be united to form Akhand Bharat") [8]. History of India-Pakistan relations was not a lucky story because of this attitude also, we know about wars, instabilities, mistrust and mutual accusations. So, it is not such an easy job – to divide the common history, and the shadow of the Partition is still here. It is a story of independence, but it is a story of abandoned houses, divided families, old friends who became enemies in one moment, which still hurts.

It is a very famous fact that the person, who served to independence, maybe with the biggest sacrifice, M.K. Gandhi, The Mahatma, did not celebrate August 15, 1947, as it was a day of sorrow for him because of this huge number of victims, which no one could anticipate. It is

understandable, as The Mahatma had an unrivalled moral compass, more so if you notice the decades he was active in – Hitler, Churchill, Stalin, Mao and Mussolini were his contemporaries. While the world was disintegrating into violence, fascism, militarism and war itself, Gandhi taught the virtues of truth, nonviolence and peace. When Gandhi adopted **ahimsa (non-violence)** and **satyagraha** ("holding on to truth") as methods of obtaining freedom it was a big innovation. But these methods had showed a great result: 70 years ago, India became an independent nation. M.K. Gandhi disliked the English term "passive resistance", because satyagraha required activism, not passivity. "So, non-violence, like many later concepts labeled with a negation, from non-cooperation to non-alignment, meant much more than the denial of an opposite: it did not merely imply the absence of violence. Non-violence was the way to vindicate the truth by the infliction of suffering not on the opponent, but on oneself" [19, p. 18]. That was the approach, proposed by Gandhi to get independence, and it worked. What is more, the same principles later have been implemented for India's international conduct.

Foreign Policy. Even before August 15, 1947, Indian leaders were realizing, that the core importance of the position in the global arena proclaims the main objectives of the country's foreign policy. They advocate the principle of peaceful co-existence and aim to avoid the position of strength and to be as far as possible from two military blocks' confrontation. So-called "Nehru course" which means the independent foreign policy was the only imperative for India as a great nation and ancient civilization. It became an issue of national consensus as for country's external activity and in spite of any changes in the internal affairs never has been changed by principal position. India's "state behavior" proved the tenacity to achieve foreign policy's autonomy and play a global role in diplomacy last 70 years.

The fact is that the foreign policy of independent India and its global activity had its roots in India's historical development and civilization's essence also. India itself has been many times the victim of wars and conquers which others initiated, but never played a role of aggressor. The priority of peaceful means in the solution of different types of problems possessed its significant place in ancient texts like "Arthashastra". Traditional spiritual wisdom has been strength of India through many ages, and Gandhian way is the continuation of this wisdom only. His teaching is much more concerned with traditional thought of Indians then achievements of Western social sciences, in the context of external affairs too. By words of eminent Indian diplomat J.N. Dixit, "...the emphasis on tolerance, on mutual accommodation, on the commitment to peace, on avoiding the use of force to settle disputes and on the commitment to freedom of colonial people are Gandhi's contributions to our foreign policy orientations" [2, p. 40]. Indian important impact into the worlds diplomacy is **"panchsheel"** – five principles of peaceful co-existence proclaimed in 1954. The essence of **"panchsheel"**, by words of Pandit J. Nehru, is that "the only way to live in this world is through co-existence, mutual co-operation and recognition of the right of each country to live its own life". Since that the inspiring ideals rooted in the cultural traditions of India, become not only an integral part of the foreign policy of India, but have also been widely accepted in the international community. **"Panchsheel"** principles inspired the Non-Aligned Movement, and India always played an active role in its activity. Today global agenda demands re-discovering of conception of the Non-Alignment and changes in the activity of NAM. Now India sees South – South cooperation as an effective cooperative approach to the challenges of development with the goal to establish a more positive ethic of globalization.

Contemporary Indian foreign policy demonstrates the combination of two contradictory trends – Gandhian Way, sometimes called idealism, and realpolitik, which is the condition of national interests' protection. Nuclear status – is one of the most popular issues wide discussed after 1998 tests. Usual question is: how it is corresponded with the Gandhian way, principles of non-violence? The answer is: a developed India should be able to take care of its strategic interests through its ability to adjust itself to the new realities of the globalized world. "In this real world, strength respects strength only, not a weakness", by the words of A.P.J. Kalam, the creator of Indian nuclear and missile program, former President of India [1, p. 108]. J. Nehru's proposal of eliminating nuclear weapons in the world's scale was rejected, first of all by nuclear club members. Why do these countries, under the "nuclear apartheid", recommend the way of security policy to India? Through its nuclear tests in May, 1998 India repositioned itself from one of the leaders of the Third World to being a serious candidate for major-power status, accordingly to realpolitics. India has already made it clear that it aims to develop a credible minimum nuclear deterrent and it enunciated a nuclear doctrine that pledges no first use of nuclear weapons.

The Republic of India is a very bright example of how nations of the modern world could manage their transition under the rules of Globalization. Globalization means not only integration with the world economy, it brings the influence of external forces into traditional society. Globalization has challenged Eastern societies, their economy and culture through belief in progress, economic development and deep interdependent on the world's scales. Western dominated globalization has placed non-western countries into absolutely special position. It has given rise to a great number of contradictions, as well as to new ambitions of these countries. Also, globalization stands for the continuous process of domination over others by a few nations. Such approach has never been accepted in India, it has consciously promoted multi-polarity in international relations. It is well corresponded with ancient idea "*vasudhaiva kutumbakam*" – "the whole world is one family". M. Gandhi stressed many times that he believes this ideal: there could be only one world devoting itself in friendly co-operation between the different parts to the advancement of humanity, where "we will live in harmony with the rest of the world" [12, p. 79]. Now this ancient tradition of unity could be re-discovered with the issue of the establishment of more justified multi-polar world order. Globalization should not become the worldwide manifestation of strong overpowering the weak, both in politics and economics, instead it should pave the way for a federation of friendly inter-dependent nations, that is Indian understanding. So, main traditional values that have helped shaping India's foreign policy are: "tolerance, the equation of means and ends, and non-violence" [11, p. 19].

It is evident that Indian foreign policy has to adapt to the rapidly changing global scenario. But it is absolutely evident too that India has any idea to reject its traditional priorities rooted in the spiritual heritage. This is important because India would like a polycentric world in which it has good relations with all nations; it needs to live in harmony to be able to deal with its pressing domestic problems. India would not want a bipolar understanding emerging between China and the United States because that would reduce the space for strategic manoeuvrability, and that is a reason of strategic partnership between India and Russia and India and EU. For both India and Russia, a desire for a multipolar world without Western domination, became a crucial idea, which caused the cooperation on both bilateral and multilateral levels. Therefore, reinventing Indo-Russian relations is an important

task facing the political leadership of both countries, who must find ways to rejuvenate the confluence of political and strategic interests if the relationship must break out of its current shackles. As the Asia-Pacific region will remain the locus of economic development in the coming decades, a dialog with the major Asian powers, which should first involve India and China, is an absolute necessity for main international actors like the US and the European Union. That is a reason why so many ways of collaboration have been created in 21st century between India and the EU, two democratic giants with the same mottoes; "United in diversity". Another good reason to be mentioned here is the same intention to create multi-centric global order, not unipolarity. At the same time, strategic partnership with The United States has been shaped by realistic approach and new international agenda, as well as a huge and extremely successful Indian diaspora in the US, where Indian Americans became a bridge between two nations.

Another important relationship, especially under 21st as "Asian century" motto, is definitely India-China partnership and rivalry. There are some important issues which should be undermined by specialists in the sphere of international relations: competitive character of India-China peaceful coexistence; current position in the modern international order; economic, military, scientific and technologic potential of both; privileges for the further development and integration to the process of globalization; level of influence in the regional and global security systems. Objective reality is that India and China have to coexist in the modern multipolar globalized world. It is a new transformation of very popular idea, proposed by K.M. Panikkar in the middle of 20th century, which has deeply influenced political elite in the new independent India and resulted in "panchasheela" principles of peaceful coexistence. Two greatest Asian civilizations have many common characteristics, and at the same time, they are still estimated as rivals, with many unsolved problems of the past, starting with the border issue. No doubt, this direction will be one of the priorities of India's foreign policy for the nearest period, if not forever.

"As India emerges in the 21st century, evolving gradually into a middle-in-come country with increasingly global interests, it will find itself adapting to a rapidly evolving international system. India's resources today are greater than at any time in its history, and it no longer confronts existential threats" [10]. In common, contemporary India has to continue with a very pro-active diplomacy and peaceful policy of so called "positive neutrality", aimed in ensuring the national interests protection. "From non-alignment to multi-alignment with all the actors possible" – this is a way, how the foreign policy of N. Modi, current PM of India is widely estimated. The one, who proposes truly beneficial cooperation with India, will win.

Current position. In fact, since May, 2014 the government of India and N. Modi himself being absolutely nationalist in his approaches, started to implement well-known traditional principles with the aim to make India "great again". One of those principles is the idea of *swadesh* – home production, once proposed by M. Gandhi together with *swaraj*, *ahimsa* and *satyagraha*. Swadeshi in current position means first of all fast development, full support to domestic production, and proud to consume Indian products. Here we can see another example how the old ideals could survive and be implemented under absolutely new scenario. One more example how ancient regulations of Indian civilization, old and traditional, extremely complex and pluralistic, could work in modern times is Indian federalism. Many scholars believe, it was "Unity of diversity" principle which eventually led to a federal structure of the state after independence [20, p. 4].

Let's remind ourselves, that many of India's nation-states have a size and population larger than most European countries (Maharashtra with 12 million or West Bengal with 92 million). Really, it's a tribute to civilizational values that such huge entities of diverse people – in language, culture and religion could create an effective federal structure. The interconnection between federalism, secularism and democracy in Indian conditions is absolutely visible.

Secularism is said to be run from the bloodstream of India, where every known confession may be found. It is one of the basic principles of Indian nation since independence. Still, there are some threats, which should not be ignored. "Revivalism, casteism, communalism and regionalism are some of the disvalues which have emerged as a result of the development after independence" [17, p. 36].

Modern India – is not only fast developing nation, with all chances to be 3rd world's economy in nearest decades, one of the leading states in indigenous high technologies, it is named also the greatest world's democracy with 700 million looking forward young generation. Despite the complicated starting period after Independence, modern India rapidly went on to a series of political and economic successes. Its bold decision to provide democratic governance after centuries of colonial rule has proved to be sustainable. The Nobel Prize Winner, economist A. Sen, noted: "India's record in pioneering democratic governance in the Non-Western world is a widely acknowledged accomplishment, as its basic success in a maintaining a secular state, despite the challenges arising from its thoroughly multi-religious population and the hugely problematic history of violence around the ending days of the Raj" [16, p. 1]. At the same time, democracy should not explain slow transformation, even many Indian scholars consider India to be "50-50" democracy, because of casteism, nepotism, corruption and slow social transformation. Noted prof. R. Guha noticed in his famous "India without Gandhi" that it was really 50-50 success story of independent India democratic development [5]. Caste democracy and non-engagement with progressive methods have been criticized by many eminent Asian leaders, firstly by former Singapore PM. Mr. Lee Kuan Yew had an easy and often warm relationship with Indian leaders, he was caustic in his criticism of how India had developed post-Independence. His view that India was "not a real country", but "32 separate nations that happen to be arrayed along the British rail line", and his scathing criticism of its leadership and bureaucracy that were in his words "feudal" made many see him as anti-India. In 2005, Mr. Lee was invited to deliver the Jawaharlal Nehru Memorial lecture in New Delhi. It was here that he finally acknowledged India was on the path to progress, albeit a "slow and faltering" one. "India must make up for much time lost" Mr. Lee told the Indian audience [7]. But it's also well-known that Lee Kuan Yew believed in India's capacity to balance China in Asia, at least to some level, and he obviously noticed some privileges India possesses, like English as the language of education and inter-Indian communication. He did not pay much attention to democracy, as he was always mostly concerned about economic development, not political systems.

Still, India is considered the world's biggest democracy with 814 million people eligible to vote in Parliamentary elections of 2014. Actually, India's greatest achievement in democracy construction has been holding free and fair elections. Due to the complexity of electoral system and huge population, the voting process to determine the composition of the lower house of Parliament (545 seats), takes place during 5 phases. Last elections brought the victory to Narendra Modi, a candidate of BJP with strong nationalist vision of former Indian transformation. His work as a gov-

ernor of Gujarat promoted truly impressive transition in the state, which demonstrated 12,5% annual economic growth. Such success, together with his plans to fight corruption led to his brilliant victory at the elections: N. Modi came to power after 2 terms of INC-controlled government with the slogan "Nationalism is our strength, development and effective governance are our goals".

After 3 years, N. Modi's government launched a series of companies to change India, like "Make in India" (regarding swadeshi ideas), "100 smart cities", "Digital India", "Swaccha Bharat" (Clean India) etc. [13] Now, many experts estimated his governance as one of the most active, both internally and internationally. And nothing is bad with nationalism, as the ideology which once showed India the way to independence. At the same time, also voices of trouble arisen about the revival of Hindutwa's ideas, which are estimated like chauvinistic, even not simply nationalistic. First of all, it means the restoration of "India for Hindus" principle, and unfortunately, there are some facts to prove it. One of the most quoted is about new laws to ban beef consumptions and consequences they provoked. "In the wake of a number of well-publicised incidents of lynching and mob violence, most of them related to issues surrounding cattle trade or beef consumption, a narrative Lynchistan has taken hold that there's been a spike in the incidents of lynchings and mob violence. In one telling, such violence has increased after the election of the Bharatiya Janata Party (BJP) at the center in May 2014" [18]. So, many citizens believe that Prime Minister appears to understand better than many that cow related vigilantism, and perhaps communal violence, is a growing problem in India and it really could defame Prime Minister, the BJP, and the image of India both at home and abroad. This is not only example of right-wing changes in modern Indian society, other communal issues, together with "caste democracy", gender issue and linguistic variety (every 10"km language is changing, they have a joke!) created a space for concern and instability. Muslims are freer to practice their faith in India than, for example, Muslims in China, but at the same time they suffer disproportionately in times of communal rioting. Even in times of peace they can be shunned or stigmatized. Also, "Women and Dalits are still discriminated and exploited but are less unfree now than at any time in the past 5.000 years" R. Guha mentioned [5].

Actually, modern India has to demonstrate more intention to implement, not only proclaim traditional moral priorities. India's successes may in fact make it a more attractive target for those intent on threatening Indian values. Indian society by now lives with rising expectations, where everyone wants more, also, this society suffers from internal injustices, political and economic, and a number of disunities. Another negative trend is that we can see not only chauvinist but some revanchist steps, unfortunately, with the obvious revival of **Akhanda Bharat** idea, mentioned previously. Finally, despite a very impressive progress done during the independence era, economic liberalization and fasten rise of the last decades, social problems of 2/3 of Indian population are waiting for the nearest solutions. By the words of A. Sen, "since India's recent record of fast economic growth is often celebrated, with good reasons, it is extremely important to point to the fact that the social reach of economic progress in India has been remarkably limited" [15, p. 8]. Democratic pressures have gone in other directions rather than rectifying the major injustices of contemporary India, which are of economic, not only social character.

Conclusion. India is an ancient civilization with great tradition of tolerance. This tradition has been adopted by Gandhi and disseminated throughout the world by the Indian position in the international affairs too. The whole family

of nations should put the gratitude to a man who called himself "a politician who tries to be a saint" and proved that it is possible. His activity was commemorated once again by the 61st session of UN Assembly in the special resolution on celebrating The International Day of Non-violence, October 2, Mohandas Karamchand Gandhi's birthday. As the motherland of non-violence, India is widely recognized as a peaceful nation, with the great traditions of intercommunication and co-existence, rooted in its own diversity. This amazing "diversity of everything" also has a framework of unity, which has been proved in the independent period by many successful achievements, like secular federal state and establishment of democratic institutions. At the same time, unique Indian experiment with diversity should be continued by stronger efforts of present time leaders and public society to preserve tolerance in its every way, otherwise there is a threat to lose the glory of ancient times, glory of non-violent nation and peaceful civilization.

Список використаних джерел:

1. Kalam Abdul A.P.J. India 2020: Vision for the New Millennium / A.P.J. Abdul Kalam, Y.S. Rajan. – New Delhi : Penguin Books, 1998. – 324 p.
2. Dixit J.N. Makers of Indian foreign policy / J.N. Dixit. – New Delhi : Harper Collins Publishers India, 2004. – 160 p.
3. Dube S.C. Indian Society / S.C. Dube. – New Delhi : National Book Trust, 2001. – 147 p.
4. Gandhi M. What is Hinduism? / M. Gandhi. – New Delhi : National Book Trust, 2004. – 134 p.
5. Guha R. India after Gandhi. The History of the World's Largest Democracy / Ramachandra Guha. – N. Y. : Harper Collins, 2007. – 893 p.
6. Gupta D. Interrogating Caste. Understanding Hierarchy and Difference in Indian Society / Dipankar Gupta. – New Delhi : Penguin Books, 2000. – 300 p.
7. Haidar S. Lee was disappointed with India [Electronic source] / S. Haidar // The Hindu. – 2015, March 23. – Access mode : <http://www.thehindu.com/news/international/lee-kuan-yew-didnt-dislike-india-he-was-disappointed-by-india/article7023579.ece>.
8. Jaffrelot C. This Land, this Nation. Akhand Bharat is a mainstay of Hindu nationalism – because land plays a key role in its ideology [Electronic source] / C. Jaffrelot // The Indian Express. – 2008, January 12. – Access mode : <http://indianexpress.com/article/opinion/columns/this-land-this-nation>.
9. Jaishankar D. Indian Strategy in a Non-Strategic Age / D. Jaishankar // India Now and in Transition / Ed. by Athul K. Thakur. – New Delhi : Niyogi Books. – Pp. 277–286.
10. Khanna V.N. Foreign Policy of India / V.N. Khanna. – New Delhi : Vikas Publishing House, 2007. – 358 p.
11. Kripalani K. Gandhi: A Life / Krishna Kripalani. – New Delhi : Motilal Banarsidas, 1993.
12. Mahurkar U. Marching with a Billion. Analyzing Narendra Modi's Government at Midterm / Uday Mahurkar. – New Delhi : Penguin Books, 2017. – 288 p.
13. Merchant M. The New Clash of Civilizations / Minhaz Merchant. – Delhi : Rainlight, 2013. – 314 p.
14. Ranganathan A. Pakistan – Good buy and Good luck! [Electronic source] / A. Ranganathan // Newslandry.com. – 2013, May 3. – Access mode : <https://www.newslandry.com/2013/05/03/pakistan-goodbye-good-luck>.

О. Борділовська, канд. іст. наук, д-р політ. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСНОВИ І ЦІННОСТІ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ВІД СТАРОДАВНІХ ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ

Індія, одна із найстаріших у світі цивілізацій, є унікальною завдяки неперервним традиціям. У ній зародилися чотири релігії – індуїзм, джайнізм, буддизм і сикхізм, які відомі головним чином своїми принципами мирного співіснування та ненасильства. Географія, історія, етнічне та мовне розмаїття, соціальна структура разом із релігійними принципами обумовили цей дивовижний цивілізаційний плюралізм, який потребував терпимості. Саме такі принципи заклали основу як внутрішньої, так і зовнішньої політики незалежної Індії. У статті розглянуто цю неперервність цивілізаційних цінностей, а також досліджено виклики традиціям у процесі сучасного розвитку Індії.

Ключові слова: індійська цивілізація, традиційні цінності, терпимість, єдність у розмаїтті, шлях Ганді, ahimsa, vasudhaiv kutumbakam.

15. Sen A. Dreze J. An Uncertain Glory. India and Its Contradictions / Jean Drèze, Amartya Sen. – Princeton : Princeton University Press, 2013. – 433 p.
16. Singh Y. Social Change in India. Crises and Resilience / Yogendra Singh. – New Delhi : Har-Anand Publications, 1993. – 246 p.
17. Subramanya R. Has India Become "Lynchistan"? Observer Research Foundation [Electronic source] / R. Subramanya. – 2017, July 01. – Access mode : <http://www.orfonline.org/expert-speaks/has-india-become-lynchistan>.
18. Tharoor Sh. India. From Midnight to the Millennium / Shashi Tharoor. – New Delhi : Penguin Books, 2000. – 392 p.
19. The Success of Indian Democracy / Ed. Adul Kohli. – Cambridge : Cambridge University Press, 2001. – 298 p.

References

20. KALAM, Abdul A.P.J.; RAJAN, Y.S. (1998) *India 2020: Vision for the New Millennium*. New Delhi : Penguin Books.
21. DIXIT, J.N. (2004) *Makers of Indian foreign policy*. New Delhi : Harper Collins Publishers India.
22. DUBE, S.C. (2001) *Indian Society*. New Delhi : National Book Trust.
23. GANDHI, M. (2004) *What is Hinduism?* New Delhi : National Book Trust.
24. GUHA, R. (2007) *India after Gandhi. The History of the World's Largest Democracy*. N. Y. : Harper Collins.
25. GUPTA, D. (2000) *Interrogating Caste. Understanding Hierarchy and Difference in Indian Society*. New Delhi : Penguin Books.
26. HAIDAR, S. (2015) Lee was disappointed with India. *The Hindu* [Online] March 23. Available from: <http://www.thehindu.com/news/international/lee-kuan-yew-didnt-dislike-india-he-was-disappointed-by-india/article7023579.ece>.
27. JAFFRELOT, C. (2016) This Land, this Nation. Akhand Bharat is a mainstay of Hindu nationalism – because land plays a key role in its ideology. *The Indian Express* [Online]. January 12. Available from: <http://indianexpress.com/article/opinion/columns/this-land-this-nation>.
28. JAISHANKAR, D. (2017) Indian Strategy in a Non-Strategic Age. In: Athul K. Thakur, ed. *India Now and in Transition*. New Delhi : Niyogi Books, pp. 277–286.
29. KHANNA, V.N. (2007) *Foreign Policy of India*. New Delhi : Vikas Publishing House.
30. KRIPALANI, K. (1993) *Gandhi: A Life*. New Delhi: Motilal Banarsidas.
31. MAHURKAR, U. (2017) *Marching with a Billion. Analyzing Narendra Modi's Government at Midterm*. New Delhi : Penguin Books.
32. MERCHANT, M. (2013) *The New Clash of Civilizations*. New Delhi : Rainlight.
33. RANGANATHAN, A. (2013) Pakistan – Good buy and Good luck! *Newslandry.com* [Online] May 3. Available from : <https://www.newslandry.com/2013/05/03/pakistan-goodbye-good-luck>.
34. SEN, A.; DREZE, J. (2013) *An Uncertain Glory. India and Its Contradictions*. Princeton : Princeton University Press.
35. SINGH, Y. (1993) *Social Change in India. Crises and Resilience*. New Delhi : Har-Anand Publications.
36. SUBRAMANYA, R. (2017) Has India Become "Lynchistan"? *Observer Research Foundation*. [Online] July 01. Available from : <http://www.orfonline.org/expert-speaks/has-india-become-lynchistan>.
37. THAROOR, Sh. (2000) *India. From Midnight to the Millennium*. New Delhi : Penguin Books.
38. KOHLI, A., ed. (2001) *The Success of Indian Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press.

Надійшла до редколегії 08.01.18

УДК 94: 291. 2

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.02>Г. Вахрамєєва, мол. наук. співроб.
Національний музей українського народного декоративного мистецтва, Київ

РОЗКВІТ КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ СПАРТОКІДІВ НА БОСПОРІ

Присвячено загальній характеристиці культу Деметри на Боспорі впродовж кінця V – початку III ст. до н. е. Розглянуто її основні боспорські святилища. При розкопках міст і некрополів було знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони. Окрім сакральних комплексів та виробів коропластів, про шанування богині родючості на Боспорі свідчать епіграфічні джерела, графіті, розписи та зображення колоса на монетах. Пріоритет античних норм та традицій у культурі Деметри зберігається впродовж усього зазначеного періоду.

Ключові слова: Деметра, Кора-Персефона, Боспор, елевсінський культ, святилище, теракоти.

Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н. е. Він збігається з економічним підйомом Боспорської держави. Як і за архаїчних часів, в основі економіки Боспору лежало землеробство. З кінця V ст. до н. е. поступово розширювалася хора боспорських полісів, а також виникали нові сільські поселення. У класичний період аграрне виробництво не тільки забезпечувало потреби держави, але і виготовляло продукцію на експорт.

У 394 р. до н. е. між Афінами та Боспором було укладено угоду про безмитну торгівлю та видачу злочинців, яка вивела стосунки між цими державами на новий рівень. Про велике значення експорту боспорського зерна до Афін свідчать встановлені там та в Пантікапеї стели із подякою за безмитну торгівлю хлібом Сатиру I [24, с. 282–283]. Збереглося свідчення із промови афінського оратора Демосфена, який говорив, що з Боспору до Афін поставляли 400 000 медімнів хліба (16 700 т) (Demosth. Adv. Lept., 32) [12, с. 14, 16].

Афіняни надавали боспорським правителям й аристократії громадянство та привілеї. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, у тому числі в Елевсінських містеріях, що проходили в головному священному місці Деметри Елевсіні впродовж 9 днів місяця боедроміона (кінець вересня – початок жовтня). Головним змістом Елевсінських містерій був відомий гомерівський міф Деметри. Міста символічно ототожнювалися з новими зернами, що вирости внаслідок посіву та загибелі старих; відродження зерна в новому врожаї вказувало на можливість воскресіння після смерті й існування в іншому духовному образі в потойбічному світі [5, с. 102].

Десь із IV ст. до н. е. Спартокіди починають вести свій рід від легендарного фракійського царя Евмольпа. Той був сином Посейдона й одним із тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими жерцями [8, с. 56; 23, с. 86]. М.В. Скржинська висловила доволі влучне припущення, що родинні зв'язки з Евмольпідами пов'язані із правилом, за яким для участі в Елевсінських містеріях іноземного громадянина мав усиновити хтось із афінян. Таким чином, когось зі Спартоکیدів було всиновлено представником роду Евмольпідів. Через це боспорський цар отримав можливість вести свій рід від відомого всьому еллінському світу героя, а також виконувати жрецькі функції, як представник Евмольпідів у себе на батьківщині [23, с. 87].

Участь правлячої династії та представників знатних боспорських родів в Елевсінських містеріях, а також проведення обрядів за їхнім зразком на Боспорі вивело шанування культу Деметри на державний рівень.

Загалом питання боспорських культів зазвичай розглядають у зв'язку з відкриттям та публікацією сакральних комплексів або культових предметів. Постійне накопичення археологічних матеріалів, пов'язаних із сакральним життям населення Боспорського царства, слу-

жило поштовхом для визначення питань сакрального життя, як одного з найактуальнішого та найпріоритетнішого напрямку сучасного антикознавства.

Історіографію проблеми культу Деметри в сакральному житті населення Боспорської держави можна поділити на такі групи:

1. Узагальнюючі праці, у яких є коротка характеристика релігійного життя на Боспорі та, власне, і культу Деметри (В. Гайдукевич, В. Блаватський).

2. Праці, присвячені релігії Північного Причорномор'я та Боспору (А. Русяєва, М. Скржинская, С. Саприкін).

3. Дослідження культів і сакральних комплексів окремих поселень (М. Кобиліна, В. Гайдукевич, Д. Чистов, Н. Молева, Є. Молев, І. Марченко, А. Завойкін та ін.).

4. Праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів джерел із цього питання: теракот, графіті, епіграфічних написів тощо (М. Кобиліна, В. Денисова, А. Русяєва, Т. Ільїна, Є. Молев, Н. Молева, Л. Шепко, М. Вахтіна, О. Горська та ін.).

Слід зауважити, що, попри активне вивчення проблем культу елевсінських богинь на Боспорі, зазначена проблема майже не знайшла комплексного висвітлення в науковій літературі, а відтак потребує подальшого розгляду, зокрема й через зростання матеріалів розкопок.

Метою цієї роботи є загальний огляд періоду розквіту боспорського культу Деметри у класичний період (кінець V – початок III ст. до н. е.).

Основним підтвердженням державного характеру культу є нумізматичні джерела. Саме з IV ст. до н. е. Пантікапей почав карбувати золоті та сріблені монети із зображенням колоса – атрибуту Деметри та сатиром або грифоном [3, с. 140]. На відміну від Ольвії, де зображення Деметри широко представлено на монетах, на Боспорі майже не зустрічаються монети із зображенням цієї богині. Нині відомий тільки феодосійський срібний діобол, на аверсі якого зображено Деметру в покривалі. На реверсі – колос та монограма ΘΕΥΔΟ [15, с. 217, № 15].

Подібне зображення богині в покривалі розповсюджені в Ольвії. А. Русяєва підкреслює, що це саме гомерівський образ скорботної матері, яка шукає дочку [19, с. 71–72].

Як і в архаїчний період, наймасовішим джерелом із культу Деметри є теракоти Деметри та Кори. Вони трапляються при розкопках майже кожного міста та сільського поселення Боспорської держави. Проте порівняно з попереднім періодом, матеріал коропластики збільшується як за кількістю, так і за якістю. Архаїчний тип "богині на троні" набуває свого розвитку. Так, у моделюванні обличчя зникають архаїчні риси, у композиції стає більше деталей. Яскраво ці зміни можна простежити на прикладі статуетки Деметри на троні кінця V – початку IV ст. до н. е., що буда знайдена біля селища Кіп-такиль (околиці Керчі). Теракота місцевого виробництва за привізною формою. На голові богині калаф.

Гіматій перекинаний через ліве плече, закриває всю фігуру. Трон широкий із подвійними виступами на кутах спинки. Під ногами лавка [6, с. 17, табл. 5, 14].

Іконографія Деметри та Кори-Персефони у протомах також набула свого подальшого розвитку. Зображення стає реалістичнішим і наповнюється деталями, що конкретизують образ богині.

Серед імпортованих протом Деметри привертає увагу аттична півфігура з опущеними уздовж тіла руками кінця V ст. до н.е., що була знайдена в Керчі. На голові стефана. Хвилясте волосся, розділене прямим проділом, спадає на плечі та груди. Обличчя овальне зі спокійним виразом. Ніс прямий, підборіддя округле. На стефані, волосся, верхній частині обличчя, шиї та грудях є сліди білої обмазки. З лівого боку над чолом у поглибленні волосся по обличчю розписане багряним кольором [6, с. 18, табл. 6; 29, с. 203, рис. 1–2].

Аналогів цієї протоми на території Північного Причорномор'я немає. Подібні до цієї теракоти є в каталозі коропластики Британського музею, який опублікував А. Хіггенс [30, с. 186, таб. 91.701].

Із IV ст. до н.е. розвиває місцеве виробництво теракот. На зміну родоському впливу приходить вплив аттичного мистецтва. Для виробів характерне м'яке моделювання особи [7, с. 24–25].

У цей час значно розширюється хора боспорських міст. Більшість із відкритих сільських поселень Боспору відноситься до періоду IV–III ст. до н.е. Розширення території Боспорської держави зупинило напади скіфів, тому з'являється велика кількість неукріплених поселень і садіб. Розміри садиби рядового боспорського громадянина становили близько 4–4,5 га [13, с. 53–56].

Прикладом картини, що характерна майже для всіх боспорських сільських поселень, може стати Андріївка Южна, що знаходиться за 15 км на південний захід від Керчі. Відкрито понад 20 приміщень і подвір'я садиби IV–III ст. до н.е. Зі знахідок, пов'язаних із культом Деметри, ми можемо відзначити фрагменти протом богині і головку Кори-Персефони боспорського виробництва. А також був знайдений канфар, з написом "Деметра" гострим предметом [5, с. 104].

Період IV–III ст. до н.е. не дарма названо періодом розквіту культу Деметри, адже саме на цей час припадає функціонування більшості громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства.

У другій половині V ст. до н.е. виникло святилище на честь Елевсінських богинь у Пантікапеї, столиці Боспорської держави. На його території був знайдений унікальний аттичний рельєф кінця V – початку IV ст. до н.е. із зображенням цієї богині разом із дочкою Кору із факелом у руці. Такі зображення Персефони, Деметри, Іакха та учасників містерії із факелами трапляються як в Елевсіні, так і по всій материковій Греції. Світло факела в темряві символізувало щасливе потойбічне життя. Персефона вважалася богинею вогню, а сам вогонь відігравав важливу роль у землеробських обрядах. Відомо, що факели використовували не тільки в Елевсінських містеріях, а й у святах на честь Іакха [9, с. 107–108]. Рельєф належить до рідкісних для Північного Причорномор'я і Боспора мармурових монументальних пам'яток, пов'язаних з елевсінськими містеріями [20, с. 154–155].

До храму в Пантікапеї також належать епіграфічні пам'ятки, що пов'язані із Деметрою. Це посвячення жриці Креуси першої половини IV ст. до н.е.: "*Креуса, дочка Медонта, Деметрі присвятила, будучи жрицею при Левконі – архонті Боспору і Феодосії та царю синдів і всіх майтів*" (КБН. 8); а також мармуровий постамент від статуї із присвяченням жриці Деметри Арісто-

ніки, другої половини IV ст. до н.е.: "*Арістоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, посвятила Деметрі за свою дочку Деметрію*" (КБН. 14).

Продовжує своє функціонування святилище Деметри в Німфеї, що було засноване в VI ст. до н.е. Після пожежі V ст. до н.е. воно було відновлене в першій половині IV ст. до н.е. Вхід до святилища був оформлений у стилі іонійського ордера. Над входом був зроблений напис "*Теопропід, син Меакла, цей вхід присвятив Діонісу, будучи агонофетом, при Левконі, архонті Боспору та Феодосії, і всієї Синдіки, торетів, дандарів, лессів*". Стає зрозумілим, що німфейське святилище стало місцем вшанування багатьох різних богів, насамперед причетних до землеробських культів. У різних частинах комплексу відкриті численні вівтарі. Кінцем V–IV ст. до н.е. датується більшість знайдених на території темносу вотивів і графіті. Усього було знайдено близько 90 графіті, частина із них із присвятами Деметрі, інші Діонісу, Гермесу та Гераклу, які входять до елевсінського кола. Серед них є графіті із повним іменем Деметри на чорнолаковому кіліку IV ст. до н.е. На ньому зазначено "Кінна Деметрі (посвятила)". Близько середини III ст. до н.е. святилище було зруйновано землетрусом і припинило існувати [4, с. 131–142].

Елевсінський культ двох богинь чітко простежується у святилищі Берегове-4. У центрі культової площадки виявлені три великі розколини у скелі з підтесаними напівкруглими краями, заповнені золою, теракотами, моделями фалічних хлібців, глиняними коржами, малюнками горщиками для каші, кістками свиней і поросят кінця V–IV ст. до н.е. [9]. Описані вище предмети змушують задуматися про те, що на Боспорі могли відбуватися обряди, подібні до грецьких. Такі ж культові предмети використовували при святкуванні Фесмофорій. Також на можливість проведення таких обрядів вказує розколина поблизу Німфейського темноса. Цьому суперечить напис із Пантікапея, присвячений Деметрі Фесмофорії: "*Така-то дружина ...сфена, посвятила Деметрі Фесмофорі при архонті Спартоку, сині Евмела*" (КБН. 18) [22, с. 66].

У першій половині IV ст. до н.е. на території Кітейського сакрального комплексу було побудовано темнос із кам'яною огорожею. Усередині темноса знайдені два хтонічних вівтарі, у вигляді ям, що заповнювалися приношеннями. Біля темносу – напівкругла площадка із круглим вівтарем. До південної стіни примикає жертвний стіл. Н. Молева, проаналізувавши знахідки темносу, зробила висновок про вшанування тут Деметри, Кора, а також інших богинь, пов'язаних із землеробством: Афродіти, Артеміді, Кібелі та ін. Так, тут були знайдені статуєтки Афродіти та Кібелі із левеня [17, с. 191].

Особливу увагу слід приділити знахідкам на Кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це фрагмент чорнолакового кіліка із графіті на віночку ДНМ з Кітея [16, с. 253]. Такі написи із присвятами Деметрі трапляються аж до II–I ст. до н.е. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ і Κ, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвячення Деметрі та Кори. Дуже цікавим є фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами Η і ΙΚΧ, що дозволяє із застереженням припустити спільне шанування Діоніса-Іакха та Деметри. Це може бути пов'язано з тим, що в міфології Іакх є найбільш пов'язаним із Деметрою та елевсінськими містеріями [16, с. 253].

Н. Молева порівняла остеологічний матеріал зольника: так, за її даними в першій половині IV ст. до н.е., у порівнянні з кінцем V – початком IV ст. до н.е., змен-

шується кількість кісток свині (із 12 до 5 %). Натомість з'являються кістки птахів (приносили у жертву Афродіті) – близько 20 % та собаки (приносили у жертву Кібелі). Найбільше знайдено кісток великої рогатої худоби та коней. Їхнє відсоткове співвідношення в часі залишалося незмінним (десь 40 %) [17, с. 190–191].

До цього часу відносять заснування храму Деметри в Горгіпії. При його розкопках у 1965 р. було виявлено близько 100 уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, з покривалом на голові, що спадає на плечі, та з руками, які притиснуті до грудей. Глина багатьох статуеток ідентична місцевій глині світло-бежевого відтінку, на зламі – сіра або помаранчева із дрібними темними включеннями та блискітками, що може бути непрямым підтвердженням наявності в Горгіпії центру виробництва виробів коропластики. Крім того, при розкопках були знайдені форми для відбитка лицьової сторони теракот і печі для випалення. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н. е. [1, с. 52–53; 2, с. 18; 25, с. 139].

Разом із зображеннями Деметри та Персефони були знайдені чорнолакові посудини IV ст. до н. е. На денцях деяких із них вирізьблені гострим предметом імена богів. На деяких є графіті Δ, які можна трактувати як посвячення Деметрі. Судячи із залишків культових приношень, храм Деметри розміщувався на околиці міста, біля початку міського некрополя. Можливо, святилище Деметри було вже поза міськими стінами [1, с. 139].

Святилища на честь Деметри засновують не тільки в містах, а також на території хори Боспора. Більшість із них можна інтерпретувати завдяки знахідкам віваря та теракот.

Прикладом такого сільського темноса може стати сакральна споруда, яку було відкрито при розкопках поселення Завітне-V у 2009–2011 рр. Л.Г. Шепко та С.Л. Соловйов віднесли його до типу extra-urban святилищ [27, с. 271–272]. Під час розкопок цього поселення було знайдено теракоти різного ступеня збереження. Деякі з них мають стосунок до культу Деметри. Наприклад, у 2003 р. були знайдені теракоти другої половини V ст. до н. е. У ямі № 2 – теракота у формі свині, у ямі № 3 – фрагмент статуетки богині на троні [28, с. 121–128]. До кінця V – початку IV ст. до н. е. відноситься фрагмент протому з невеликим ротом, пухкими губами, округлим підборіддям. Збереглося зображення кисті лівої руки, підведеної до лівих грудей. Цей фрагмент нагадує Деметру або Кору-Персефону [28, с. 121–128; 29]. У 2010 р. на території темносу були знайдені сім напівфігур Деметри, які належать до типу "богиня з руками на грудях" [26, с. 471].

Що стосується статуеток свиней, то їх знаходили також при розкопках Пантікапея, Кітея, Німфея та інших міст. Свиню приносили в жертву Деметрі, щоб уберегти посіви від шкоди. Скидання свиней в печеру або розколину символізувало сходження Персефони в підземний світ [22, с. 68].

Крім цього, свиня мала велике значення в елевсінських ритуалах, а також у Фесмофоріях та Скірофоріях. До початку свята порося разом із глиняними чи хлібними фалами, зміями та гілками рослин спускали в печеру чи яму. А під час свята жінки витягували згнилі останки свині та змішували їх із зерном на вітарі [19, с. 63].

Дуже цікавим є сакральне місце у гроті на вершині гори Сююрташ. При розкопках грота були знайдені: обпалена теракота богині в калафі IV–III ст. до н. е., велика кількість кераміки, печина, світильники, кістки тварин. Загалом знайдені предмети датуються IV–III ст. до н. е., крім світильників, які відносяться до VI–V ст. до н. е. [14, с. 357–367]. О. Масленніков схиляється до

висновку, що тут могло бути невелике святилище жіночого божества [14, с. 369]. Згідно з міфами, зажурена Деметра сховалася в печері. Еллінські святилища на вершинах або в печерах на честь Деметри Мелайни неодноразово згадуються в Павсанія. У таких храмах підтримували вогонь, приносили в жертву фрукти та мед [14, с. 369]. Теракота могла бути випаленою не випадково, а символізувати Деметру Мелайну (Чорну), тобто одягнену у траур.

Про сакральне значення цього об'єкта свідчать знайдені старі світильники, оскільки для культової практики давніх греків було характерним використання речей, що вийшли з повсякденного побуту [14, с. 369]. Таким чином, зазначений комплекс можна ідентифікувати як святилище елевсінських богинь.

Що стосується пам'яток, пов'язаних із поховальним обрядом, то до IV ст. до н. е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця: фронтальне погрудне жіноче зображення на синьому тлі. Квіти та колосся пшениці, які жінка тримає в руках, засвідчують, що це Деметра [11, с. 31; 10, с. 115]. На думку Є. Савостіної, у розписі Деметри – гарантія майбутнього відродження, тому що богиня у своїй хтонічній іпостасі не просто очікує небіжчика, але, крім цього, шукає його – як і дочку свою Кору, щоб повернути до життя; таким чином, основна ідея всього комплексу полягає у вірі, що після смерті людину чекає нове життя [21, с. 81–85].

У склепі I виявлено багате поховання жриці в ритуальному одязі. Голову її прикрашав золотий калаф. До нижнього краю калафа прикріплялися скровені підвіски. На диску кожної сережки зображено богиню Фетиду, що везе на морському коні, в супроводі дельфінів, викувану Гефестом зброю Ахілла. Шію прикрашали два золотих намиста. На руках було по золотому браслету, які склалися із кручених кілець, що закінчуються двома левами. Надзвичайно ошатним був одяг жриці: близько двох тисяч нашитих золотих бляшок різної форми та розмірів на сукні. Серед бляшок є платівки з поясним зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афін, Геліоса; значне число бляшок зображує дівчат, які виконують священний танок [18, с. 54–56]. На наш погляд, зображення на бляшках можуть бути пов'язані з елевсінськими містеріями.

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах привізних пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павловського кургану поблизу Керчі IV ст. до н. е. зображує посвяту в Елевсінські містерії [23, с. 89–90].

Унікальною для Боспору та Північного Причорномор'я є місцева групова статуетка трьох богинь, що була знайдена в могилі на г. Мітридат. Датуються вона кінцем V–IV ст. до н. е. [6, с. 17, табл. 5.2]. А.С. Русаєва висловила припущення, що це зображення Деметри, Кори та Персефони. Спочатку Кора та Персефона були різними богинями. Перша була пов'язана із землеробством і була дочкою Деметри, друга була винятково царницею підземного світу. Із розвитком землеробської релігії та формуванням головного міфу про Деметру, в основі якого лежить ідея про вмирання та воскресіння природи, ці дві богині злилися в одну Кору-Персефону. Дівчина Кора, землеробська богиня, після викрадення й одруження з Аїдом стає жінкою та отримує друге ім'я Персефона – стає царицею підземного світу та заступницею померлих [19, с. 52].

З Елевсінськими богинями пов'язано комплекс теракот із ґрунтової могили № 70/16 у пантікапейському кургані. Тут було знайдено півфігуру Кори IV ст. до н. е. Богиня одягнена в тонкий високо підперезаний хітон із

рукавами. Хвилясте волосся зачесане назад. Статуетка порожня, знизу відкрита, на зворотному боці прямокутний отвір. Блискуча обмазка, червоно-коричнева фарба на волосі, коричневою фарбою виконані віка та зіниці [6, с. 22, табл. 14.3]. Поряд із нею знайдено аттичну статуетку жінки, що сидить на камені. Гіматій закриває фігуру з головою. З-під гіматія можна побачити хітон [6, с. 22, табл. 14.4]. Хоча не зовсім зрозуміло, чи то просто жінка, чи богиня, але якщо взяти до уваги, що вона була знайдена поряд із теракотою Кори-Персефони, то можна зробити припущення, що ця статуетка зображує Деметру у скорботі. За міфом, коли Деметра прийшла до Елевсіна, то вона у людській подобі сіла на камінь біля колодязя, там її знайшли жінки, які й привели до царя Елевсіна. Потім цей камінь отримав назву каменю скорботи.

Таким чином, період із кінця V – початку III ст. до н. е. можна назвати періодом розквіту культу богинь родючості в Боспорській державі. Це пов'язано із державницькою політикою Спартокидів, що підняли культ Деметри на державний рівень, та з економічним життям Боспорського царства, а також тісними зв'язками з Афінами. Простежується яскраво виражений елевсинський характер культу Деметри. Поява епіграфічних написів і символів Деметри в нумізматиці дозволяє говорити про набування землеробського культу статусу державного.

Обрядова площина культу Деметри в Боспорській державі кінця V – початку III ст. до н. е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. Тут отримали популярність і свій подальший розвиток традиційні функції Деметри як хтонічної богині, покровительки землеробства та законодавиці. Хтонічні ідеї в культурі Деметри знайшли своє яскраве вираження в похоронній обрядовості, їх пов'язують із вірою в безсмертя душі.

Необхідно зробити акцент, що у світогляді боспорян Деметра була, насамперед, богинею землеробства із хтонічними функціями.

Список використаних джерел:

1. Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия / Е.М. Алексеева. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 242 с.
2. Алексеева Е.М. Коропластика в Горгиппии / Е.М. Алексеева // Древности Боспора. – 2009. – Т. 13. – С. 17–37.
3. Анохин В.А. Монетное дело Боспора / В.А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.
4. Античные государства Северного Причерноморья / отв. ред. Г.А. Кошеленко. – М.: Наука, 1984. – 392 с.
5. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 1–2: Терракоты Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1970. – 120 с.
6. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 3: Пантикапей. – М.: Наука, 1974. – 59 с.
7. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–11: Терракотовые статуэтки / отв. ред. М.М. Кобылина. – Ч. 4: Придонье и Таманский полуостров. – М.: Наука, 1974. – 57 с.
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / В.Ф. Гайдукевич. – М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. – 624 с.
9. Журавлев Д.В. Свет и светильники в элевсинских таинствах (по материалам святилища "Береговой-4") / Д.В. Журавлев, А.А. Завойкин // Боспорский феномен. Проблемы хронологии и датировки памятников / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб, 2004. – С. 106–118.
10. Зинько Е.А. Миф о Коре-Персефоне в боспорской монументальной живописи / Е.А. Зинько // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок: мат. междунар. науч. конф. – Часть I / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб, 2007. – С. 115–117.
11. Кобылина М.М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории / М.М. Кобылина. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 182 с.
12. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора / И.Т. Кругликова. – М.: Наука, 1975. – 300 с.
13. Масленников А.А. Сельские святилища Европейского Боспора / А.А. Масленников. – Тула: Гриф и К., 2007. – 564 с.
15. Мельников О.Н. Монеты Античной Феодосии / О.Н. Мельников // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2000. – Вып. 7. – С. 208–218.

16. Молев Е.А. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища / Е.А. Молев, Н.В. Молева // Боспорские исследования. – 2003. – Вып. III. – С. 252–263.
17. Молева Н.В. Обряд жертвоприношений в Китейском святилище / Н.В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та, 2002. – С. 70–74.
18. Передольская А.А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница / А.А. Передольская // Советская археология. – 1955. – № 24. – С. 54–73.
19. Русаева А.С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени: дис. ... канд. ист. наук / А.С. Русаева; Институт археологии АН УССР. – К., 1975. – 272 с.
20. Саверкина И.И. Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа / И.И. Саверкина. – Л.: Искусство, 1986. – 160 с.
21. Савостина Е.А. Греческая периферия и особенности развития искусства на окраине эллинского мира / Е.А. Савостина // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: мат. междунар. науч. конф. / отв. ред. В.Ю. Зуев. – СПб: Нестор-История, 2009. – С. 81–84.
22. Сапрыкин С.Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI–IV вв. до н. э. / С.Ю. Сапрыкин // Из истории античного общества. – Вып. 3. / Отв. ред. Э.Д. Фролов. – Горький, 1983. – С. 59–72.
23. Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Эллад и Северном Причерноморье / М.В. Скржинская. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2009. – 360 с.
24. Украина кризис віки. У 13-ти тт. Том 2. Античні держави Північного Причорномор'я / С.Д. Крижницький, В.М. Зубар, А.С. Русаева. – Київ: Альтернативи, 1998. – 351 с.
25. Цветаева Г.А. Новые данные об античном святилище в Горгиппии / Г.А. Цветаева // Вестник древней истории. – 1968. – № 1. – С. 138–148.
26. Шепко Л.Г. Из терракотовой пластики сельского Боспора / Л.Г. Шепко // Донецкий археологический сборник. – 2009–2010. – № 13/14. – С. 121–134.
27. Шепко Л.Г. Структура сельского поселения Европейского Боспора (на примере поселения Заветное-5) / Л.Г. Шепко, С.Л. Соловьев // XIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации / В.Н. Зинько (ред.). – Керчь, 2012. – С. 469–476.
28. Шепко Л.Г. Терракоты поселения Заветное в Юго-Восточном Крыму / Л.Г. Шепко // Донецкий археологический сборник. – 2006. – № 12. – С. 121–128.
29. Штитильман Ф.М. Протома Деметры из Киевского музея западного и восточного искусства / Ф.М. Штитильман // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 203–206.
30. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities / R.A. Higgins. – L.: British Museum, 1954. – 432 p.

References

1. Alekseeva, E.M. (1997) *Antichnyj gorod Gorgippija*. Moscow: Editorial URSS.
2. Alekseeva, E.M. (2009) *Koroplastika v Gorgippii. Drevnosti Bospora*. 13, 17–37.
3. Anohin, V.A. (1980) *Monetnoe delo Bospora*. Kiev: Naukova dumka.
4. Koshelenko, G.A. (ed.) (1984) *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ya*. Moscow: Nauka.
5. Kobylina, M.M. (ed.) (1970) *Terrakoty Severnogo Prichernomor'ya*. Moscow: Nauka.
6. Kobylina, M.M. (ed.) (1974) *Pantikaapej*. Moscow: Nauka.
7. Kobylina, M.M. (ed.) (1974) *Pridon'e i Tamanskiy poluostrov*. Moscow: Nauka.
8. Gajdukevich, V.F. (1949) *Bosporskoe carstvo*. Moscow; Leningrad: Izd-vo Akademii Nauk SSSR.
9. Zhuravlev, D.V.; Zavoikin, A.A. (2004) Svet i svetil'niki v elevsinskix tainstvax (po materialam svyatilishha "Beregovoj-4"). In: Zuev, V.Yu. (ed.) *Bosporskij fenomen. Problemy khronologii i datirovki pamyatnikov*. St. Petersburg: Izd-vo gosudarstvennogo Ermitazha, pp. 106–118.
10. Zin'ko, E. A. (2007) Mif o Kore-Persefone v bosporskoj monumental'noj zhivopisi. In: Zuev, V.Yu. (ed.) *Bosporskij fenomen. Sakral'nyj smysl regiona, pamyatnikov, naxodok*. Vol. I. St. Petersburg: Izd-vo gosudarstvennogo Ermitazha, 2007, 115–118.
11. Kobylina, M.M. (1961) *Terrakotovyte statuetki Pantikapeya i Fanaatorii*. Moscow: AN SSSR.
12. Kruglikova, I.T. (1977) *Sindskaja gavan'. Gorgippija. Anapa*. Moscow: Nauka.
13. Kruglikova, I.T. (1975) *Sel'skoe xozyajstvo Bospora*. Moscow: Nauka.
14. Maslennikov, A.A. (2007) *Sel'skie svyatilishha Evropejskogo Bospora*. Tula: Grif i K., 2007.
15. Mel'nikov, O.N. (2000) Monety Antichnoj Feodosii. *Materialy po axeologii, istorii i etnografii Tavrii*. 7, 208–218.
16. Molev, Ye.A.; Moleva, N.V. (2003) *Terrakotovyte statuetki iz Kitejskogo svyatilishha. Bosporskie issledovaniya*. 3, 252–263.
17. Moleva, N.V. (2002) *Obryad zhertvoprinoshenij v Kitejskom svyatilishhe*. In: Moleva, N.V. (ed.) *Ocherki sakralnoj zhizni Bospora. Izbrannye stat'i*. N. Novgorod: Nizhnerodskogo gosuniversiteta, 70–74.
18. Peredol'skaya, A.A. (1995) K voprosu o terrakotax iz kurgana Bol'shaya Bлизница. *Sovetskaja arheologiya*. 24, 54–73.

19. Rusyaeva, A.S. (1975) *Zemledelcheskie kul'ty Ol'vii dogetsogo vremeni*. Unpublished thesis (PhD). Institut arxeologii AN USSR. Kiev.
20. Saverkina, I.I. (1986) *Grecheskaya skul'ptura V v. do n.e. v sobranii Ermitazha*. Leningrad : Iskusstvo.
21. Savostina, E.A. (2009) Grecheskaya periferiya i osobennosti razvitiya iskusstva na okraine ellinskogo mira. In: Zuev, V.Yu. (ed.) *Bosporskiy fenomen. Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. St. Petersburg : Nestor-Istoriya, 81–84.
22. Saprykin, S.Yu. (1983) Kul't Demety v Bosporskom carstve v VI–IV vv. Do n.e. In: Frolov (ed.) *Iz istorii antichnogo obshchestva*. Gorkiy : S. n., 1983, 59–72.
23. Skrzinskaya, M.V. (2009) *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomor'e*. Kyiv : Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
24. Zubar, V.M.; Rusiaeva, A.S.; Kryzhytskyi, S.D. (1998) *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia*. Kyiv : Alternatyvy.

25. Cvetaeva, G.A. (1968) Novye dannye ob antichnom svyatilishhe v Gorgippii. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 138–148.
26. Shepko, L.G. (2009–2010) Iz terrakotovoy plastiki sel'skogo Bospo-
ra. *Donetskiy arheolohichnyi zbirnyk*. 13/14, 121–134.
27. Shepko, L.G., Solov'yov, S.L. (2012) Struktura sel'skogo poseleniya Evropeyskogo Bospo-
ra (na primere poseleniya Zavetnoe-5). In: Zin'ko, V.N. (ed.) *XIII Bosporskie chteniya. Bospor Kimmerijskiy i varvarkij mir v period antichnosti i srednevekov'ya*. Kerch' : S.n., 469–476.
28. Shepko, L.G. (2006) Terrakoty poseleniya Zavetnoe v Yugo-
Vostochnom Krymu. *Donetskiy arheolohichnyi zbirnyk*. 12, 121–128.
29. Shtitel'man, F.M. (1970) Protoma Demety iz Kievskogo muzeya zapadnogo i vostochnogo iskusstva. *Sovetskaya arxeologiya*. 4, 203–206.
30. Higgins R.A. (1954) *Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities*. London : British Museum.

Надійшла до редколегії 18.12.17

G. Vakhrameieva, Junior Research Officer
The National Folk Decorative Art Museum, Kyiv, Ukraine

THE HEYDAY OF THE DEMETER CULT DURING THE REIGN OF THE SPARTOKIDS DYNASTY ON BOSPORUS

The article is devoted to the general characteristics of Demeter cult in the Bosphorus, thread V – beginning III century BC. The author gives account of the main Bosphorus sanctuaries of Demeter. During the excavation of cities and necropolis, a lot of terracotta of Demeter and Kore-Persephone was found. Apart from sacral complexes and coroplast products, epigraphic sources, graffiti, paintings and images of an ear on the coins evidence honouring the goddess of fertility in the Bosphorus. The priority of ancient rules and traditions in the cult of Demeter was maintained in the course of this period.

Keywords: Demeter, Kore-Persephone, the Bosphorus, the Eleusinian cult, sanctuary, terracotta.

УДК 94 (4/5)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.03>

Г. Вертієнко, канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, Київ

ОЗБРОЄННЯ ДАВНІХ ІРАНЦІВ ЗА ТЕКСТАМИ МОЛОДШОЇ АВЕСТИ: ДИСТАНЦІЙНА ЗБРОЯ

*Подано аналіз молодшаавестійської лексики, пов'язаної з термінологією дистанційної зброї давніх іранців – луком і стрілами. Виявлено широкий спектр її диференційованості. Запропоновано нові тлумачення й уточнення до семантики низки термінів: *sruui.staii-* (позначення рогового хвостовика стріли); *tiyrāṇhō-*, *aṇhū-* (позначення кістяних накладок на плечі лука); *aštaiiō-* (позиція рук при натягуванні лука в чотири лікті); *arezaži-* (метафора стріли); *ḡanuuarētan-* (метафора тятиви).*

Ключові слова: Молодша Авеста, термінологія, зброя, лук, стріли, наконечники.

Дистанційною зброєю дальнього бою служив, на-
самперед, *лук зі стрілами*, що входив до озброєння як
осілих, так і кочових іранців. Термінологія, що пов'язана
із цією зброєю, і досі має низку дискусійних питань, що
спонукає до повторного звернення до текстів Молодшої
Авести, які зберегли відповідну лексику.

Найбільш цитованим текстом, що має стосунок до
озброєння, є *Відевдат 14, 9*, де йдеться про *лук*
ḡanuuar-, форма та матеріал якого не уточнені. Натомість,
коли описують вміст колчану, то зазначають *кіль-*
кість та *матеріал* наконечників, однак яких саме, у
тексті не подано:

... *tūirīa ḡanuuarē / puxḡa zaēnāuš / maṭ akana*
/ maṭ ḡrisas aiīō.ayrāiš ...
... четвертий *лук*, п'ятий пояс із колчаном,
із тридцятьма *залізними наконечниками* ...

Термін *aiīō.ayrāiš* [11, Kol. 162; 17, с. 268; 6, с. 265]
має не зовсім однозначне розуміння, на що можуть вка-
зувати інші переклади, що наводять для першої части-
ни слова більш *крихкий* матеріал, наприклад, *мідь* [13,
с. 169; 20, с. 66; 3, с. 72]. Навряд чи можна погодитись
із перекладом *aiīō-* як *бронза* [8, с. 146–147]. З огляду
на те, що схожий компаундний прикметник *āyoagrayā*
характеризує наконечник зброї у Рігведі X, 99, 6, якою
Тріта подолав кабана [17, с. 268] і те, що лише залізним
зброяддям можна вбити таку тварину [4, с. 141, 145–
146], то це спонукає до прийняття тлумачення *aiīō* як
заліза. Відповідно, акцентуація в тексті на наконечни-

ках, а не на самих стрілах і спричинила відсутність тер-
міна "стріла" в цьому контексті.

Наступний випадок вживання *ḡanuuar-* зафіксовано
в контексті зі *стрілами* (термінологію яких розглянемо
нижче) у *Відевдаті 17, 9* (рефрен 17, 10):

... *ḡanuuarēca iṣauuasca ērəzifiīō.parəna ...*
... *луками* і *стрілами* з орлиним пером ...

Іншим джерелом, що демонструє відмінну форму
закінчення вищезазначеного терміна є *Яшт 10, 39*:

... *iṣauuasciṭ aēṣam ērəzifiīō.parəna*
/ huḡaxtaṭ haca ḡanuuanāṭ / jiia.jatāṇhō vazəmna ...
... *стріли* прямують з орлиним пером,
з їхніх добре-тягнутих *луків*,
де *тятива* *віддача* рухлива ...

Слово *jiia.jatāṇhō* пропонувалося розуміти як при-
кметник "та, що швидко летить / вражає" ("von der (Bo-
gen) getroffen, geschnellt" [11, Kol. 611; 9, с. 252]).
І. Гершевич переклав його іменником "тятива" і схожим
чином його розумів У.У. Маландра [15, с. 93; 18, с. 63].
Натомість ми спробуємо розглянути його по частинах.
Перша – *jiia*, зазвичай перекладається як "тятива" [11,
Kol. 611], а наступна – *jatā*, можливо, є похідним від
дієслова *gan-*, що має перекладатися як "бити" чи "уда-
ряти" [11, Kol. 602–603; 490].

Лексема *ḡanuuar-* один раз є складовою *ḡanuuaretan-* в *Яшмі 10, 128*:

... *hazaṇrēm ḡanuuarēitinām*
/ *asti yō gauuasnahe snāuīia jiia* ...
... тисяча "струн" для лука,
цебто із жил оленя тятива...

Термін *ḡanuuaretan-* має такі різночитання: як *ḡanuuarēitinām* написаний лише в рукописі Pt1 (1625), у F1 (1591) він має коректури у двох голосних – *ḡanuuaretanām*. Без будь-яких виправлень цю ж саму форму, що в F1, це слово має і в B6. Рукописи P13 та H3 також мають цю форму, однак виписану як два окремих слова – *ḡanuuarē tanām*. Наступні три манускрипти: E1 (1601), L18 (1672), H4 (?) зафіксували його у формі *ḡanuuarētinām* [14, с. 152].

Хр. Бартоломе для слова *ḡanuuarētanay-* пропонує переклад "лук" [11, Kol. 785]. Однак І. Гершевич запропонував розглядати його як двокомпонентний прикметник *ḡanuuar-tan-* – "stretching, bending the bow", або як іменник "bow-stretcher". Другу основу *tani-* дослідник вважав епітетом до слова *jiia-*, де **tan(a)-*, можливо, має значення наближене до осетинського *tæn* – струна (музичного інструменту), що, у свою чергу, можливо, має вихідну європейську базу **ten-* – "натягувати" [15, с. 137, 279–280; 1, с. 262]. Термін *ḡanuuarētanay-* має додаткове роз'яснення *asti yō gauuasnahe snāuīia jiia*, де зазначається матеріал, з якого *тятиву* зроблено. Ще одного разу термін тятиви вжитий у *Яшмі 10, 113*, до якого ми повернемося далі.

На думку Хр. Бартоломе, *ḡanuuan-* сходиться до давньоіранського **ḡangu-*, яке, у свою чергу, походить від дієслова *ḡang-* – "to pull" [11, Kol. 785]. М. Майрхофер надав іншу форму: **danvan*, беручи до уваги давньоіндійську термінологію для визначення лука: *dhānvan-*, *dhānuṣ-*. Виникнення *ḡ* замість *d* на початку авестійського слова вчений пояснював впливом іранського дієслова *ḡang-* [19, с. 773]. Однак його етимологічні пошуки навряд чи надали втішні результати, оскільки для *dhānvan-*, окрім розуміння як *лук*, запропоновано значення "степ, суха земля" тощо [19, с. 774].

Розглянемо терміни, які пов'язують із поняттям *стріла*. Лексема *iṣu-* є найбільш загальним у молододавстійських текстах терміном для позначення стріли – дев'ять випадків як самостійне слово (*Яшт 1, 18*; *Яшт 10, 24*; *Яшт 13, 72*; *Відеват 4, 49*; *Відеват 9, 46*; *Яшт 10, 101*; *Яшт 10, 39*; *Відеват 17, 9*; *Яшт 10, 129*) та чотири – як компонент слова (*Яшт 14, 20*; *Яшт 8, 6*; *Яшт 10, 102*; *Яшт 17, 12*) [11, Kol. 374]. Цей термін присутній в авестійсько-середньоперському глосарії – *Frahang-ī dīm 7, 336 (asta.iṣum)* та *Pursišnīhā 20 (21) (iṣum)* [11, Kol. 374; 20, с. 67].

Термін має кілька різночитань [14, с. 153], як, наприклад, у *Яшмі 10, 129* за найбільш раннім рукописом F1 (=E1, Pt1, K15) воно виписане як *aṣuṇām*, а в B6 (=L18, P13, J10, K40, H3, 4) – як *aṣaṇām*.

Етимологія цього слова може сходити до дієслова **aiṣ-* "бажати, шукати" чи **aeṣ-* – "швидко, стрімко рухатися, прямувати, поспішати" [7, с. 124–126], де друге ймовірніше.

Лексема *iṣu-* вживається із *прикметниками*, що характеризують тип оперення стріли: 1) орла (пор.: *PВ VI, 75, 11*), 2) стерв'ятника (хижого птаха). Наступні вказують на її стан – *iṣuṣ x'āθaxtō* ("стріла, що добре натягнута") та *iṣaoṣ para.paṇbatō* ("стріла, що далеко спрямована"). Саме із прикметником *para.paṇbatō* У.У. Маландра пов'язує основу **pāθa-*, від якої, можливо, походить осетинське *fāt-* – "стріла" [17, с. 275].

Окремо зосередимо увагу на найбільш дискусійному описі стріли в *Яшмі 10, 129*:

... *iṣuṇām kahrkāsō.parnanām / zaraniiō.zafrām*
sruuī.staiiām / asti yā aṇhaēna sparəya ...
... стріли грифо-пір'яні, золото-паші, рога-зубцеві
(хвостовики), цебто з кістяними відростками ...

У цьому тексті термін *iṣu-* охарактеризовано трьома двоскладовими якісними прикметниками, де останній має додаткове роз'яснення. Ми вважаємо, що кожен із них надає характеристику трьом окремим складовим стріли: оперенню, наконечнику та хвостовику. Спробуємо довести цю думку.

Щодо першого слова *kahrkāsō.parnanām*, яке, найімовірніше, характеризує тип *пташиного пера* (стерв'ятника або грифа [15, с. 137, 280; 2, с. 305, прим. 2]), що надавало цим стрілам якостей власника пера.

Наступний прикметник *zaraniiō-zafar-* зазвичай перекладають як "золотовустий" [15, с. 137, 245, 280; 17, с. 284–285, 286, 288; 2, с. 305, прим. 2]. Стосовно нього вже проводили аналогію з Рігведою VI, 75, 15 [17, р. 284–285, 286]. Натомість *zafar-* можна розуміти не лише як "вуста", а й як "пашу" [11, Kol. 1657], що може надати перекладу дещо іншого відтінку значення – "із золотою пашею" [11, Kol. 1680 ("mit goldenem Maul"); 2, с. 305, прим. 1]. Судячи з того, що *θrizafan-* ("із трьома пашами") використаний при описі Змія Захаки (*Ясна 9, 7-8*; *Яшт 5, 29, 34*; *14, 40*; *15, 19*; *19, 37, 47, 49, 50*) [11, Kol. 810-811], можна припустити, що в *Яшмі 10, 129* ідеться саме про *зміїну пашу*, яка без додаткового прикметника могла вказувати, що наконечник стріли є отруєним. Іноді перекладачі ігнорують те, що в тексті вжито метафору щодо наконечника стріли, і це слово перекладають просто як *золоті наконечники* [9, с. 339].

Третій компаундний прикметник *sruuī.staiiām* [11, Kol. 1650 – "mit hörnern Widerhaken" – "роговий гачок"] є найбільш дискусійним і зазвичай розуміється як характеристика наконечників, що мають *шпуні, як роги* – "each having as barbs two (small) horns" [15, с. 137, 279–281; 17, с. 265, 284–285; 2, с. 305]. З нашого боку викликає найбільше нарікань варіант В. Соколової, яка пропонує переклад "з роговими древками" ("с роговими древками") [9, с. 339], що вкрай сумнівно з усіх поглядів.

Наступне словосполучення *asti yā aṇhaēna sparəya*, найвірогідніше, служить для роз'яснення попереднього [15, с. 279], і з цієї причини *aṇhaēna sparəya* має бути узгодженим із *sruuī.staiiām* у смислового сенсі, що демонструє переклад І. Гершевича – "that is two sprouts made of bone" [15, с. 137] (пор.: "some of which have stems made of bone" [22, с. 99]).

Окремо зупинимось на різночитаннях прикметника *aṇhaēna*. У рукописах F1, E1, Pt1, L18, K15, H3, H4 – *aṇhaēna*. У двох пізніх манускриптах K12 і J10 – *aṇhan* [14, с. 153]. У рукописі B6 виписано *aṇhaina*. Лише в одному випадку в M12 (XIX ст.) – *aiiaṇhaēna*. Імовірно, "фантастичний" переклад В. Соколової базується саме на цій формі *aiiaṇhaēna*, яка, до речі, втрачена Хр. Бартоломе [11, Kol. 156] і на цій підставі одночасно в її перекладі з'явилося співіснування двох матеріалів: "с *роговими* древками, із *железного* прута" [9, с. 338–339]. Утім, якщо припустити, що йдеться не про наконечник, а про третій, не менш важливий компонент стріли, а саме *хвостовик*, то переклад стає зрозумілішим і змальовує типові хвостовики, виготовлені з рогу чи кістки, які застосовувалися з доби пізньої бронзи до XVII ст. [10, с. 28].

Як компонент, *iṣu-* присутній у слові *iṣuuu.vasma* та складному іменнику *xṣuuīḡi.iṣuṣ* – "той, що має швидкі

стріли" [8, с. 124, 126; 9, с. 164, прим. 3]. Останнє слово є епітетом міфічного стрільця з лука Ерехша у *Яшті* 8, 6. Зазвичай це словосполучення перекладають як "стрілок" [11, Kol. 563; 2, с. 252; 9, с. 164–165]. Варто звернути увагу на першу частину цього слова, прикметник *х̌шuuāēβa* – "швидко чи плавно рухомий", що також вживається при описі змії у *Відеваті* 18, 65 (*ažaiō x̌šuuāēβānhō*) [11, Kol. 560–562; 17, с. 269].

Наступна лексема *tiyri-* теж має значення "стріла" [11, Kol. 651] і є *haraх* в *Яшті* 8, 6:

... *yaḡa tiyriš mainiiauuasā / yim aṇḡaḡ erəxšō x̌šuuīβi.išuš / x̌šuuīβi iṣuatəṃō airiianam* ...

... *спріла*, що ширяє у просторі, яку випустив Ерехш – швидкостріл, найшвидший з арійців ...

У тексті це слово пов'язано із прикметником, який можна перекласти як "та, що ширяє", і саме *tiyri-* запускає найкращий арійський стрілок. Текст *Яшті* 8, 6 є цікавим із приводу співіснування в ньому двох термінів, що пов'язані з поняттям *спріли*. Етимологія *tiyri-* вірогідно сходиться до прикметника *tiyra-* – "гострий" [11, Kol. 651], тим самим більше акцентуючи увагу на вразливості знаряддя, тоді як його швидкість втілюється у так званому епітеті Ерехша. Якщо попередній термін *išu-* не зафіксовано в пізніших текстах, то *tiyri-* продовжує позначати "стрілу" в пехлевійських текстах [16, с. 83].

Звернемося до *Яшті* 10, 113, переклад якого пов'язують із луком, однак звичні терміни для його визначення тут відсутні і, на нашу думку, ідеться про специфіку застосування цього виду зброї:

... *jiiā nauuiḡiian tiyrānhō aštaiō* ...

... *тятиви* заскриплять по *гострим* (при натяганні) в чотири (лікті) ...

Слово *tiyrānhō* пропонуємо розуміти як гострі кінцівки лука, на яких закріплюється тятива. Для терміна *ašti-*, який використаний лише в цьому тексті, було свого часу запропоновано три варіанти перекладу "1. вісник; 2. стріла; 3. міра довжини" [11, Kol. 261]. У Маландра схильний тлумачити його як "стрілу" [17, Kol. 271], тоді як у сучасному етимологічному словнику іранських мов він має пояснення "міра довжини в чотири пальці" [7, с. 252]. Натомість, І. Гіршевич порівнює його з давн.-інд. *apāṣṭā-* ('barb of an arrow') та *aṣṭi-* ('reaching') [15, с. 131, 265, 285]. Утім, виходячи з етимології *ašti-* від інд.-євр. основи **aṣṭā-* "чотири" [19, с. 142, 143], можемо припустити, що йдеться про позицію рук при натягуванні лука, що становить *чотири лікті*.

З термінологією дистанційної зброї також пов'язані два терміни, вжиті в *Яшті* 13, 45 і 46:

... *ḡaxtā arəzažiš barəntiš* ...

ḡaxtaiiāt parō aṇhuiiāt ...

... *натягнуті "бойові змії" несуть* ...
натягнувши кістяні (плечі лука) обома руками ...

На етимології та значенні цих слів ми вже мали можливість зупинитися докладніше [5, с. 31–32]. Із цієї причини, стисло констатуємо, що *arəzaži-* є компаундним прикметником, який є метафорою поняття *спріли* з буквального значенням "бойова змія". Його перший компонент може походити від іран. основи **arəzah-* – "битва, бій" [11, Kol. 201, 202; 8, с. 230], а другий компонент – від іран. *aži-* – "змії" (пор.: 12, S. 67, Anm. 'k').

Що ж до терміну *aṇhū-*, то У. Маландра вивів його етимологію від інд.-євр. основи **os-* – "кістка" (пор. ав.

aṇḡaēna- – "зроблений із кістки" в *Яшті* 10, 129 [15, с. 137, 281, Com. 129]) і на цьому підґрунті запропонував значення: "композитний лук із рогу та сухожилля" [17, с. 268–269]. О. Ніколаєв, з огляду на контекст *Яшті* 13, 46, надає перевагу перекладу "тятива" [21, с. 462, fn. 4]. На нашу думку, як і у випадку із вищезрозглянутим *tiyrānhō*, в *aṇhū-* слід бачити "плечі (композитного) лука".

Отже, тексти Молодшої Авести зберегли широкий спектр термінології для позначення дистанційної зброї та її елементів:

– лук: *ḡanuuar-* (*Відеват* 14, 9; 17, 9) / *ḡanuuan-* (*Яшт* 10, 39);

– кінцівки лука: *tiyrānhō* – "гострі" (*Яшт* 10, 113); *aṇhū-* – "кістяні" (*Яшт* 13, 46);

– позиція рук при натяганні лука (?): *aštaiō* – "(при натяганні) в чотири (лікті)" (*Яшт* 10, 113).

– тятива: *jiiā-* (*Яшт* 10, 113, 128) (*jiiā.jatānhō* – "тятиви віддача" (*Яшт* 10, 39));

– метафора тятиви: *ḡanuuarətan-* – "струна для лука" (*Яшт* 10, 128);

– стріла: *išu-* (*Яшт* 1, 18; 10, 24, 39, 101, 129; 13, 72; *Відеват* 4, 49; 9, 46; 17, 9; *Яшт* 10, 129; як компонент: *Яшт* 8, 6; 10, 102; 14, 20; 17, 12); *tiyri-* (*Яшт* 8, 6);

– метафора стріли: *arəzaži-* – "бойова змія" (*Яшт* 13, 45);

– складові елементи стріли – *наконечники*: *aiiō.ayrāiš* – "залізні наконечники (стріл)" (*Відеват* 14, 9); *zaraniō.zafraṃ* – "злато-паци" (*Яшт* 10, 129); *оперення*: *kahrkāsō.parnanam* – "грифо-пір'яні" (*Яшт* 10, 129); *орезиві*: *ərəzifiō.parəna* – "з орлиним пером" (*Відеват* 17, 9); *хвостовики*: *sruuī.staiiam* – "рогозубцеві"; *aṇḡaēna sparəya* – "із кістяними відростками" (*Яшт* 10, 129).

Список використаних джерел:

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В.И. Абаев. – Л.: "Наука", 1979. – Т. III. – 358 с.
- Авеста в русских переводах (1861–1996) / сост., общ. ред., прим., справ. разд. И.В. Рака // Нева. – СПб.: РХГИ, 1997. – 480 с.
- Амбарцумян А.А. Некоторые военные реалии по материалам древнейшего фрагмента иранского эпоса "Айдагар и Зареран" ("Сказание о Зарере") / А.А. Амбарцумян // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: мат. Междунар. конф. 2–5 сентября 1998 г. – СПб., 1998. – С. 69–74.
- Вертієнко Г.В. Концепт ВЕПРЯ в молодавестийських текстах / Г.В. Вертієнко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2014. – Вип. 50, ч. 1. – С. 140–148.
- Вертієнко Г.В. Що за зброя у *фраваші* (*Яшт* 13, 45–46)? / Г.В. Вертієнко // XVIII Сходознавчі читання А. Кримського: тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р. – К., 2014. – С. 31–32.
- Крюкова В.Ю. Зороастризм / В.Ю. Крюкова. – СПб.: "Азбука-классика"; "Петербургское востоковедение", 2005. – 288 с.
- Расторгуева В.С. Этимологический словарь иранских языков / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М.: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 2000. – Т. I. – 327 с.
- Расторгуева В.С. Этимологический словарь иранских языков / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М.: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 2007. – Т. III. – 493 с.
- Соколова В.С. Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод / В.С. Соколова; подгот. мат. к изд. и ред. И.А. Смирновой. – СПб.: Наука, 2005. – 544 с.
- Черненко Е.В. Скифские лучники / Е.В. Черненко. – К.: Наукова думка, 1981. – 167 с.
- Bartholomae Chr. Altiranisches Wörterbuch / Christian Bartholomae. – Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner, 1904. – 2000 Kol.
- Caland W. Über Totenverehrung bei einigen der Indo-Germanischen Völker / W. Caland / Verhandlungen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. – Amsterdam, 1888. – D. 71. – 79 S.
- Darmesteter J. The Zend-Avesta / James Darmesteter. – P. I: The Vendidad. – Oxford: University Press & Clarendon Press, 1880. – 240 p.
- Geldner K.F. Avesta. The Sacred Books of the Parsis / Karl F. Geldner. – Vol. II: Vispered and Khorda Avesta. – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1889. – 277 p.
- Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra / Ilya Gershevitch. – Cambridge: University Press, 1959. – 357 p.
- MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary / D.N. MacKenzie. – L.; N. Y.; Toronto: Oxford University Press, 1986. – 236 p.

17. Malandra W.W. A glossary of terms for weapons and armor in Old Iranian / William W. Malandra // *Indo-Iranian Journal*. – 1973. – Vol. 15/4. – P. 264–289.
18. Malandra W.W. An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions / William W. Malandra. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1983. – 195 p.
19. Mayrhofer M. Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen / Manfred Mayrhofer. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1992. – Bd. I. – 812 S.
20. Modi J.J. Archery in Ancient Persia – A Few Extraordinary Feats / Jivanji Jamshedji Modi // *Asiatic papers*. – Bombay, 1927. – P. III. – Pp. 65–76.
21. Nikolaev A. The Germanic word for 'sword' and delocalative derivation in Proto-Indo-European / Alexander Nikolaev // *Journal of Indo-European Studies*. – 2009. – Vol. 37/3. – Pp. 461–488.
22. Skjærvø P.O. Introduction to Zoroastrianism [Online] / Prods Oktor Skjærvø. – Harvard: S.n., 2007. – 121 p. – Available from: <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html>.

References

1. ABAEV, V.I. (1979) *Istoriko-Etimologicheskij slovar' osetinskogo yazyka*. Vol. III. Leningrad: Nauka, Leningradskoye otdeleniye.
2. RAK, I.V. (ed.) (1997) *Avesta v russkix perevodax (1861-1996)*. Sankt-Petersburg: Zhurnal "Neva"; RKHGI.
3. AMBARCUMYAN, A.A. (1998) Nekotorye voennye realii po materialam drevnejshogo fragmenta iranskogo eposa "Aydagar i Zareran" ("Skazanie o Zarere"). In: *Voennaya arxeologiya. Oruzhiye i voennoe delo v istoricheskij i sotsial'noj perspektive. Proceedings of international conference*. Sankt-Petersburg, September, 1998. Sankt-Petersburg : S.n., 69–74.
4. VERTIENKO, H.V. (2014) Kontsept vepria v molodoavestiiskikh tekstakh. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*. 50/1, 140–148.
5. VERTIENKO, H.V. (2014) Shcho za zbroya u fravashi (Yasht 13, 45–46)? In: *Proceedings of international conference "XVIII Skhodoznavchi chytannya A. Kryms'koho"*. Kyiv, October, 2014. Kyiv: S.n., 31–32.
6. KRYUKOVA, V.Yu. (2005) *Zoroastrizm*. Sankt-Petersburg: Azbuka-klassika – Peterburgskoye Vostokovedeniye.
7. RASTORGUYEVA, V.S.; EDEL'MAN, D.I. (2000) *Etimologicheskij slovar' iranskix yazykov*. Vol. 1. Moscow: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN.

H. Vertienko, PhD in History, Research Officer
A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

8. RASTORGUYEVA, V.S.; EDEL'MAN, D.I. (2007) *Etimologicheskij slovar' iranskix yazykov*. Vol. 3. Moscow: Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literatura" RAN.
9. SOKOLOVA, V.S. (2005) *Avesta. Opyt morfologicheskoy transkripcii i perevod*. Sankt-Petersburg : Nauka.
10. CHERNENKO, Ye.V. (1981) *Skifskie luchniki*. Kiev : Naukova dumka.
11. BARTHOLOMAE, Chr. (1904) *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg : Verlag von Karl J. Trübner.
12. CALAND, W. (1888) Über Totenverehrung bei einigen der Indo-Germanischen Völker. *Verhandeling en der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*. 17, 79.
13. DARMESTETER, J. (1880) *The Zend-Avesta*. Part I: The Vendidad. Oxford : University Press & Clarendon Press.
14. GELDNER, K.F. (1889) *Avesta. The Sacred Books of the Parsis. Vol II: Vispered and Khorda Avesta*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
15. GERSHEVITCH, I. (1959) *The Avestan Hymn to Mithra*. Cambridge : Cambridge University Press.
16. MACKENZIE, D. N. (1986) *A Concise Pahlavi Dictionary*. London ; New York ; Toronto : Oxford University Press.
17. MALANDRA, W. W. (1973) A glossary of terms for weapons and armor in Old Iranian. *Indo-Iranian Journal*. 15/4, 264–289.
18. MALANDRA, W. W. (1983) *An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
19. MAYRHOFFER, M. (1992) *Etymologisches Wörterbuch des Altindoirischen*. T. I. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
20. MODI, J. J. (1927) Archery in Ancient Persia – A Few Extraordinary Feats. *Asiatic papers*. III, 65–76.
21. NIKOLAEV, A. (2009) The Germanic word for 'sword' and delocalative derivation in Proto-Indo-European. *Journal of Indo-European Studies*. 37/3, 461–488.
22. SKJÆRVØ, P.O. (2007) *Introduction to Zoroastrianism* [Online] Harvard: S. n. Available from : <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Zoroastrianism/index.html>.

Надійшла до редколегії 19.12.17

THE ARMS OF ANCIENT IRANIANS BY THE TEXTS OF YOUNG AVESTA: DISTANT WEAPON

In paper is provided the analysis of the Young Avestan lexis connected with the terminology of the distant weapon of Ancient Iranians – bow and arrows. The wide range of its differentiation is revealed. The new semantic interpretations and additions are offered to several terms: *sruui.staii-* (designation of a horny shaft of an arrow); *tīrāṇhō, aṇhū-* (designation of bow tips); *āstaiō* (the position of four cubit length of bow pull); *arəzaži-* (metaphor of an arrow); *ānuuaretan-* (metaphor of a bow-string).

Keywords: Young Avesta, terminology, weapon, bow, arrows, arrowheads.

УДК 930.22 : 929.535 (477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.04>

Т. Гошко, канд. іст. наук, доц.
Український католицький університет, Львів

УЯВЛЕННЯ ПРО СТАРІСТЬ У МІСТАХ РІЧПОСПОЛИТСЬКОГО ПРОСТОРУ НА МЕЖІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

У філософських трактатах від найдавніших часів людське життя поділялося на окремі періоди. Крайніми з них були дитинство і старість. Якщо перший із цих етапів відносно добре представлений як у правовій літературі, так і в актових джерелах, то другому приділяли значно менше уваги. Не було чіткого датування початку старості. Ставлення до людей старшого віку було амбівалентним, що диктувалося як християнськими поглядами, так і практикою життя. Ці уявлення були поширеними і в містах Речі Посполитої XVI–XVII ст. Міське право певною мірою захищало людей старшого віку, але в більшості випадків вони не були суб'єктами права. Важливими групами джерел до історії старості є кодекси права та міщанські заповіти.

Ключові слова: Середньовіччя, ранньомодерна доба, Річ Посполита, періоди життя людини, старість, місто, міське право.

Скільки і де не жила б людина, вона завжди намагається переосмислити і зрозуміти оточуючий її світ, а разом із тим – зрозуміти своє місце в ньому, побачити себе його невід'ємною частиною. Не винятком були і люди доби Середньовіччя. Оскільки людина змінюється впродовж життя і це важко було не помітити як їй самій, так й оточуючим, вона не могла не аналізувати ті етапи свого життя, які проживала. Метою статті є не лише аналіз уявлень міщан XVI–XVII ст. про періоди людського життя, а особливо про останній із них – старість, але й

аналіз представлення старості у правових документах, які стосувалися річпосполитських міст цього періоду.

Напевно, найкраще швидкоплинність людського життя окреслено у Старому Заповіті: "І пам'ятай у днях юнацтва свого про свого Творця, аж поки не прийдуть злі дні, і не настануть літа, про які говорити ти будеш: "Для мене вони неприємні!". Аж поки не стемніє сонце, і світло, і місяць, і зорі, і не вернуться хмари густі за дощем, у день, коли затремтять ті, хто дім стереже, і зігнуться мужні, і спинять роботу свою млинарі, бо їх стане мало, і потемніють ті, хто у вікно визирав, і двері по-

двійні на вулицю замкнені будуть, як зменшиться гуркіт млина, і голос пташини замовкне, і затихнуть всі дочки співучі, і будуть боятися високого місця, і жахи в дорозі їм будуть, і мигдаль зацвіте, й обтяжє кобилка, і загине бажання, бо людина відходить до вічного дому свого, а по вулиці будуть ходити довкола голосільники, аж поки не порветься срібний шнурок, і не зломиться кругла посудина із золота, і при джерелі не розіб'ється глек, і не зламається коло, й не рине в криницю... І вернеться порошок у землю, як був, а дух вернеться знову до Бога, що дав був його!" (Екл. XII, 1–7).

Відповідно до середньовічних уявлень, життя людей поділялося на окремі періоди. Хоч космос середньовічної людини був надзвичайно тісним, обмеженим й одноманітним, хоч усе в її світі було упорядкованим і мало своє визначене місце, але це була позірна простота, бо цей, начебто маленький за розмірами, світ у сприйнятті тогочасних людей був неймовірно насиченим. Як зауважив Арон Гуревич: "Поряд із земними істотами, предметами і явищами він охоплював ще й інший світ, породжений релігійною уявою і марновірством. Цей світ із нашої теперішньої точки зору можна було би назвати подвоєним, хоч для людей Середньовіччя він був єдиним. Про кожен предмет, окрім обмежених відомостей, що стосувалися його фізичної природи, існувало ще й інше знання – знання його символічного сенсу, його значення в різних аспектах співвідношення людського світу до світу божественного... Символічне подвоєння світу надзвичайно його ускладнило... Світ символів був невичерпним" [12, с. 72]. І так як люди Середньовіччя мислили символічними категоріями, то і на уявлення про людське життя цей символізм безперечно накладався. У європейському вимірі цей символізм мав яскраво виражене християнське забарвлення і був пов'язаний із символікою чисел. Це відобразилося і в уявленні про етапи людського життя. Окреслені періоди були описані в наукових та псевдонаукових трактатах, поетичних творах, відображені в іконографії [4, с. 32–33]. Подібні уявлення ставали предметом дослідження і для сучасних медієвістів [51, с. 38–53].

Одним із найдавніших середньовічних уявлень був поділ людського життя на три фази, що їх символізували три волхви, які прийшли привітати новонародженого Ісуса і принесли йому свої дари¹. Французький лікар і доктор медицини Бернар де Гордон (1270–1330) у своєму трактаті "*Liber de Conservatione Vitae Humanae*", виданому у 1308 р. [48, с. 269–279], також поділяє людське життя на три окремі періоди:

1. *Aetas pueritiae* – від народження до 14 років;
2. *Aetas iuventutis* – від 14 до 35 років;
3. *Aetas senectutis* – від 35 років до кінця життя [52, с. 15]².

У XIII ст. Філіп Наварський у трактаті "Чотири віки людини", у якому виклав свої погляди на виховання, провів паралель між етапами людського життя і порами року [3, с. 141–143]. Ця традиція корінням сягала античності. Чотиричленний поділ людського життя підтри-

мував і Гіппократ, на думку якого, кожному з етапів у житті людини відповідає певний фізіологічний стан – вологість, сухість, тепло чи холод [13, с. 197]. Подібний поділ життя людини на періоди використовував Піфагор. У його трактуванні людина проживає чотири етапи по двадцять років кожний: дитинство – то весна (від народження до 20 років), молодість – то літо (від 20 до 40 років), зрілість – то осінь (від 40 до 60 років), а старість – то зима (від 60 до 80 років). Відповідною була і практика життя, оскільки, до прикладу, в Афінах та Спарті саме з досягненням людиною 60 років їй заборонена була військова служба [38, с. 190]. Іншими словами, цей рубіж в античності був не лише теоретичним, але і практичним.

Однак найчастіше циклів людського життя виділяли сім, що не дивно, оскільки саме це число було надзвичайно популярним у середньовіччі і мало символічне значення, про що неодноразово зазначали дослідники [11, с. 134–135]. Ба більше, найчастіше крайні дати окремих періодів людського життя також були кратними семи, рідше іншим числам, які мали символічне значення в біблійних текстах. Зокрема, у середньовічному трактаті "Велике зібрання всілякого роду речей" читаємо: "Перший вік – дитинство (*enfance*), який саджає зуби, і починається цей вік із народження дитини і продовжується до семи років, і в цьому віці всяка істота називається немовлям, що те саме, що й безмовне – тому що в цьому віці воно не вміє ні говорити, ні складати досконало фрази, оскільки зуби його ще не зміцніли і не зайняли свого місця, як говорить Ісидор і Константин. За дитинством іде другий вік, який називається *pueritia*, і називають його так, тому що людина в цьому віці схожа на зіницю ока, як говорить Ісидор, і триває цей вік до чотирнадцяти років. Потім приходить черга третього віку, який називається *otroctvom* (*adolescence*), який триває за Константином в його повчанні до 21 року, а за Ісидором він триває до 28 років, доходячи до 30 і 35 років. Вік цей називають так через те, що людина стає здатною народжувати собі подібних, говорить Ісидор. У цьому віці члени гнучкі і можуть ще рости, отримуючи силу і могутність від природного тепла. І внаслідок цього людина в цьому віці досягає розмірів і сили, даних їй природою" [4, с. 32]. Справді, у трактаті Ісидора Севільського виокремлено шість, але фактично, сім періодів життя людини, оскільки із шостого виділено окремий, умовно кажучи, підетап – останній період старості. За Ісидором Севільським, вік немовляти триває до семи років, дитинство – до 14, період дорослішання – до 28 років, зрілість у людини наступає у 50 років, а в 70 – старість: "*Періоди людського життя (De aetatibus hominum)*: 1. Є шість періодів у людському житті: немовля, дитина, юнак, молода людина, дорослий і старі роки. 2. Перший період, немовляти (*infantia*) від народження дитини триває до семи років. 3. Другим періодом є дитинство (*pueritia*), яке є чистими (*purus*) роками, впродовж якого дитина ще не підходить для дітинародження, і триває він до чотирнадцяти років. 4. Третій період юності (*adolescencia*) є зрілим (*adultus*), *ppl. Adolescere*), достатнім для дітинародження і триває до двадцяти восьми років. 5. Четвертий період, молодість (*iuventus*), найсильніший з усіх періодів, закінчується у п'ятдесят років. 6. П'ятий період, життя старої людини (*senior*), тобто зрілості (*gravitas*), що є спаданням від юності до старих років, але ще не стара людина... Цей період починається в п'ятдесят і закінчується в сімдесят років. 7. Шостий період є роками старості (*senectus*), який є необмеженим роками, навпаки триває стільки життя, скільки призначено після попередніх п'яти періодів для старіння. *Senium*, однак, є останньою

¹ Дари також мали символічні смисли. У Новому Завіті читаємо: "І, увійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонилися Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та мирну" (Мт 2, 11). Ця фраза й описані дари багатьма дослідниками інтерпретуються в різний спосіб. Поширеним є сприйняття їх як символу земного царства, богослужіння та смерті. Саме такою є інтерпретація цих дарів у пасхальному гімні "We Three Kings" Джона Генрі Хопкінса, який став надзвичайно популярним у християнському світі [58].

² Детальний аналіз різноманітних середньовічних і ранньомодерних теорій про стадії людського життя [52, с. 12–36].

частиною старості, та називається так тому, що це кінець шостого (cf. *seni*, "six") періоду. Отже, на ці шість періодів філософи розділили людське життя – періодів, у яких змінюється життя, проходить свій шлях і досягає кінцевої точки смерті" [37, с. 241]. Далі Ісидор детально пояснює особливості всіх цих шести періодів життя людини [31, с. 241–243].

Теорія про поділ людського життя на сім окремих періодів побутувала і на руських землях, зокрема Максим Грек зазначав: "Сім ступенів людського віку. Немовля до 3 років, дитинча до 6 років, дитина до 9 років, отрок у 12 років, юнак у 20 років, чоловік у 30 років, старий у 50 років. "Даси частину семи, даси і восьмому" (Еккл., 11, 2), тобто семи ступеням, це нинішньому тлінному життю, даси і восьмий, тобто восьмому майбутньому віку відповідні духовні справи" [20, с. 45]. Певний відгомін цієї теорії присутній і в популярному апокрифічному тексті "Сказание како сотвори Бог Адама": "І був Адам у раю сім днів, [як] прообраз [встановлений] Господом Богом життя людського: [коли людині] 10 років виповниться – [це] народження життя, 20 років – юнак, 30 років – повноліття, 40 років – зрілість, 50 років – свина, 60 років – старість, 70 – кончина" [23]. Як зауважив російський дослідник А. Усачов, тут наводиться дещо інше, порівняно з текстами Максима Грека, датування старості [24, с. 60], яке однак, перегукується із висновками Ю. Безсмертного про старість у віці 50–60 років для населення Західної Європи [8, с. 113]. Отже, теорія про поділ людського життя на окремі періоди, відповідно до вікових категорій, була доволі популярною у Середньовіччі, причому в різних частинах християнського світу і мала явно виражений символічний сенс.

Розуміння уявлень про вікові особливості життя людей у той чи інший період є важливими для розуміння історичного розвитку суспільства загалом. Беатрікс Ба-стль пише: "Вік людини – одна з категорій диференціації людського буття поряд зі статусом, станом належністю і статтю. Стосунки між віковими групами і поколіннями впливають на структуру суспільства і водночас є його продуктом. Хоча фізичний і психічний вік залежить від кожного окремо, проте одночасний розвиток продуктивних та освітніх систем зумовлює відповідний поділ життя, який багатий в чому не залежить від окремого індивіда. Отже період життя людини не є якимось однозначним поняттям, це не проста, а хронологічно кількісна величина. Фактично – це крихка, важко доступна концепція" [6, с. 268].

Тож нічого дивного, що інтелектуальні авторитети на межі пізнього Середньовіччя і ранньомодерної доби, а в тому числі і правники, немало пасажів присвятили розгляду періодів людського життя, їх характеристики. Не обійшли вони і старість, що зрозуміло, бо до певної міри, старість – це культурний феномен, хоч і є природним етапом розвитку кожного різновиду життя. Адже тільки для людей старість як життєвий і природний етап набуває певного сенсу і переосмислення. Люди старшого віку не є зайвим елементом суспільства, оскільки вони тут відіграють свою, окрему і важливу роль – допомагають у господарстві, доглядають за дітьми, можуть бути авторитетами в різних сферах життя, бо, маючи чималий життєвий досвід, допомагають молодим ухвалювати важливі рішення тощо. Разом із тим, старість мала для людей і свій зворотний бік, біологічний – хвороби, неміч, ментальні проблеми тощо. Ставлення до старості було різним у різні часи, починаючи від античності. У Стародавній Греції і Римі в цьому питанні було дві тенденції: одна репрезентована думками Платона і Цицерона, які розглядали старість як втілення мудрості і досвіду, що гідні шани і наслідування; а дру-

га – думкою Аристотеля, який наголошував на негативних сторонах похилого віку: сварливість, скнарність, брак відваги, надмірна обережність тощо [38, с. 189].

Люди завжди замислювалися над визначенням старості і намагалися зрозуміти механізми старіння. Дослідження історії старості стало доволі популярним в останні роки, насамперед у західній історіографії, певний поступ у цьому напрямі робить і польська медієвістика та новістика [32, с. 1–84; 60, с. 47]. Тема старості є міждисциплінарною. До неї зверталися історики, соціологи, антропологи, археологи, не кажучи вже про медиків, психологів та ін. Нині існує понад 300 теорій, які намагаються пояснити процеси старіння [46, с. 5]. Існує також чимало визначень цього періоду людського життя. Сучасний український дослідник Ігор Сердюк зауважив: "З погляду демографії, старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, настання якої обумовлене процесом фізіологічного старіння організму. Це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові межі якого умовні й змінюються залежно від суспільних уявлень й індивідуальних особливостей конкретного індивіда" [22, с. 58].

Проблему старості намагалися переосмислити і митці, тож не дивно, що вона була присутня і в літературі пізнього Середньовіччя, а особливо в епоху Відродження. Середньовічні уявлення про старість відобразилися і в одній із балад французького лірика Франсуа Війона (1431–1491). Думки про втрачену красу, про неминучі фізіологічні зміни, вкладені в уста відомої старіючої паризької куртизанки, яка жалкує за минулим:

"Что случилось с гладким сим челом?
Где волос, что над ним златился?
Охватный взгляд, бровей излом,
К которым всякий так стремился?
Тот локон, что над ушком вился,
И нос прямой, лица овал
И подбородок, что двоился
От ямочки, и ротик ал?
.....

Чело изрыто, волос сед,
В плешинах брови, очи тусклы..." [цит. за: 25, с. 242].

У XV–XVI ст. ставлення до старості і людей старшого віку було амбівалентним. З одного боку, як і належить патріархальній культурі і християнській традиції, їм виказували повагу і шану, а з іншого – у тогочасних літературних творах простежується негативне ставлення до старості як до часу самотності і безнадії [28, с. 119–120]³. Як відомо, одна із Божих заповідей каже: "Шануй свого батька та матір свою, як наказав був тобі Господь, Бог твій, щоб довгі були твої дні, і щоб було тобі добре на землі, яку Господь Бог твій дає тобі" (5 М, V, 16). Однак, чим довше живе людина, тим вона має більше гріхів, що позначається на її зовнішньому вигляді, дряхлість душі передається дряхлістю тіла. Аналізуючи причину, чому у Середньовіччі не завжди належним було ставлення до людей старшого віку, дослідники вказують на той факт, що християнство поступово замінило ідею послуху старшим ідеєю послуху Богові [21, с. 132]. Справді, за Євангелієм від Матвея: "Коли Він іще промовляв до народу, аж ось

³ Щоправда, в іншій своїй статті Марія Богуцька пише про шану, яку зазвичай виявляли до старших родичів, що пов'язане було із традиційністю суспільного укладу і патріархальними уявленнями. Однак при цьому авторка не посилається на джерела, які б цю тезу підтверджували, натомість для твердження про нечисленні винятки із такого правила знаходить ілюстративний матеріал [29, с. 504].

мати та брати Його остеронь стали, бажаючи з Ним говорити. І сказав хтось Йому: "Ото мати Твоя і Твої браття стоять онде остеронь і говорити з Тобою бажають". А Він відповів тому, хто Йому говорив, і сказав: "Хто мати Моя? І хто браття Мої?". І, показавши рукою Своєю, Він промовив: "Ото Моя мати та браття Мої! Бо хто волю Мого Отця, що на небі, чинитиме, той мені брат, і сестра, і мати"" (Мат, XII, 46-50). Саме тому Церква не виділяє людей старшого віку, як категорію осіб, які потребували особливого ставлення. До слова, Суламіт Шагар, досліджуючи життя і позиції людей старшого покоління в історичній перспективі, зауважила, що у Старому Заповіті людей старшого віку не зараховують до списку таких, які потребують спеціальної допомоги, також їх немає і серед тих, кому дають милостиню чи заповідують якісь кошти із благодійною метою, як, наприклад, сиротам, удовам, прокаженим, ув'язненим, породілцям, багатодітним сім'ям, чи бідним молодим дівчатам, які не мали звідки сподіватися на посаг тощо [52, с. 165–166].

На амбівалентності у ставленні до старості в Середньовіччі неодноразово наголошували історики. Посилаючись на середньовічні повчальні історії (exempla), Ле Гофф також підкреслює негативне стереотипне ставлення до старих жінок: "...Як часто бувало в епоху Середньовіччя, старість, особливо жіноча, опинялася в центрі суперечності, у зазначеному випадку суперечність між авторитетом віку і пам'яті, з одного боку, і старечого підступності – з іншого. Сприйняття старості кохалося між захопленням і засудженням, так само, як і сприйняття дітей... Так само, як немовля Ісус відіграв вирішальну роль у підвищенні цінності дитинства в Середні віки, образи старозавітних патріархів впливали на статус старих. У кожному з них бачили Авраама. Однак разом із тим, відзначає Дідьє Летт, "старого компрометувало те, що він уособлював фізичну і моральну неміч, нагадуючи християнам про первородний гріх"" [19, с. 101]. У такому непростому ставленні до старості, найімовірніше, відобразилося амбівалентне ставлення до тіла, яке було характерним для епохи Середньовіччя.

Про неоднозначне ставлення до старих людей значав й Арон Гуревич: "Ми не знаходимо вказівок на почесне становище старих людей. Радше навпаки: старий батько – тягар для дорослого сина, який відтісняє його і відмовляє йому в повазі. Старих жінок згадують у "прикладках" майже незмінно в ролі звідниць, чаклунок, гадалок, або мегер, що молодяться. Проте тут перед нами, звісно, літературні штампи, а не замальовки із життя, і зробити будь-які висновки із подібних оповідей неможливо" [14, с. 278]. Утім, таке ставлення до людей старшого віку заслуговувало на засудження, що видно з текстів *exemplum*: "Великою популярністю користувалася історія, яку наводять у низці збірників "прикладів" – про невдячність дітей щодо їхніх батьків, які все життя про них турбувалися. Один чоловік вигнав власного батька з дому, примусив його жити в хліву, і дав йому лише один поношений плащ. Син цього нечестивця, хвилюючись за діда, попросив батька купити йому плащ. "Навіщо? – здивувався батько, – Чи мало у тебе гарного одягу?". "Я збережу його і, коли ти постарієш, одягну тебе в нього, учинивши з тобою так, як ти чиниш із моїм дідом, а своїм батьком, який тебе породив, вгодував, і залишив тобі все, чим володів"" [14, с. 273]. Але, оскільки подібні оповідки були популярними, то можна припустити, що такі ситуації були не рідкістю. Арон Гуревич підкреслює, що в популярних оповідках були й інші приклади ставлення до старості, але вони були радше винятками [14, с. 278]. Серед таких "нети-

пових" ситуацій можна навести історію з "Діань римських" про коваля Фоку, який був звинувачений у тому, що працює у день, оголошений законом вихідним, бо був днем народження королівського первістка. За цей злочин до нього були послані королівські жовніри: "Схопили вони Фоку і привели перед царем. Мовить цар: "Дорогенький, що я чую? Як ти смієш порушувати закон?". А той у відповідь: "Володарю, не можу триматися того закону, бо щодня мушу мати вісім динарів. Звідки ж я їх візьму, як не працюватиму?" Цар запитав: "Чому вісім?". А той: "Цілий рік щодня маю віддавати два динари, які заборгував у юності; два позичаю; два викидаю; два витрачаю". Тоді цар: "Мусиш мені ясніше розтлумачити". А коваль йому: "Послухай, володарю. Щодня мушу віддавати два динари моєму батькові: коли я був малою дитиною, батько щодня витрачав на мене два динари, а тепер, коли він сам у нужді, порядність наказує, щоб я його, бідного, спомагав. Ще два динари позичаю моєму синові: зараз він ходить на науку, а коли мені доведеться потрапити у нужду, віддаватиме ті два динари, які я тепер віддаю батькові. Ще два динари щодня викидаю на жінку: вона завше мені перечить, свавольнич, хитрує – тому все, що їй даю – викидаю. Ну, а ще два динари на себе витрачаю – щоб мати що з'їсти і випити. Дешевше ніяк не проживу, а без ненастанної праці – де візьму тих грошей? Оце й усі мої доводи. Прошу правдивого присуду". Тоді цар промовив: "Найдорожчий, ти все сказав правильно! Іди і вірно трудися далі!" [15, с. 80]. І справді, за міським правом, не було імперативом, що діти мали утримувати старих батьків. Павло Щербич, описуючи права батька, зауважив, що лише дехто додає окремим пунктом, що діти мають годувати батька. Однак це є і визначено, і не визначено суспільством, а також рівною мірою може стосуватися як дочок, так і синів [55, с. 318]. А отже, віддається на розсуд дітям.

Звісно, практика життя була складнішою і не завжди суголосною теоретичним міркуванням, але загальнофілософські і правові настанови були дуже важливими для людей певної доби, бо проводили межу між добром і злом, припустимим і неприпустимим. Таким маркером і було практичне ставлення до старих.

Не обійшов питання зрілості та старості й Еразм Роттердамський, вкладаючи в уста Глупоті такі слова:

"Щиро кажучи, коли люди стають зрілішими та досвідченішими, більш вихованими й розумними, – саме тоді в них і починає в'янути врода, гасне життєва сила, бадьорість, зникає зовнішня привабливість.

Хто чим більше віддаляється від мене, той тим більше наближається до смерті; настає осоружна старість – остогидлива не тільки для тих, хто поруч із тобою, але й для себе самого. Через безліч злигоднів цей вік справді був би нестерпним, якби не з'явилась я їм на допомогу.

Боги поетів мають звичку допомагати стражденим, прийнявши чужу подобу. Я це роблю так само: тих, що вже стоять одною ногою в могилі, знову повертаю до дитинства. Ось чому про старих і кажуть часом, що вони здитиніли...

Дитинство, певна річ, дуже приємна пора, але воно позбавлене великої насолоди в житті – нескінченних і пустопорожніх теревенів, якими грішать старі.

Старим дуже подобаються діти, а дітям, у свою чергу, – старі. Це тому, що

"Завжди подібного бог із такими ж подібними зводить" (Одіссея, XVII, 218).

Та й справді, яка між ними відмінність, крім тієї, що у старого більше зморщок і днів од народження? Усе інше те саме: світле волосся, беззубий рот, немічне тіло, потяг до молока, недорікуватість, балакучість, безтямність, необачність тощо. До того ж, чим більше люди

старіють, тим більше стають схожими до дітей. Нарешті мруть, не спізнаючи вже радощів життя й не усвідомлюючи смерті" [16].

Однак відмінність у ставленні до старості і дитинства була, і полягала в тому, що за дитинством було майбутнє, а за старістю – минуле. Саме тому у праві значно більше уваги приділяли дітям.

У польській ранньомодерній літературі теж чимало пасажів було присвячено питанням старості, але особливо пильно до цього періоду життя людини стали приглядатися поети у XVI ст. Серед тих, хто писав про старість, був і "батько польської поезії" доби Відродження, уродженець містечка Журавно, що на Львівщині, Миколай Рей. Він порівнює людське життя із порами року: "Бувають також старі люди, котрі з нетерпінням і нерозсудливістю час своєї старості зносять, і друзів, і роки свої, і старість свою проклинають; що надто нерозсудливо роблять, бо природу свою ніхто зламати чи подолати не може... І що ж, коли природа всіляких речей в собі порядок несе, і Бог ще од віків так постановив, і хто ж того Пана і Його постанови порушити чи подолати може? І хто коли природженому, від Бога встановленому, який гвалт чи яке насильство вчинити може? Час людини, як рік проходить. І чому б ти мав дивуватися, мій любий брате, коли бачиш, що небо, земля, різні планети, часи та всілякі випадки за визначеним порядком аж до кінця світу мусять існувати, а ти ж би чого мав нарікати на свою природу? Чи ж ти уже не пережив весни такої, зазеленівши молодістю своєю? Чи ж уже не пережив розкішного літа й осені, у які припадає всіляка пожива, певних веселих і вдячних середніх років своїх? І як вже прийшов до зими і до холодніших років своїх..." [50, с. 95–96]. Відповідно, для поета старість – це природний етап людського життя, який не має сприйматися із жалем чи нехиттю, це час заслуженого відпочинку. Він описує можливі способи розваг і відпочинку старших людей, і робить це із властивим йому гумором [50, с. 95–96].

Подібні мотиви були присутні в поезії Яна Кохановського, але він, на відміну від М. Рея, підкреслював, що хоч цикли людського життя схожі із циклами природи, та природа відроджується після зими, а людина – ні:

"Jeleniom nowe rogi wyrastają,
Nam, gdy raz młodość minie,
Już na wieki wieków ginie,
A zawsze gorsze lata przypadają" [42, с. 258].
Або ж:
"Zima bywszy zejdzie snadnie
Nam gdy śniegiem włos przypadnie
Już wiosna, już lato minie,
A ten z głowy mróz nie zginie" [42, с. 298; 30, с. 61–70].

Схожим чином дивилися на старість і правники, оскільки зрозуміло, що вони перебували із літераторами в одному філософському нурті, були дітьми свого часу і місця. Щоправда, цьому періоду людського життя у правових текстах XV–XVI ст. присвячено зовсім мало уваги. Можливо тому, що до справжньої старості, навіть такої, яку уявляв собі Ісидор Севільський і його послідовники, доживали не так часто. Утім, ця теза залишається спірною і породжує чимало дискусій. Наприклад, не погоджується із цим твердженням Юрій Безсмертний. Аналізуючи тексти XIII ст., а серед них трактат "Про любов" Андрея Капелана, він зауважив, що, оскільки в них часто йдеться про людей похилого віку, то очевидно, що люди у віці 50–60 років були для XII–XIII ст. не рідкістю, навіть 70-річні були не унікальним явищем [8, с. 113]. Щоправда, за підрахунками дослідників, у

річпосполитських містах на межі ранньомодерної доби частка жителів старших за 60 років становила 6–8 % [44, с. 125]. Натомість у Флоренції в 1427 р. жило близько 14,6 % людей старших за 60 років, а у Равенні в той час таких було 15,9 % від загальної кількості мешканців [5, с. 229]. При тому залишається відкритим питання, як відрізнявся відсоток старих у містах різних категорій відповідно до кількості населення – великих і малих. Марія Богуцька, наприклад, вважає, що хоч середня тривалість життя в Середньовіччі становила близько 35 років (насамперед через високу смертність немовлят)⁴, та чимало людей доживало до старості, та ще й у відносно доброму здоров'ї. Особливо характерно це було для жителів сільської місцевості [26, с. 118]. Хай там як, але зазначене питання потребує глибших студій.

Одне з важливих питань, пов'язаних зі старістю – датування її вікового порогу. Тут немає одностайності ні серед сучасних дослідників, ні серед мислителів давнини. У трактуванні Платона старість починалася в 60 років, а для Плутарха – у 50 [38, с. 191–193]. У Старому Заповіті рубежем активної діяльності також названо 50 років: "А від віку п'ятдесяти літ відійдуть від служби, – і не будуть уже служити. І будуть вони обслуговувати братів своїх у skinії заповіту, щоб виконувати сторожу, а служби не будуть робити" (Чис., VIII, 25–26). Однак це не було імперативом ні до, ні після початку нової ери. Зокрема, для Піфагора старість починалася від 60 років, для Гіппократа – у 59–63 роки, для китайських мудреців доби Середньовіччя – у 70 років, для європейських фізіологів XIX ст. – у 55–60 років, для німецьких антропологів XX ст. – у 60 років. За спостереженням Едварда Россета, настання старості в різні часи датували від 45 до 70 років [49, с. 11].

Найчастіше все ж називали вік 60 років⁵. На цю цифру натрапляємо не лише у філософських та богословських трактатах, а й у практичних правових приписах, що регламентували життя людей пізнього Середньовіччя та ранньомодерної доби. Наприклад, у Флоренції та Пізі на початку XV ст. подушний податок мали сплачувати всі чоловіки віком від 18 до 60 років, відповідно старші за 60 від нього звільнялися. Щоправда, у сільській місцевості в цей час такий податок сплачували чоловіки від 18 до 70 років [52, с. 25]. Згідно із Вінчестерським статутом 1285 р. англійського короля Едуарда I, для збереження миру кожен власник віком від 15 до 60 років мав забезпечити озброєння залежно від розмірів майна і земельних володінь [53]. Від обов'язку захисту міста в нічний час були звільнені чоловіки віком від 60 років у Парижі. І таких прикладів можна навести чимало. У більшості випадків від різних обов'язків як мілітарного, так й адміністративного характеру чоловіків звільняли у віці старше 60–70 років [52, с. 25]. За законами середньовічної Венеції, монахи звільнялися від процедури самокатування, досягнувши віку 60 років [21, с. 133]. Іншими словами, можна сміливо припустити, що саме цей вік у XIII–XV ст. вважався таким, по досягненню якого людина вже неспроможна до адекватних дій і відповідальності. До подібних висновків доходять й українські дослідники. Зокрема, аналізуючи населення Гетьманщини на основі Румянцевського опису 1765–1769 рр., І. Сердюк зауважив, що саме

⁴ Суламіт Шагар констатує, що в Європі для тих, хто народився в 1300 р., середня тривалість життя становила 40 років, в 1375 – 18, в 1400 р. – 20, в 1427 р. – 28 років [52, р. 32]. Звісно, на такі показники вплинула велика смертність внаслідок епідемій, голоду та інших катаклізмів. Проте для тих, хто вижив, шанс дожити до старості був значним.

⁵ В окремих сучасних публікаціях за поріг старості також визнають вік 60 років [41, с. 9].

60 років є тим рубежем у житті людини, від якого починалася старість [22, с. 56–64].

Бартоломей Гроїцький, посилаючись на Саксонське Зерцало, практично погоджується із подібним датуванням старості: "Роки старості і неповносправності, відповідно до міського права, настають після шістдесятого року. А відповідно до імператорського права – після сімдесятого року, такі вже переходять роки свої. З того часу кожен старий може мати опікуна, якщо хоче, але може і без опікуна при своїх правах zostаватися. *S.S.lib.1. art. 42*" [34, с. 239]. Саме від сімдесяти років, за міським правом, людина не могла бути свідком [35, с. 131]. Хоча в іншому місці правник подає інший вік, який розмежовує життя людини на таке, коли людина могла бути самостійною і відповідати за свої вчинки, і таке, коли людина уже не могла виконувати певних функцій, насамперед урядових. Наприклад, на посаду радника в місті не мають обирати чужоземців, людей з іншого права і таких, яким було б дев'яносто років [35, с. 29]⁶.

Як би не датував старість Бартоломей Гроїцький, а схоже, що і для нього це було питання непростим і відкритим. І в тому немає нічого дивного, оскільки й нині відповісти на питання, коли починається старість, доволі складно. Так, польський дослідник Анджей Карпінський, розмірковуючи над історіографічними концептами старості, зауважив, що визначення старості залежить від того, що береться за основний показник. Не завжди релевантним є окреслення відповідно до кількості прожитих людиною років. Часто старість визначають медичними чи фінансовими показниками. З одного боку, це питання про те, хто веде господарство: старість визначається з моменту, коли маєток передається в руки представника молодшого покоління, оскільки стару людину характеризує не лише певна фізична неміч, а й відсутність власного нерухомого майна [59, с. 49]. Другий показник – це збереження репродуктивної функції як чоловіків, так і жінок. Однак ці показники є доволі непевними. Передача майна може відбуватися з різних об'єктивних і суб'єктивних причин (овдовіння, каліцтво, хвороба, економічні міркування тощо), а отже, не завжди пов'язана із входженням власника у життєву фазу старіння. Ще складніше з питанням спроможності до народження дітей. Тим паче, якщо у випадку жінок це визначити більш-менш просто, то у випадку чоловіків – практично неможливо [59, с. 47–48].

Не варто забувати, що для жінок "старість" наступала раніше, аніж для чоловіків, і часто її пов'язували, як зазначалося вище, із припиненням репродуктивної функції. Для пізнього Середньовіччя середній показник віку, коли жінка втрачала здатність народжувати дітей, становив 36 років. Такий доволі ранній вік не в останню чергу був пов'язаний із тим, що перших дітей народжували надто рано (до 17 років), а за життя жінки народжували близько 11 разів, що, крім іншого, було пов'язано із високою дитячою смертністю [52, с. 19]. І якщо у випадку з дітьми їхня стать не мала значення, то у випадку із людьми старшого віку вона була доволі суттєвою, щоправда, не так у правовому, як у соціальному і біологічному сенсах. Наприклад, аналізуючи тему старості у творах Яна Длугоша, польська дослідниця Анна Шафранек зауважила, що є суттєва відмінність у тому, як він описує людей старшого віку чоловічої і жіночої статі. Перші згадуються Длугошем значно частіше і зазвичай у доволі позитивній конотації – як герої, покровителі культури, особи, гідні шани і наслідування. На-

томість старші жінки, якщо і згадуються, то переважно в негативних тонах, як, наприклад, третя дружина Владислава II Ягайла – Ельжбета Грановська [54, с. 192–193]. Вочевидь, такий дискурс переважав у XV ст.

Процес старіння не може бути однаковим для різних осіб і залежить від багатьох чинників: стану здоров'я, занять, побуту, середовища тощо. Не можна не погодитися із Суламіт Шагар, яка наводить слова геронтолога Маріана Рабиновича, що кожний індивід старших років насправді перебуває у шести різних віках одночасно: хронологічному, біологічному, когнітивному, емоційному, соціальному, функціональному [52, с. 12]. Кожна із цих складових впливає на стан особи і дуже часто люди однакових років мають різний "вік" в іншій, не хронологічній системі координат. З огляду на це насправді так складно визначити хронологічні межі старості. Це тією чи іншою мірою розуміли і мислителі епохи Середньовіччя, а тому давали різні, часом несподівані відповіді на питання про визначення старості. До прикладу, єврейський філософ і богослов XII ст. Моше бен Маймон пропонував простий спосіб визначення віку жінки: якщо жінку назвати старою, і вона не заперечує, то вона справді стара [52, с. 13].

Відповідно до приписів міського права, старих людей не можна було віддавати на тортури, що вочевидь було пов'язано з уявленням про те, що старі люди, як і діти, не завжди можуть відповідати за свої вчинки. Такий підхід обґрунтували отці Церкви і мислителі доби Гуманізму. Зокрема, у Бернарда Клервоского читаємо: "Там, де немає свободи, немає і відплати, а тому немає і суду (за винятком, звичайно, первородного гріха, який, як відомо, має іншу основу). У всіх же інших випадках, де відсутня свобода, узгоджена з волею, безсумнівно, немає ні відплати, ні суду... Воля такою ж мірою не може позбутися свободи, як і самої себе. Якби людина могла взагалі нічого не бажати, або бажати, але не по своїй волі, воля могла би бути позбавлена свободи. Зважаючи на це, душевнохворим, дітям, а також людям, які сплять, не ставлять у провину ні добро, ні зло, оскільки, не володіючи розумом, вони, очевидно, не можуть скористатися своєю волею, а звідси і судженням, притаманним волі. Оскільки воля абсолютно вільна, то за справедливістю вона судить-ся тільки самою собою" [7, с. 147].

Це теж було доволі традиційним, бо у Біблії, щоб підкреслити особливу нелюдську жорстокість халдеїв, зазначено, що вони не помилювали ні малого, ні старого: "І Він навів на них халдейського царя, і той позабирав мечем їхніх вибраних у домі їхньої святині, і не змилосердився ані над юнаком, ані над дівчиною, ані над старим, ані над старезним, – усе дав у його руку..." (2 Хр., XXXVI, 17).

Утім, були злочини, за вчинення яких ніхто не міг бути звільненим від тортур, у тому числі і старі люди: "Однак бувають такі проступки, за які навіть названі особи не бувають звільнені від тортур, як от виступ проти короля, проти громадської справи, що латинники називають *crimen laesae Majestatis*⁷, тобто, якщо хтось щось таке допустить, що б було проти короля і його безпеки, коли проти скаже, або містові щось нашкодить, коли до неприятеля схилиться, коли неприятелю зброєю, грошима, порадою і яким-небудь іншим способом проти свого пана допоможе, коли підданих землі до того приведе, аби були проти короля, коли розбрат у місті чинить, щоб найвищу особу вбити, та інше тому подібне. Також не робить нікого вільним від тортур зда-

⁶ Відтак, не можна однозначно погодитися із твердженням польської дослідниці Анни Шафранек, що тільки з початку XIX ст. старість почали ототожнювати із відходом від публічного життя [54, с. 190].

⁷ *Crimen laesae Majestatis* – злочин образи Маєстату.

ча і зрада своєї Вітчизни, здача неприятелям міст і замків, хто би не був таким" [35, с. 192].

Люди віком понад сімдесят років не могли бути в ролі опікуна, насамперед тому, що самі вже такого могли потребувати [34, с. 240–241]. Саме в цьому віці можна було відмовитися від виконання опікунських функцій [36, с. 196]. Можна припустити, що, оскільки люди старшого віку рідко були суб'єктами права самостійно, а частіше через свого опікуна чи через родичів, саме тому в кодексах права присвячено не так багато уваги старості і старим людям. Разом із тим, старим у міських правових приписах відводилась окрема роль, та, з якою вони могли впоратися навіть у своєму віці. Зокрема, у статуті Сигізмунда Августа, що містив протипожежні приписи, текст якого вміщений у трактаті Гроїцького, передбачалося, що старі люди, які вже не можуть самі гасити пожежу, у випадку підпалу чи загоряння мають допомагати виносити речі з будинків (міський уряд мав заздалегідь переписати всіх, хто надавався до таких функцій) [33, с. 94].

У контексті розуміння ставлення до старості у Польському Королівстві XVI ст., важливо, що Бартоломей Гроїцький залишає за старими людьми, на відміну від жінок, право діяти без опікуна. І старші люди цим активно користалися. За підрахунками польських дослідників, у річесполитських містах чоловіки віком понад 60 років очолювали 18 % господарств у великих містах й 11 % – у малих. Значно вищим цей показник був щодо жінок – вони самостійно керували 15–25 % господарств [44, с. 128–129]. Навіть якщо люди старшого віку не мали офіційних опікунів, то доволі часто вони проживали разом із родичами чи дітьми. І знов-таки, це більшою мірою стосувалося чоловіків. У малих містах лише 6 % старих чоловіків господарювали самостійно. У більших містах цей відсоток був вищим. Наприклад, у Кракові таких було 13 %, а у Варшаві – 20 %. Значно більшу самостійність виявляли старші жінки. Серед них самостійно господарювало у великих містах 40–47 % (за підрахунками щодо Кракова та Варшави), а у малих – близько 22 % [44, с. 132]⁸.

Ба більше, деякі сфери економічного життя були здоміновані людьми похилого віку. Ідеться, насамперед, про перекупок – зазвичай це були немолоді вдови, які не надавалися до інших видів діяльності, але мусили якимось заробляти на життя. Це питання достатньо добре висвітлено в літературі, насамперед щодо коронних міст [39, с. 69–84; 40, с. 81–91]. Є про це згадки в окремих наративних джерелах [60, с. 61–70]. Це явище було настільки масовим, що кожного разу, коли на сеймах утверджували поборові універсали, перекупкам і перекупням присвячували окрему увагу й обумовлювали податки, які вони мали платити. Ці постанови зазвичай дуже низький соціальний статус цієї категорії людей, бо зазвичай їх згадували поряд із жебраками, волоцюгами, торговцями мотлохом та іншими людьми, що належали до різних категорій міського маргінесу. Наприклад, у поборовому універсалі, прийнятому у Кракові 30 січня 1588 р., зазначено: "Перекупки і перекупні, лузні люди у більших містах, тобто гультяї, чоловіки і дівчата, по гр. 30: також найманці і слуги єврейські; а в малих містечках по гр. 15. А збирачі податків мають бути в тому обережними, аби жоден із таких під нічиім титулом, вольністю й обороною того податку не уникнув" [56, с. 272]. Аналогічний універсал прийнято на

Варшавському сеймі 1611 р.: "Перекупні, перекупки, лузні, торговці мотлохом, фаринажі, чоловіки і жінки по грошей тридцять, а в малих містах по грошей п'ятнадцять. А збирачі мають бути з тим обережними, аби жоден такий під нічиім титулом, вольністю чи обороною, такого податку не уникав. На що кожен зосібна має мати від бурмистра квіт, коли і скільки заплатив, а в селах від пана: аби не уникали оплат, а також двічі не платили" [57, с. 29]. На різні категорії міського населення накладали значно вищі податки. Згідно з поборовим універсалом 1613 р. було встановлено значно вищі податки, зокрема і для перекупок і перекупнів: "Перекупки, перекупні, торговці старим мотлохом, лотерейники, чоловіки і жінки по два злотих у більших містах, а в малих містечках по двадцять чотири гроші, на що кожен окремо повинен мати квит від бурмистра, коли більше заплатити; а в селах від пана, аби не уникали оплати, або ж не платили двічі" [57, с. 109]. У той самий час пекарі мали сплачувати по шість злотих у великих містах, і по 3 – у малих; аптекарі від аптеки сплачували по 9 злотих; окремі категорії кравців, які шовкові речі роблять, також шевців, що із шаф'яну⁹ та кордибану¹⁰ роблять, кушнірі, які великі товари мають, то вони повинні були платити по шість злотих, а в містечках по половині, а у селах по злотому. Навіть люди таких не надто престижних професій як прасоли та мидлярі мали сплачувати по три злотих [57, с. 109]. Інакше кажучи, якщо порівняти розмір податку, який накладали на перекупок, із податками інших категорій міщан, то стає зрозумілим, що вони не належали до людей належно забезпечених.

Разом із тим, право почасти захищало старих людей. Зокрема, відповідно до приписів Гроїцького, якщо батько зі своєї щедрості записав доньці більше маєтків, аніж їй належить відповідно до права, то жоден суддя не може цьому перешкоджати, але донька разом із зятем зобов'язані утримувати старого батька, забезпечувати усім необхідним, зважати на його хвороби, доглядати [34, с. 89–90].

У тестаментх практично немає відомостей про вік тестаторів і про старість загалом. Як зауважила польська дослідниця Божена Попюлек, у документах такого характеру вкрай рідко зустрічаються пасажі про роки старості, період життя, старечі хвороби тощо [47, с. 235]. Хоч були і винятки, як-от тестамент 1643 р. львівської міщанки Катерини Констанції Вікти, вдови Константина Вікти, яка, зазначаючи про причини укладання тестаменту, записала: "w tym podezłym wieku i rozmaitymi chorobami nawątlona, co dzień śmierci wyglądajc" [2, арк. 28]. Однак на основі поодиноких згадок практично неможливо робити якісь висновки чи узагальнення.

Хоч у тестаментх рідко були прямі вказівки на вік тестатора, однак тут інколи згадуються онуки, що означає: тестатори були людьми немолодими. Львівська дослідниця Ярина Кочеркевич проаналізувала 130 заповітів львів'ян, і серед них було лише 9 таких, де частка майна відписувалася онукам [18, с. 91]. Подібною була ситуація і щодо заповітів краківських міщан. Якуб Висмулек зауважив, що, відписуючи частку майна онукам, міщани дбали про продовження роду, пам'ятають про себе та про власних дітей, які, по суті, залишалися розпорядниками маєтків до повноліття онуків, за винятком того, що не могли ці маєтки відчувувати [61, с. 240–241]. До речі, міське право передбачало, що в разі сме-

⁸ При тому слід зауважити, що рівень освіченості серед жінок XVI ст. у Короні був значно нижчим, аніж серед чоловіків. Зокрема, у 1575–1580 рр. у Кракові писемними були 50–57 % чоловіків, але лише 20 % жінок. У 30-х рр. XVII ст. останній показник зріс до 36 % [27, р. 10].

⁹ Шаф'ян, саф'ян – козяча чи бараняча шкіра, оброблена і вибарвлена, зазвичай у яскравий колір. Найчастіше з неї виготовляли взуття [17, с. 256].

¹⁰ Кордибан – шкіра козла, рідше теляти чи ягняти, витолочена з узорами, фарбована в чорний колір. Обробляли риб'ячим жиром [31, с. 93–95; 17, с. 257].

рті жінки, яка мала брата і сестру, а також онука від доньки, яка вже була виписана з батьківського маєтку, то саме онук мав бути першим у черзі на успадкування майна своєї бабусі [45, с. 70]. Іноді онуки могли бути опікунами своїх старих дідів чи бабусь. Про такий випадок довідуємося із тестаменту київської міщанки Ювги Жданівни, дружини Григорія Мошеного (23 січня 1636): "...Душу мою поручаю в руки милосердия Бжого, а тѣло грѣшноє земли к учтивому погребу хрестиянскому, которое маєт быт поховано при церкви Светого Спаса працою и старанемъ опекуна моего пна Аревы Поповича, унука моего... И дѣтемъ, потомкомъ бывшое невестки моеє Поси Трофановны Кграбницкое, Маруси, Каси и Юсю по копѣ пяти грошей дат. Тымъ же дѣтемъ ѡписую сукманъ ѡлендышовыи старыи, кошулю¹¹ белоголовскихъ две, наметовъ два, перину и подушку ѡдну" [10, с. 148–149]. Часом онуків згадували у тестаментях перед власними дітьми. Саме так вчинила київська міщанка Тетяна Кругликівна (7 липня 1572): "Внучку моему милому, сыну Коншину, Михаилу по моему животе даю и записую двор Шекаловский со всем и комору крамную в рынку места Киевского Свидороговскую и кубковъ позлотистыхъ три, плата ѡтцовского ѡднорядокъ шкерлетовыи черленыи со сребром, шуба лиса утерѣиномъ зеленымъ крыта, шубка бѣла сукномъ синимъ крыта со сребром, а шуба почеревесичнаа боброваа новаа, два ермаки синии и зеленые и з шнурами, зипуны два – зеленые утерѣиновыи с чашками и другии лунский синии, шлык лисии, панцырь и конь з седлом, и сагайдак, готовыхъ пнзеи коп полтораа". І тільки по тому тестаторка згадує про сина Федора, зятя і доньку, заповідуючи їм як речі, так і гроші [10, с. 108]. Своїм онукам записала частку майна і київська міщанка Соломоніда Романівна, дружина Якіма Скочка, про що довідуємося з її тестаменту від 19 серпня 1639 р., уписаного до київської ратушної книги. При цьому вона не обділила не лише доньок своєї доньки, чоловіка якої, Данила Суботича, призначила виконавцем свого тестаменту, а й онука Якіма від уже покійного сина Петра [10, с. 154–155]. Отже, старі люди часто мали особливе ставлення до внуків, можливо саме тому, що в них убачали перспективу продовження власного роду, а можливо через певну ментальну схожість дитинства і старості.

Маємо у джерелах згадки і про старих людей, які довгий час були на службі в якійсь одній сім'ї. У такому разі часом за "вислугу" в пана старий слуга міг отримати якусь частку його майна, відповідно до укладеного тестаменту. Зокрема, у заповіті луцького війта Марка Жоравницького від 16 листопада 1611 р. зазначалося: "служе моему старому, золотыхъ пятьдесятъ зъ грошей чарторискихъ пшеничныхъ маєт ему быти дано..." [9, с. 21]. Старому слугі відписала частку майна і згадана київська міщанка Соломоніда Романівна: "А Юцку челяднику, который еще небожчыку мужу и сыну еє близко двадцати рокъ служилъ, ижъ ему еще небожчыкъ сынъ еє Петръ халупу свою Сѡстаповъскую далъ и даровальб и она тотъ даръ сына своего ствердила. До того она сама тому жъ Юцку, челяднику своему, за верные и почтивые службы его ѡтписала коня з возомъ и з скурою возовою" [10, с. 155]. Такі випадки були не рідкістю. Однак згадка в тестаменті про слугу не завжди означала, що він був людиною літнього віку. Слугам могли відписувати кошти чи якесь майно просто за вірну службу, безвідносно до кількості років, впродовж яких вони служили в господаря. Зокрема, важко визначити час служби челядниці у львівського годинникаря пана Себастьяна Свайновського, який у своєму

тестаменті від 1629 р. записав, що доручає свою служницю, яка йому вірою і правдою служила, своїй дружині, аби та оплатила службу як належить відповідно до рахунку [1, арк. 141].

Отже, можна констатувати, що на межі Середньовіччя і ранньомодерного часу люди намагалися переосмислити різні етапи свого життя, у тому числі й останній – старість. Не винятком були і міщани Речі Посполитої. Однак у XVI – першій половині XVII ст. у містах річпосполитського простору ставлення до старості було амбівалентним – в одних випадках людей старшого віку поважали і підтримували, насамперед члени родини, діти, а в інших розглядали їх як тягар; цей період асоціювався із самотністю, ментальними проблемами, хворобами, неминучістю і близькістю смерті. Ставлення до старості визначалося не лише християнськими поглядами, а й практикою життя. Певною мірою на ставлення до старих людей вплинуло середньовічне особливе ставлення до тіла. Негативно стереотипним було ставлення до старих жінок. Окрім того, не було однозначної відповіді, коли починається старість. Іноді старість можна було розпізнати через ставлення до онуків. Загалом людям старшого віку приділяли мало уваги у правовій літературі, оскільки вони рідко самостійно були суб'єктами правових взаємовідносин, часто покладалися чи на опікуна, чи на власних дітей. Та на противагу правовим трактатам, у філософії й художній літературі містилося чимало пасажів, присвячених старості. Хоча середня тривалість життя для пізнього Середньовіччя була доволі низькою, але чимало людей доживали до старості, тож нічого дивного, що виникала необхідність переосмислити як переваги, так і виклики цього періоду людського життя.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 52, оп. 2, спр. 339.
2. Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 341, 802 арк.
3. Антология педагогической мысли христианского Средневековья : в 2 т. / сост. В. Безрогов, О. Варьяш. – Т. II: Мир преломился в книге. Воспитание в средневековом мире глазами ученых наставников и их современников. – М.: АО "Аспект Пресс", 1994. – 400 с.
4. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
5. Бандуровский К. Рецензия на книгу: Shahar, Sh. Growing Old in the Middle Ages: "winter clothes us in shadow and pain". Translated from the Hebrew by Yael Lotan. L.; N.Y.: Routledge, 1997 / К. Бандуровский // Социология власти. – № 3. – 2014. – С. 224–232.
6. Бастль Б. Вік. Новий час / Б. Бастль // Історія європейської ментальності / за ред. П. Дінцельбаха. – Л.: Літопис, 2004. – С. 263–271.
7. Бернард Клервоский. О благодати и свободном выборе // Бернард Клервоский. Трактаты / Бернард Клервоский; под ред. Ю. Ромашева. – СПб.: Изд-во Русской Христианской гуманитарной академии; Изд. дом Санкт-Петербургского гос. ун-та; Академия исследования культуры, 2009. – С. 136–227.
8. Бессмертный Ю. Жизнь и смерть в средние века: очерк демографической истории Франции / Ю. Бессмертный. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
9. Білоус Н. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників / Н. Білоус // Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 4–22.
10. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К.: Вид. дім "Простір", 2011. – 200 с.
11. Гошко Т. "Саксонське зерцало": символи і метафори / Т. Гошко // Український історичний журнал. – 2017. – № 2. – С. 126–141.
12. Гуревич А. Избранные труды. Средневековый мир / А. Гуревич. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 560 с.
13. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе / А.Я. Гуревич. – М.: РОССПЭН, 2005. – 424 с.
14. Гуревич А. Культура и общество Средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века) / А. Гуревич. – М.: Искусство, 1989. – 368 с.
15. Діяння римські. Християнські притчі Середньовіччя / пер. із лат. Р. Паранько. – Л.: Априорі, 2014. – 448 с.
16. Еразм Роттердамський. Похвала глупоті [Електронний ресурс] / Дезідерій Еразм Роттердамський; пер. В. Литвинова [2004]. – Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/texts/erasmus_fool_ua.htm#15. – Дата звернення: 6.11.2017.
17. Заяць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / О. Заяць. – К.; Львів [б. в.], 2012. – 558 с.

¹¹ Кошуля (пол. koszula) – сорочка [43].

18. Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. / Я. Кочеркевич // Наукові зошити. Історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. – 2006. – Вип. 8, ч. 1. – С. 83–94.
19. Ле Гофф Ж. История тела в Средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон; пер. с фр. Е. Лебедевой. – М.: Текст, 2008. – 189 с.
20. Максим Грек. Разные сочинения [Электронный ресурс] / Пре-подобный Максим Грек. – Режим доступа: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html. – Дата обращения: 6.11.2017.
21. Робак В. Проблема старости в Европе (VI-XV вв.): социально-геронтологический контекст / В. Робак // Ценности и смыслы. – 2013. – Вып. 5 (27). – С. 130–137.
22. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2010. – Вип. 9. – С. 56–64.
23. Сказание о сотворении Богом Адама [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml>. – Дата обращения: 6.11.2017.
24. Усачев А. "Старость глубокая" в XIV–XVI вв.: демографические реалии и их восприятие современниками (на мат. письменных источников) / А. Усачев // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2014. – № 1(55). – С. 58–68.
25. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга; пер. А. Сильвестрова. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 765 с.
26. Bogucka M. Dzieje kultury polskiej do 1918 roku / M. Bogucka. – Wrocław: Ossolineum, 1991. – 436 s.
27. Bogucka M. Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: The Case of Poland in the 16th–17th Centuries / M. Bogucka // Acta Poloniae Historica. 1996. – Т. 74. – Рр. 5–19.
28. Bogucka M. Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku / M. Bogucka. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013. – 302 s.
29. Bogucka M. Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę / M. Bogucka // Przegląd Historyczny. – 1983. – R. 74, Z. 3. – S. 495–507.
30. Bogucka M. Starość w twórczości pisarzy polskiego renesansu i baroku / M. Bogucka // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 61–70.
31. Charewiczowa Ł. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbiorowej / Ł. Charewiczowa. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1929. – 175 s.
32. Classen A. Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Also an Introduction / A. Classen // Old Age in the Middle Ages and the Renaissance. Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic / ed. by Albrecht Classen. – Berlin; N. Y.: Walter de Gruyter, 2007. – Pp. 1–84.
33. Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów / B. Groicki. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1954. – 236 s.
34. Groicki B. Obrona sierot i wdów / B. Groicki. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1958. – 344 s.
35. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / B. Groicki. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953. – 259 s.
36. Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego / B. Groicki. – Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1954. – 305 s.
37. Isidore of Seville. The Etymologies / Isidore of Seville; translated, with introduction and notes, by S.A. Barney, W.J. Lewis, J.A. Beach, O. Berghof. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 488 s.
38. Jurkiewicz J. Kiedy w starożytności rozpoczęła się starość / J. Jurkiewicz // Vox Patrum. – 2011. – Т. 56. – S. 185–197.
39. Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku / A. Karpiński. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – 405 s.
40. Karpiński A. Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handlu w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku / A. Karpiński // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1990. – R. 38, Nr 1. – S. 81–91.
41. Klimczuk A. Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białostok / A. Klimczuk. – Lublin: Wiedza i Edukacja, 2012. – 268 s.
42. Kochanowski J. Dzieła polskie / J. Kochanowski; opr. J. Krzyżanowski. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972. – 989 s.
43. Koszula [Электронний ресурс] // Słownik języka polskiego / pod red. W. Doroszewskiego. – Режим доступу: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/koszula;5442908.html>. – Дата звернення: 6.11.2017.
44. Kuklo C. Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnofeudalnej / C. Kuklo // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 121–134.
45. Kuszewicz P. Prawa Chelmińskiego poprawione i z łacińskiego języka na polski przetłumaczone, xiąg pięciorgo ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewicza z Chelma / P. Kuszewicz. – Poznań: W Drukarni Łana Rossowskiego, 1623. – 199 s.
46. Kwiatkowska B. Starość w średniowieczu i dziś / B. Kwiatkowska, K. Boryłowski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr 1. – S. 5–15.
47. Popiolek B. Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku / B. Popiolek // Львів: місто – суспільство – культура. – Т. 8. – Ч. 1: Влада і суспільство / за ред. О. Аркуші та М. Мудрого. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2012. – С. 227–236.
48. O'Neill Y.V. The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae / Y.V. O'Neill // Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften. – 1965. – Bd. 49, H. 3. – S. 269–279.
49. Rosset E. Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne / E. Rosset. – Warszawa: Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, 1959. – 763 s.
50. Rej M. Żywot człowieka poczciwego. Fragmenty [Online] / M. Rej. – Available from: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://stream.docer.pl/pdf/434907.5/c1vcn8>. [Accessed: 6 Nov 2017].
51. Sears E. The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle / E. Sears. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 318 s.
52. Shahar S. Growing Old in the Middle Ages: "Winter clothes us in shadow and pain" / S. Shahar. – L.; N. Y.: Psychology Press, 2004. – 243 p.
53. Statute of Winchester 1285 [Online]. – Available from: http://historyofengland.typepad.com/documents_in_english_hist/2013/02/statute-of-winchester-1285.html. [Accessed: 6 Nov 2017].
54. Szafranek A. Czy starość w wiekach średnich była okresem pomyślnym? Refleksje na temat starości w świetle Roczników Jana Długosza / A. Szafranek // Kultura i społeczeństwo. – 2014. – Nr. 1. – S. 187–196.
55. Szczerbic P. Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obicadła z łacińskiego i niemieckiego egzemplarzów zebrane. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone / P. Szczerbic; wyd. G. M. Kowalski. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016. – Т. 1. – 340 s.
56. Volumina Legum. – Т. II. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – 497 s.
57. Volumina Legum. – Т. III. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – 488 s.
58. We Three Kings of Orient Are [Online]. – Available from: https://www.amalgama-lab.com/songs/b/blackmore_s_night/we_three_kings_of_orient_are.html. [Accessed: 6 Nov 2017].
59. Wiślicz T. Starość i inne okresy życia w konceptualizacjach historyków epoki przednowoczesnej / T. Wiślicz // Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym). – Т. 1: Metodologia, demografia, instytucje opieki / pod red. A. Janiak-Jasińskiej, K. Sierakowskiej, A. Szwarcza. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2016. – S. 43–51.
60. Wólkiewicz E. Stary człowiek i miasto. Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiętnikach śląskich / E. Wólkiewicz // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, Nr. 1. – S. 47–60.
61. Wyszumek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wieku) / J. Wyszumek. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne; Wydawnictwo Neriton, 2015. – 411 s.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Lviv (TsDIAL Ukrainy), fond 52, opys 2, sprava 339, 313 ark.
2. Ibidem, fond 52, opys 2, sprava 341, 802 ark.
3. BEZROGOV, V.; VAR'IAH, O. (eds.) (1994) *Antologiya pedagogicheskoy mysli khristianskogo Srednevekov'ia*: in 2 vols. Vol. II: *Mir prelomil'sya v knige. Vospitanie v srednevekovom mire glazami uchyoniy nastavnikov i ix sovremennikov*. Moscow: AO "Aspekt Press".
4. ARES, F. (1999) *Rebyonok i semejnaya zhizn' pri starom poryadke*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.
5. BANDUROVSKIY, K. (2014) Recenzia na knigu: Shahar Sh. Growing Old in the Middle Ages: "winter clothes us in shadow and pain". Translated from the Hebrew by Yael Lotan. L.; N.Y.: Routledge, 1997. *Sociologiya vlasti*. 3, 224–232.
6. BASTL, B. (2004) Vik. Novyi chas. In: P. Dintselbakher (ed.) *Istoriia yevropeiskoi mentalnosti*. Lviv: Litopys, 263–271.
7. BERNARD KLERSVOSKIY (2009) O blagodat i svobodnom vybere. In: Yu. Romashev (ed.) *Bernard Klervoskiy. Traktaty*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Russkoy Khristianskoj humanitarnoj akademii; Izdatel'skij dom Sankt-Petersburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Akademiya issledovaniya kul'tury, 136–227.
8. BESSMERTNYI, Yu. (1991) *Zhizn' i smert' v srednie veka: ocherk demograficheskoi istorii Francii*. Moscow: Nauka.
9. BILOUS, N. (2015) Lutske viitvstvo v XV–XVII st.: kharakterystyka instytutu ta personalii uriadnykiv. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 4, 4–22.
10. BILOUS, N. (2011) Testamenty kyian seredyiny XVI – pershoi polovyny XVII stolittia. Kyiv: Vydavnychiy dim "Prostir".
11. HOSKO, T. (2017) "Saksonskie zertsalo": symvoly i metafory. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 2, 126–141.
12. GUREVICH, A. (2007) *Izbrannye trudy. Srednevekovyi mir*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Sankt-Petersburgskogo universiteta.
13. GUREVICH, A. (2005) *Individ i socium na srednevekovom Zapade*. Moscow: ROSSPEN.
14. GUREVICH, A. (1989) *Kul'tura i obshchestvo Srednevekovoi Evropy glazami sovremennikov (Exempla XIII veka)*. Moscow: Iskustvo.

15. ANON (2014) *Diannia rymski. Khrystyjanski prytychi Seredno-vichchia*. Lviv: Apriori.
16. ERAZM ROTERDAMSKIY (2004) *Pokhvala hlupoti*. [Online]. Available from: http://www.ae-lib.org.ua/texts/erasmus_fool_ua.htm#15. [Accessed: 6 Nov 2017].
17. ZAIATS, O. (2012) *Hromadiany Lvova XIV-XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. Kyiv; Lviv: S.n.
18. KOCHERKEVYCH, Ya. (2006) Mishchanska rodyna Lvova kriz pryzmu zapovitiiv pershoi polovyny XVII st. *Naukovi zoshyty. Istorychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka*. 8 (1), 83–94.
19. LE GOFF, ZH.; TRYUON, N. (2008) *Istoriya tela v Srednie veka*. Moscow: Tekst.
20. MAKSYM GREK. *Raznye sochineniya* [Online]. Available from: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html. [Accessed: 6 Nov 2017].
21. ROBAK, V. (2013) Problema starosti v Evrope (VI-XV vv.): social'no-gerontologicheskij kontekst. *Cennosti i smysly*. 27 (5), 130–137.
22. SERDIUK, I. (2010) Naselennia litnoho viku u mistakh Hetmanshchyny (za danymy Rumiantsevskoho opysu 1765–1769 rr.). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. 9, 56–64.
23. ANON (N.d.) *Skazanie o sotvorenii Bogom Adama* [Online]. S.l.: S.n. Available from: <http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml>. [Accessed: 6 Nov 2017].
24. USACHYOV, A. (2014) "Starost' glubokaYa" v XIV-XVI vv.: demograficheskie realii i ix vospriyatie sovremennikami (na materialax pis'mennykh istochnikov). *Drevniaya Rus'. Voprosy medievistiki*. 55 (1), 58–68.
25. GEIZINGA, I. (2011) *Osen' Srednevekov'ya. Issledovanie form zhiznennogo ukлада i form myshleniya v XIV i XV vekakh vo Francii i Niderlandax*. St. Petersburg: Izdatel'stvo Ivana Limbakha.
26. BOGUCA, M. (1991) *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*. Wrocław: Ossolineum.
27. BOGUCA, M. (1996) Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: The Case of Poland in the 16th-17th Centuries. *Acta Poloniae Historica*. 74, 5–19.
28. BOGUCA, M. (2013) *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
29. BOGUCA, M. (1983) Rodzina w polskim mieście XVI-XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. *Przegląd Historyczny*. 74 (3), 495–507.
30. BOGUCA, M. (2010) Starość w twórczości pisarzy polskiego renesansu i baroku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 61–70.
31. CHAREWICZOWA, L. (1929) *Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski Przedrozbiorowej*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
32. CLASSEN, A. (2007) Old Age in the Middle Ages and the Renaissance: Also an Introduction. In: A. Classen, ed. *Old Age in the Middle Ages and the Renaissance. Interdisciplinary Approaches to a Neglected Topic*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, pp. 1–84.
33. GROICKI, B. (1954) *Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
34. GROICKI, B. (1958) *Obrona sierot i wdów*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
35. GROICKI, B. (1953) *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
36. GROICKI, B. (1954) *Tytuły prawa majdeburkiego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
37. ISIDORE OF SEVILLE (2006) *The Etymologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
38. JURKIEWICZ, J. (2011) Kiedy w starożytności rozpoczynała się starość. *Vox Patrum*. 31 (vol. 56), 185–197.
39. KARPIŃSKI, A. (1995) *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Warszawa: Instytut Historii PAN.
40. KARPIŃSKI, A. (1990) Przekupki, kramarki, straganiarki. Zakres feminizacji drobnego handlu w miastach polskich w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 38 (1), 81–91.
41. LIMCZUK, A. (2012) *Kapitał społeczny ludzi starych na przykładzie mieszkańców miasta Białystok*. Lublin: Wiedza i Edukacja.
42. KOCHANOWSKI, J. (ed.) (1972) *Dzieła polskie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
43. ANON (1996) *koszula*. In: W. Doroszewski, ed. *Słownik języka polskiego* [Online]. S.l.: S.n. Available from: <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/koszula;5442908.html>. [Accessed: 6 Nov 2017].
44. KUKLO, C. (2010) Gospodarstwo domowe osób starszego pokolenia w miastach na ziemiach polskich w epoce późnośredniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2010. 58 (1), 121–134.
45. KUSZEWIC, P. (1623) *Prawa Chelmińskiego poprawione y z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pięciorgo ku pospolitemu użytkowi przez Pawła Kuszewicza z Chelmy*. Poznań: W Drukarni Iana Rossowskiego.
46. KWIATKOWSKA, B.; BORYŚLAWSKI, K. (2010) Starość w średniowieczu i dziś. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 5–15.
47. POPIOŁEK, B. (2012) Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku. In: O. Arkusha, M. Mudryi, eds. *Lviv: misto-suspilstvo-kultura*. Vol. 8, part 1: *Vlada i suspilstvo*. Lviv: Lwivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 227–236.
48. O'NEILL, Y.V. (1965) The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae. *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*. 49 (3), 269–279.
49. ROSSET, E. (1959) *Proces starzenia się ludności. Studium demograficzne*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Gospodarcze.
50. REJ, M. (N.d.) *Żywot człowieka poczciwego. Fragmenty* [Online]. S.l.: S.n. Available from: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=https://stream.docer.pl/pdf/434907.5/c1vcn8>. [Accessed: 6 Nov 2017].
51. SEARS, E. (1986) *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle*. Princeton: Princeton University Press.
52. SHAHAR, S. (2004) *Growing Old in the Middle Ages: "Winter clothes us in shadow and pain"*. London; New York: Psychology Press.
53. ANON (N.d.) *Statute of Winchester 1285* [Online]. S.l.: S.n. Available from: http://historyofengland.typepad.com/documents_in_english_hist/2013/02/statute-of-winchester-1285.html. [Accessed: 6 Nov 2017].
54. SZAFRANEK, A. (2014) Czy starość w wiekach średnich była okresem pomyślnym? Refleksje na temat starości w świetle Roczników Jana Długosza. *Kultura i społeczeństwo*. 1, 187–196.
55. SZCZERBIC, P. (2016) *Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obiecań z łacińskiego i niemieckiego egzemplarzów zebrane. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone*. Vol. 1. Kraków: Księgarnia Akademicka.
56. ANON (1859) *Volumina Legum*. Vol. II. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.
57. ANON (1859) *Volumina Legum*. Vol. III. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki.
58. ANON (N.d.) *We Three Kings of Orient Are* [Online]. S.l.: S.n. Available from: https://www.amalgama-lab.com/songs/b/blackmore_s_night/we_three_kings_of_orient_are.html. [Accessed: 6 Nov 2017].
59. WIŚLICZ, T. (2016) Starość i inne okresy życia w konceptualizacjach historyków epoki przednowoczesnej. In: A. Janiak-Jasińska et al. *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*. Vol. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 43–51.
60. WÓŁKIEWICZ, E. (2010) Stary człowiek i miasto. Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiętnikach śląskich. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 58 (1), 47–60.
61. WYSMULEK, J. (2015) *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wieku)*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne; Wydawnictwo Neriton.

Надійшла до редакції 25.12.17

T. Hoshko, PhD in History, Associate Professor
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine

REPRESENTATION OF THE OLD AGE IN THE TOWNS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN TIMES

From ancient times, philosophical treatises divided human life into separate periods. The most extreme of them were childhood and old age. If the first of these stages is relatively well represented both in legal literature and documentary sources, the second one is paid much less attention. There was no clear dating of the beginning of old age. The attitude towards older people was ambivalent, which was dictated by both Christian views and the practice of life. These views were widespread in the towns of the Polish Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th centuries. The town law to some extent protected older people, but in most cases, they did not act as subjects of law. The important groups of sources for the history of old age are the codes of law and burghers' testaments.

Key words: Middle Ages, early modern period, Polish-Lithuanian Commonwealth, stages of human life, old age, town, town law.

УДК 94(32)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.05>О. Заплетнюк, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН У ТИТУЛАТУРІ ФАРАОНА ЕХНАТОНА

Присвячено дослідженню змін у царській титулатурі єгипетського фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона) з першого по дванадцятий рік його правління, які відображали релігійну спрямованість політики молодого царя та його місце в новоствореному культі сонячного бога Атона. Досліджено послідовну трансформацію офіційних титулів царя на кожному етапі релігійної реформи, розкрито значення нових епітетів у титулатурі фараона та його дружини, також проаналізовано причини відмови Аменхотепа IV від використання в його імені багатьох традиційних титулів єгипетських фараонів та зміни власного імені. Особливу увагу приділено розгляду тлумачення окремих епітетів, які демонструють політико-релігійний курс Аменхотепа IV.

Встановлено, що перші кроки майбутньої релігійної реформи в державі були здійснені Аменхотепом IV вже на другому році його правління. Усупереч тому, що на початку царювання титулатура молодого царя продовжувала містити традиційні титули, фараон включив до свого імені епітети: "Єдиний для Ра", "Той, що живе у правді", які підкреслювали виняткову роль фараона в сонячному культі. Аменхотеп IV свідомо відкидає титули, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави. Натомість зміна власного імені на користь бога Атона була офіційним оголошенням відмови царя від традиційного культу Амона та розрив фараона із фіванським жрецьством, обмеження впливу останнього на політичну ситуацію у країні. Трансформація титулатури Аменхотепа IV, яка зазвичай демонструвала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, демонструє нам прагнення Аменхотепа IV зменшити роль царя як історичного гравця на користь царя як історичного бога.

Ключові слова: Єгипет, Ехнатон, релігійна реформа, царська титулатура, сонячний культ.

Для відзначення виняткового положення в суспільстві, єгипетський фараон приймав титулатуру, яка почала складатися ще в часи I династії (III тис. до Р. Х.), і повністю сформувалась в період правління IV династії, коли повна титулатура фараона вже включала п'ять імен: *ім'я Хора*, *Небті ім'я*, *Золотий Хор*, *тронне ім'я* та *особисте ім'я* фараона, яке надали йому при народженні. Ім'я Хора є найстарішим з усіх і до IV династії було єдиним іменем фараона, яке вписувалося у *серех*, що становить собою прямокутник, на якому сидить сокіл, нижня частина *сереха* декорована під фасад царського палацу. Це ім'я є частиною релігійних вірувань у правителя як земного образу бога Хора. Із Середнього царства *ім'я Хора* поступається у важливості тронному імені фараона. *Ім'я Небті* є символом двох богинь-покровительок Єгипту – богині Верхнього Єгипту *Нехбет* та богині Нижнього Єгипту *Уаджет*, означає двоєдину монархію, владу фараона над об'єднаним Єгиптом. Це ім'я писали без картуша та *сереха*. Символізм імені Золотого Хора, яке почали вживати при фараоні III династії Джосері, досі не з'ясований, воно зображується у вигляді сокола на ієрогліфі "золото".

Найважливішим іменем у титулатурі фараона було тронне ім'я, яке цар отримував при коронації. Його вписували в картуш і позначали ієрогліфами папірусу та бджоли, читається воно як *nsw-bity* із традиційним перекладом "Цар Верхнього та Нижнього Єгипту". Останнім у титулатурі йшло власне ім'я фараона, яке було отримано при народженні і супроводжувалося епітетом *sA Ra* – "син Ра".

Титул правлячого фараона завжди відображав політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави. Власні імена царів і їхні титулатури часто залежали від посилення того чи іншого регіонального культу. Особливо яскраво це прослідковується в часи правління фараона XVIII династії Аменхотепа IV (Ехнатона) (прибл. 1349–1333 р. до Р. Х.), який здійснив релігійну реформу в державі. Посилення в Єгипті культу бога Атона вплинуло на трансформацію традиційної титулатури царя та його родини.

При сходженні на престол Аменхотепа IV його титулатура мала такий вигляд: *Ім'я Хора* *kA-nXt-qA-y-Swt-y* – "Могутній бик, що у двох високих пір'ях", *Небті ім'я* *Wsr* – *nswt m Iptswt* – "Величний царською владою в *Іпет-сум* (Карнак)", *Золотий Хор* *WTs-xaw m Iwnw-Smay* – "Той, що представ у величній короні Південного

Іуну (Гермонту)", *тронне ім'я* (*Nfr-xprw-Ra Wa-n-Ra*) – "Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра", *особисте ім'я* (*Imn-Htp nTr HqA WAst*) – "Аменхотеп, бог та правитель Фів" [5, р. 143]. У ранній титулатурі фараона відображається традиційний вплив фіванського жрецтва та культу Амона.

У написанні тронного імені *Nfr-xprw-Ra* іноді використовувал детермінатив людиноподібного сонця, однак він зник на третьому році правління і був замінений знаком сонця [3]. Використовувався класичний знак сонця N5 [6, р. 545]. Адже у цей період зображення сонячного диска приходять на місце людини з головою сокола. Бог Атон втрачає людську подобу і може зображуватися або у вигляді сонячного диска, або сам фараон стає втіленням бога сонця, як це видно з колосів храму *Gm(t)-pA-Itn*. Титул *Wa-n-Ra* – "Єдиний для Ра" Аменхотеп IV додав на другому році правління, коли вже розпочалося будівництво храмового комплексу Ра-Хорахті у Карнаці (сцена талататів 1, бл. 85) [7, Pl. I]. Титул *Wa-n-Ra* відображав ту роль, яку відігравав Аменхотеп IV у новій релігійній ідеології, зокрема Ейє говорить в тексті Великого Гімну Атону: "Ти (Атон) у моєму серці, ніхто не знає тебе, окрім твого сина *Nfr-xprw-Ra Wa-n-Ra*, якого ти навчив своїм методам та своїй силі" [12, р. 19].

На талататах із храму *Gm(t)-pA-Itn*, де зображені сцени святкування *хеп-седу* Аменхотепом IV на другому році правління, його титул звучить як *nb tA.wy Nfr-xprw-Ra Wa-n-Ra nb xaw Imn-Htp nTr HqA WAst aA m aHaw.f di anx* – "Володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, володар появи Аменхотеп, божественний володар Фів, величний у своїх літах, якому дане життя" [5, р. 143].

Титул *aA m aHaw.f* – "Величний у своїх літах" з'явився не пізніше початку другого року правління та є унікальною частиною титулу лише Аменхотепа IV і не зустрічається в інших фараонів [3]. Титул *aA m aHaw.f* з'являється вже на талататах із храму *Gm(t)-pA-Itn* (сцена талататів 63) [7, Pl. XXX]. Цікавим є факт використання ним саме такої фрази, якщо брати до уваги юний вік Аменхотепа IV при коронації, то, можливо, молодий цар зіштовхнувся з нерозумінням або з недовірою до його новачійних ідей, у зв'язку з його молодим віком. Тому Аменхотеп IV використовує таку фразу, щоб підкреслити свій статус та наголосити на тому, що не потребує жодних порад і непокори, адже він є повноцінним правителем, навіть у молодому віці.

Аменхотеп IV також використовує у титулатурі стародавню частину титулу фараонів *di anx Ra mi Dt* – "Кому дане життя подібно Ра навічно" [3, с. 106]. Ще однією особливістю титулу Аменхотепа IV була також фраза: *anx m mAat* – "Той, що живе у правді". Ця фраза починає використовуватися на четвертому році правління та входить у титул Ехнатона на прикордонних стелах "Раннього проголошення" в Ахетатоні (Стела К: VII) [14, р. 19]. Титул *anx m mAat* продовжував використовуватися в часи правління Тутанхамона та Семнехкара.

Упродовж усього свого правління Аменхотеп IV постійно змінював титулатуру, адже вона мала відображати його політичні та релігійні уподобання. Однак з перших років правління можна прослідкувати чітку систему зміни титулу, якої слідував Аменхотеп IV, тобто можна стверджувати, що на початку свого царювання фараон уже мав чіткий план майбутніх реформ. Зокрема, Аменхотеп IV не використовує традиційний титул фараонів *nb-irt-xt*. Е. Хорнунг у 1957 р. зазначав, що фараон взагалі відмовився від цього титулу і ніколи його не носив [11, р. 132]. Однак нещодавні дослідження доводять, що титул все ж таки зустрічається в титулатурі Аменхотепа IV на перших роках правління на блоках із храму Амона у Фівах, які завершував фараон після смерті свого батька, зокрема на блоці з Х пілона (Berlin 2017) [15, р. 235]. Однак, якщо титул *nb-irt-xt* зустрічається в титулатурі Аменхотепа IV у Фівах, то він повністю зникає звідти після переїзду фараона до Ахетатона.

Титул *nb-irt-xt* перекладають дослівно як "Володар речей, які робить". Цей титул з'являється в титулатурі фараонів V династії, але найбільшої популярності він досягає за часів XVIII династії. Його носили фараони від Аменхотепа II до Сеті I. Значення титулу є дискусійним, адже він не закріплювався за конкретним контекстом. Наприклад, він з'являється у сценах підношення богам, також значна частина використання титулу *nb-irt-xt* пов'язана з військовою тематикою. Можливо, він має зв'язок із військовими титулами, такими як *nb xpS* – "Володар військової сили" та *HqA psDt* – "Правитель дев'яти луків", які теж не використовував Аменхотеп IV [15].

Титул *nb-irt-xt* також зустрічається у сценах полювання на диких тварин, зображення сфінкса або лева у контексті війн і царського військового спорядження, а також у контексті культових і заупокійних ритуалів, у сценах побудовання монументів. Усі ці тексти мають значення для піднесення ролі царя як путівника *mAat* у світ. Тобто, усе це цар робить для створення *mAat*. Аменхотеп IV заміняє титул *nb-irt-xt* на *anx m mAat* – "Той, що живе у правді". Ехнатон не створює *mAat* своїми діями, він живе у ньому, він створив *mAat* лише своїм існуванням [15].

Цікавим є той факт, що в Ахетатоні титул *nb-irt-xt* зустрічається щодо інших фараонів. Зокрема, у титулатурі Тутмоса III на діоритовій чаші із гробниці в Амарні [13, Pl. 56]. Титул *nb-irt-xt* носить також співправитель Ехнатона Нефернеферуатон. Цікаво, що Ейє, коли став фараоном, прийняв титул *iri m mAat* – "Той, що створює правду" [5, р. 147]. Він не жив у *mAat*, а робив дії для її створення. Таким чином, Аменхотеп IV зазначає, що має прямий зв'язок з *mAat*, йому не потрібно виконувати різні царські обов'язки, щоб зберегти порядок. Ехнатон не використовував титул *nb-irt-xt*, адже він уже жив у правді і його дії та реформи апіорі були істиною.

Аменхотеп IV не приділяв такої значної уваги традиційній ролі царя, як ролі релігійного лідера. Головною зміною Ехнатона у ролі фараона було зменшення ролі царя як історичного гравця на користь царя як історич-

ного бога [11, р. 132]. Цей факт підтверджує і те, що Аменхотеп IV після переїзду до Ахетатона відмовився від більшості військових титулів, таких як *nb xpS*, які мали відношення до розширення кордонів Єгипетської держави. Він не планував вести будь-які війни, адже і так вважався правителем світу, який отримав владу від сонця, бог якого панує над усіма народами.

До третього року правління відноситься ще один титул царя – титул головного жерця культу Ра-Хорахті: *@m nTr n Ra @r Ax.twy Hay m Axt m rn.f m Sw nty m Itn* – "Жрець Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло" [3, с. 138]. Цей титул проголошував фараона головою нового культу, головним жерцем.

Сам бог Атон, який стає центром нової ідеології, теж отримує нове ім'я та титулатуру, схожу на царську. Слово *Itn* у Давньому царстві позначало "диск", і вже згодом у Текстах саркофагів *Itn* набув значення "сонячний диск" [10]. У часи XVIII династії *Itn* стає "божественним сонячним диском". Сонячний диск стає центром ідеології під іменем бога *Itn* – Атона. Прийнято також вважати, що Атон, як божество Ехнатона, буквально означав не сонячний диск, а "енергію сонця", яка надає життя фараону та всьому живому. На талататах із храму *Gm(t)-pA-Itn* Атон простягає своїми променями знак *anx* до вуст Аменхотепа IV. Сійке слово *Itn*, яке завжди писалося з детермінативом сонця, фактично анулювало категорії "бог" і "божественний". Слова "бог" і "божественний" не існували поряд з Атоном, який став синонімом цих значень. Якщо Атон – бог, то він має входити в категорію богів, де існують й інші, використання слова "божественний" після імені Атона призводить до розуміння, що ніби Атон один з інших "божественних". Таким чином, Аменхотеп IV створив тверде монотеїстичне сприйняття сутності Атона [8].

Спочатку титулатура сонячного бога, що мав ім'я бога Ра-Хорахті та зображувався у вигляді людини з головою сокола, яка увінчана сонячним диском, звучала як: *anx Ra @r Ax.twy Hay m Axt m rn.f m Sw nty m Itn* – "Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, в імені Його сонячне світло (досл.: світло, яке в Атоні)" (прим. авт.: Ієрогліф *Sw* у нашому перекладі подається як "світло", а *Itn* як "сонячний диск", "сонце". Існує інша версія перекладу цієї частини титулу – "в імені його Шу, який є Атон". Ієрогліф *Sw* з додаванням детермінативу бога дійсно має значення бога вітру Шу, однак у титулі Атона ніколи не зустрічається цей ієрогліф із даним детермінативом, хоча в перші роки правління Аменхотепа IV, до якого і відноситься цей сонячний титул, ще використовувалися детермінативи богів, навіть у його власному імені. Зокрема, детермінатив людиноподібного сокола зустрічається в титулі Аменхотепа IV *Nfr-xprw-Ra Wa-n-Ra* на третьому та четвертому роках правління. Лише на дванадцятому році правління вони зникають, але тоді змінюється і титулатура сонця та царя, де не знаходиться місця навіть для *Ra @r Ax.twy*).

Це ім'я не вписувалося в картуш, а детермінативом у слові *Ra @r Ax.twy* був сокіл із сонячним диском. Лише на третьому – четвертому роках правління титулатура бога почала вноситися в картуш, як ім'я фараона. Це було новачним, адже до того імена богів писали без царських картушів. Цікаво, що після відновлення старих богів під час правління Семнехкара імена богів за звичкою вписували в картуш [3]. Приблизно на четвертому році правління фараона Аменхотепа IV, коли образ сонячного бога трансформується в сонячний диск із променями, титулатуру Атона починають вписувати в картуші.

До імені Атона на п'ятому році правління додається частка, що була ідентична у титулатурі Аменхотепа IV – *di anx Dd nHH* – "Кому дано життя навіки вічні" [3, с. 40]. Традиційно, титул фараона звучав як *di anx mi Ra Dd nHH* – "Кому дано життя, подібно Ра, навіки вічні", однак у титулатурі бога Атона *mi Ra* було випущено. Хоча сама фраза є дивною, адже не може богу-сонцю, на відміну від фараона, надавати життя якась "вища могутня сила" [9, р. 169].

У сцені святкування *хеб-седу* із храму *Gm(t)-pA-Itn* Атона називають "творцем життя" та "володарем променів, що створив світло" [7, Pl. XLVI]. На іншому талататі зустрічаємо звеличення Атона над іншими богами: *m Hbw-sd mi Itn xnty nTrw* – "у *хеб-седах*, подібно Атому, головному серед богів (досл.: той, що попереду)" (сцена талататів 116) [7, Pl. XLVII].

На четвертому році правління у вживання входить ієрогліф сонячного диска (N56) [6, р. 545], який зображує сонячний диск із променями, що завершуються людськими долонями. Окремо його не використовували як логограму для позначення бога Атона, хоча він виглядає як мініатюрна форма бога. Цей ієрогліф також не означав слово *Itn* і не входив у комбінацію імені Атона. Однак ієрогліф знаходимо часто в таких словах як *wbn* – "світити", *stwt* – "промені", *sHD* – "освітлювати", *psD* – "світити" [3, с. 161]. Після Амарнського періоду цей ієрогліф з'являється у гробниці Хоремхеба.

На п'ятому році правління, коли було прийнято рішення про заснування нової столиці – міста Ахетатона, Аменхотеп IV наказав встановити прикордонні стели, які визначали кордони майбутнього міста. На стелах "Раннього проголошення" (стели К, Х, М) вперше зустрічається нове ім'я фараона. Аменхотеп IV вирішив відійти від старого традиційного культу бога Амона та титулу володаря Фів, і змінив не лише свою титулатуру, але й особисте ім'я, яке для єгиптянина було священним. В уяві давнього єгиптянина ім'я – це безсмертна частина людської істоти. Воно продовжує життя і після фізичного зникнення свого володаря. Воно містить у собі духовну енергію, яку необхідно зберегти, щоб воскреслий, мандруючи "чудовими дорогами іншого світу", не втратив своєї ідентичності [3, с. 40]. Одним із найважчих покарань, до якого міг засудити винного суд, була зміна особистого імені або, ще гірше, "скасування" цього імені (означало знищення надії на загробне життя) [4].

На прикордонних стелах К та Х в Ахетатоні, які датуються п'ятим роком правління Аменхотепа IV, особисте ім'я фараона звучить як *Axn-Itn* – *Ехнатон*, дослівно "Угодний Атому". Однак прикордонні стели могли бути встановлені пізніше згаданої на них дати, тому це не означає, що ім'я Ехнатон існувало в "рік правління 5-й, перет 4-й, 13-й день" (стела К: I) [14, р. 19]. Повна титулатура фараона тепер мала такий вигляд: *@r [Mry-Itn] nbty (wsr nsyt) m Axt-Itn Hr-n(y)-nbw Tsy rn n Itn nsw-bit anx m mAat nb tA.wy (Nfr-xprw Ra wa-n-Ra) sA Ra anx m mAat nb ha.wy (Axn-Itn) aA m aHaw* – "Хор – Улюблений Атоном, *Небті* – Великий царюванням в Ахетатоні, *Золотий Хор* – Той, що возносить ім'я Атона, *цар Верхнього та Нижнього Єгипту*, що живе у правді, володар двох земель Прекрасний своїми появами Ра, єдиний для Ра, син Ра, що живе у правді, володар двох корон Ехнатон, величний у своїх літах" (стела К: II, III) [14, р. 19]. Поява таких імен, як "Улюблений Атоном", "Той, що возносить ім'я Атона" стало символом посилення нової ідеології та влади царя, який відігравав у культі сонячного диска роль головного жерця.

Цей титул та зміна власного імені були революційними. Відмова Ехнатона від таких титулів, як "Величний царською владою в *Іпет-сум*" та "Той, що представ у величній короні Південного *Іуну* (*Геліополя*)" означали повний розрив зі старою столицею та її богом, як і відмова від родового імені Аменхотеп. Старе ім'я фараона починає замінюватися новим на усіх пам'ятниках. Зокрема, на талататах у титулатурі Аменхотепа IV значиться ім'я Ехнатон [7, Pl. I], яке не могло існувати у час створення рельєфів Карнацького храмового комплексу.

Однак, вже на дванадцятому році правління детермінативи богів у титулатурі Ехнатона – "Хор", "ім'я Небті" та "Золотий Хор" – були вилучені. *@r* – "Хор" був замінений на *anx HqA* – "(хай) живе володар"; місце детермінативу двох богинь в *Nbty* – "Імені Небті" зайняли ієрогліфи *nb tA.wy* – "Володар Обох земель"; *Hr-n(y)-nbw* – "Золотий Хор" тепер писалося як *HqA nfr* – "Володар добрий" [5, р. 144]. Три перших імені Ехнатона на дванадцятому році правління записували як: *anx HqA nxt xpS Mry-Itn nb tA.wy wsr nsyt m Axt-Itn HqA nfr Tsy rn n Itn* – "(Хай) живе володар могутній, улюблений Атоном, Володар Обох земель – Великий царюванням в Ахетатоні, Володар добрий – Той, що возносить ім'я Атона" [3, с. 145]. Цікаво, що звучання імені залишилося майже незмінним: замість *@r* звучало *HqA*, які можна транспонувати, приблизно, як "хор" і "хок" [3]. Ехнатон не міг зберігати стару назву імен фараона, які мали тісний зв'язок зі старим культом, однак повністю позбутися їх теж не міг, через те, що ці імена постійно використовували. З огляду на це він змінив небажані заголовки імен на співзвучні, які не суперечили новій релігійній догмі.

У бога Атона на прикордонних стелах "Раннього проголошення" з'являється великий титул, на відміну від Карнацького. На стелі Х Атон звеличується як: *anx nTr nfr hrw Hr (mAat) nb pt nb (tA) [Itn] (anx wr) (sHD) idb.wy it.i [(anx Ra @r Ax.twy Hay m Axt)] (m rn.f m Sw nty m Itn) Itn anx wr imy H(A)-b-sd Hr ib Itn m Axt-Itn* – "(Хай) живе бог добрий, задоволений (правдою), володар неба і володар (землі) [Атон] (живий, величний, що (осяює) Обидві землі, батько мій Живий Ра-Хоракті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, Атон живий, величний у святкуванні *хеб-седу*, у серці Атона – в Ахетатоні" (стела Х: I-II) [14, р. 19].

Важливим моментом є те, що Атон на п'ятому році правління отримує титул *nb pt nb tA* – "володар неба і володар землі", який завжди буде супроводжувати картуші з його іменем. Титулатуру Атона завжди пишуть перед царською, на прикордонних стелах малий титул бога Атона стоїть збоку від сонячного диска, який зображений під знаком неба *pt*. На талататі із храму *Gm(t)-pA-Itn* [7, Pl. XL] картуш з іменем Атона теж стоїть під знаком неба *pt*. На прикордонних стелах ієрогліф *pt* розтягується над зображенням сонячного диска із променями, під якими стоїть фараон та його сім'я у возхвалінні Атона. Також на прикордонних стелах Ахетатона Атона називають батьком Ехнатона: *[Itn] (anx wr) (sHD) idb.wy it.i it.i [(anx Ra @r Ax.twy Hay m Axt)] (m rn.f m Sw nty m Itn) Itn* – "Атон" (живий, величний, що (осяює) дві землі, батько мій [Живий Ра-Хоракті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло]" (стела Х: I-II) [14, р. 19].

У текстах прикордонних стел Атон виступає у ролі головного бога, тоді як слово "боги" ще використовується, Атон проголошується таким, що створив усе живе і надає життя усім, хто живе на землі: *Dd in tA smr.w*

Db.sn nTr nfr ir it nb (anx Ra @r Ax.twy Hay m Axt) (m rn.f m Sw nty m Itn) m wD n.f // - "Сказали друзі царя, відповідаючи Богу Прекрасному: "Створив батько твій усе, Живий Ра-Хорахті, що тріумфує в горизонті, В імені Його сонячне світло, що описав ти // (стела К: 4) [14, р. 22]. У Малому Гімні Атона з гробниці писця Іру (Amarna Tomb 10) знаходимо фразу, яка підкреслює відокремлення Атона від сонми єгипетських богів і возвеличення його над ними: pA nTr qd.sw Ds.f – "О, Бог, що створив сам себе" [2, с. 43].

Починаючи з 5-го року правління Ехнатон зміцнює позиції нового культу, який відображається в архітектурі, рельєфах та титулатурах фараона, цариці та бога Атона. Після заснування нової столиці, яка була повністю присвячена Атону, титулатура якого продовжувала змінюватися до 12-го року правління Ехнатона, коли настає переломний момент у релігійній реформі і з написів зникають детермінативи богів. Зображення Хора з сонячним диском на голові в імені Атона замінюється знаком сонячного диска з уреем та ієрогліфом анх. Також додається до картуша Атона титул "володар усього, що охоплює диск" [3].

Ім'я цариці Нефертіті, яка відігравала значну роль у культі Атона, встановленого її чоловіком, теж змінювалося. У перші роки правління Ехнатона ім'я цариці у картуші звучало просто: Nfrt-iti – "Нефертіті" ("Прекрасна прийшла"). Частіше детермінативом у її імені слугувала жіноча фігура у короні з двох пір'їв. На 5-ому році правління Ехнатона на стелах К та Х зустрічається просте ім'я цариці Nfrt-iti і більш розширена його форма: Nfr-nfrw-Itn Nfrt-Ity – "Прекрасні красоти Атона, Нефертіті" (стела Х: 4) [14, р. 21]. Разом із тим на стелах "Раннього проголошення" вже читаємо повний титул Нефертіті: r(y)t-pat aAt m aH nfrt Hr nai m ib nbt rSwT [Hay] // n sDm xrw.s nbt imA.t aA.t mrw.t Hr w r nb tA.wy Hr qd wr(t) (xnrt) n pA Itn sHtp.sw n wbn[f m Axt Ddt (n).s Hr xt] nbt iri.tw n.s @mt-n(y)-sw.t-wr.t mrwt.f nbt tA.wy (Nfrt-Ity) anx ti Dt – "цариця велична у палаці, (що) красива обличчям, милосердна в короні з пір'я, володарка радості, [радіє] (кожен), // хто чує голос її, володарка чарівності, велика кохана володаря обох земель, велична доброчесністю своєю в [гаремі], О, Атон, (що) радує появою своєю в [горизонті, пронизує (освітлює) її.] Усе твориться для неї. Царська дружина, велике кохання його, володарка обох земель Нефертіті, хай живе вона вічно" (стела К: VII, VIII, IX; стела Х: IX, X, XII, XIII) [14, р. 19]. Титулатура Нефертіті також має частку anx ti Dt – "хай живе вона вічно", яка починає зустрічатися із четвертого року правління Аменхотепа IV на талататах зі святкування хеб-седу, згодом з'являється anx ti Dt nHn – "хай живе вона навіки вічні" та використовується після розширеного імені цариці.

Таким чином, титулатура царя, яка завжди відображала політичну та релігійну дійсність на кожному етапі розвитку Єгипетської держави, у часи правління Аменхотепа IV постійно змінювалася під впливом встановлення у країні нового релігійного культу. Незважаючи на те, що на початку царювання Аменхотепа IV його титулатура продовжувала містити традиційні титули, уже із другого року правління фараон додає до неї такі унікальні титули: Wa-n-Ra, aA m aHaw.f та anx m mAat, які відображали виняткову роль фараона в новому культі. Окрім титулів, на п'ятому році правління Аменхотеп IV змінює власне ім'я на *Ехнатон*, бог Атон теж отримує титулатуру, схожу на царську, яка вписується в картуш. Кардинальна зміна імені на користь бога Атона була офіційним оголошенням відмови царя від тради-

ційного культу Амона та розрив фараона із фіванським жрецьством, обмеження впливу останнього на політичну ситуацію в країні. У свою чергу, зміна офіційної титулатури демонструє, що Ехнатон протиставив традиційному образу фараона-воїна новий – образ фараона-проповідника, релігійного лідера.

Список використаних джерел:

1. Большаков А. О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства / А. О. Большаков. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. – 288 с.
2. Заплетнюк О. А. Малий Гімн Атону / О. А. Заплетнюк // Сходознавство. – 2014. – № 67. – С. 39–46.
3. Перепелкин Ю. Я. Переворот Амен-Хотпа IV / Ю. Я. Перепелкин. – М. : Наука, 1967. – Ч. I., кн. I–II. – 295 + 296 с.
4. Тарасенко Н. А. BdSt в 17-й главе "Книги мертвых": к вопросу о магии имени в Древнем Египте / Н. А. Тарасенко // Asiatica. Труды по философии и культурам Востока. – Вып. I : К 50-летию со дня рождения профессора Е.А. Торчинова / отв. ред. С.В. Пахомов. – СПб, 2005. – С. 104–125.
5. Beckerath von J. Handbuch der Ägyptischen Königsnamen / J. von Beckerath. – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1999. – 316 p.
6. Gardiner A. H. Egyptian Grammar / A. H. Gardiner. – Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 1957. – 646 p.
7. Gohary J. Akhenaten's Sed-Festival at Karnak / J. Gohary. – L. and N. Y. : Kegan Paul International, 1992. – 238 p. + CX pl.
8. Goldwasser O. The Aten is the "Energy of Light" : New evidence from the script / Orly Goldwasser // Journal of the American Research Center in Egypt. – 2010. – Vol. 46. – P. 159–165.
9. Gunn B. Notes on the Aten and his Names / B. Gunn // The Journal of Egyptian Archaeology. – 1923. – Vol. 9. – P. 168–176.
10. Hoffmeier J. K. Akhenaten and the origins of Monotheism / James K. Hoffmeier. – L. : Oxford University press, 2015. – 293 p.
11. Hornung E. Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie / E. Hornung // Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo. – 1957. – Bd. 15. – S. 120–133.
12. Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom / M. Lichtheim. – Berkeley : University of California Press, 1976. – 239 p.
13. Martin G. T. The Royal Tomb at El-Amarna I: The Objects / G. T. Martin. – L. : Egypt Exploration Society, 1974. – XX + 123 p. + 63 pl.
14. Murnane W. J. The Boundary Stelae of Akhenaten / W. J. Murnane, C. C. van Siclen III. – L. ; N. Y. : Kegan Paul International, 1993. – 227 p. + 32 pl.
15. Routledge C. Akhenaten's Rejection of the Title nb-irt-xt / C. Routledge // Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. – Cairo : Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte, 2010. – Vol. 39. – P. 233–243.

References

1. Bol'shakov, A.O. (2001) Chelovek i ego Dvojnik. Izobrazitel'nost' i mirovozzrenie v Egipte Starogo carstva. Sankt-Peterburg : Aleteja, 288.
2. Zapletnyuk, O. A. (2014) Malij Himn Atonu. Sходознаvstvo. № 67, 39–46.
3. Perepelkin, Ju. Ja. (1967) Perevorot Amen-Hotpa IV. Ch. I., Kn. I–II. Moscow : Nauka, 295+296
4. Tarasenko, N. A. (2005) BdSt v 17-j glave "Knigi mertvyh": k voprosu o magii imeni v Drevnem Egipte. Asiatica. Trudy po filosofii i kul'turam Vostoka. Vyp. I : K 50-letiju so dnja rozhdenija professora E.A. Torchinova / otv. red. S.V. Pahomov. Sankt-Peterburg, 104–125.
5. Beckerath von, J. (1999) Handbuch der Ägyptischen Königsnamen. Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 316.
6. Gardiner, A. H. (1957) Egyptian Grammar. Oxford : Griffith Institute Ashmolean Museum, 646.
7. Gohary, J. (1992) Akhenaten's Sed-Festival at Karnak. London and New York : Kegan Paul International, 238 + CX pl.
8. Goldwasser, O. (2010) The Aten is the "Energy of Light" : New evidence from the script. Journal of the American Research Center in Egypt. Vol. 46, 159–165.
9. Gunn, B. (1923) Notes on the Aten and his Names. The Journal of Egyptian Archaeology. Vol. 9, 168–176.
10. Hoffmeier, J. K. (2015) Akhenaten and the origins of Monotheism. London : Oxford University press, 293.
11. Hornung, E. (1957) Zur geschichtlichen Rolle des Königs in der 18 Dynastie. Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo. Bd. 15, 120/133.
12. Lichtheim, M. (1976) Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom. Berkeley : University of California Press, 239.
13. Martin, G. T. (1974) The Royal Tomb at El-Amarna I: The Objects. London : Egypt Exploration Society, XX + 123 + 63 pl.
14. Murnane, W. J., Siclen III C. C. van. (1993) The Boundary Stelae of Akhenaten. London ; New York : Kegan Paul International, 227 + 32 pl.
15. Routledge, C. (2010) Akhenaten's Rejection of the Title nb-irt-xt. Millions of Jubiles. Studies in Honor of David P. Silverman / ed. by Z. Hawass and J. Houser Wegner. Cairo : Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte, Vol. 39, 233–243.

O. Zapletniuk, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FEATURES OF CHANGES OF AKHENATEN'S TITULARY

The article examines the royal titulary of Amenhotep IV (Akhenaten), the Egyptian Pharaoh of the 18th Dynasty, from the 1st to the 12th years of his reign and its reflection of the religious preference of the young king and his role in the new solar cult of Aten. The author illustrates the transformation of the king's official titles during the all stages of his religious reform and points out to the meaning of the new titulary's epithets of Amenhotep IV and queen Nefertiti. The author analyses the reasons of king's rejection of many popular traditional titles of Egyptian pharaoh. Much attention is given to the interpretation and explanation of the meanings of some king's titles, that demonstrated the political and religious course of Amenhotep IV.

The author comes to the conclusion that Amenhotep IV carried out the first steps of his future reform during the first two years of his reign. Despite the fact that at the beginning of the reign the king's titulary continued to include traditional titles, Pharaoh used the epithets: "Unique for Ra", "Living in Truth", which emphasized his exceptional role in the cult of the solar disk. Amenhotep IV also rejected the titles that were related to the expansion of the borders of the Egyptian state.

Then Amenhotep IV changed his own name in favor of the god Aten, and it was an official announcement of the king's support of the new solar cult of Aten in opposition to the traditional cult of Amun. The transformation of the pharaoh's title usually reflected political and religious reality at every stage of the development of the Egyptian state. The new Amenhotep IV's titulary was aimed to demonstrate the reduction of the role of the king as a historical player in the favor of the king as a historical god.

Keywords: Egypt, Akhenaten, religious reform, king's titulary, the solar cult.

УДК 1 (091) (477-25)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.06>

Л. Кушинська, канд. іст. наук, доц.

Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого, Київ

СВІТСЬКА ДЕРЖАВА ЯК НАДБАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ПОЛЕМІКИ ТА НАУКОВИХ ДИСКУСІЙ

Присвячено процесу перетворення релігійного характеру держави на світський тип і чинникам, що сприяли такій еволюції. Подано авторське бачення світської держави та ролі університетської традиції полеміки та наукових дискусій у її формуванні.

Ключові слова: світська держава, університетська традиція, полеміка, наукова дискусія, реформація, гуманісти, антиклерикалізм.

Постановка проблеми. Наразі важко переоцінити значення світського типу держави в системі сучасних відносин. Середньовічна доба (усі її етапи) була часом становлення конкурентного європейського суспільства, пов'язаного віковими економічними, ідеологічними, династичними та культурними зв'язками. Протистояння світської та церковної влади, що завершилося перемогою останньої, було одним із чинників такого становлення. А університетська традиція полеміки та дискусій не лише сприяла популяризації знання та науки, але й формувала критичне ставлення до першоджерел, учень, авторитетів, зрештою – самої дійсності. Сучасні держави також поділяються на конкурентні та всі інші, безвідносно до того, який історичний шлях народу довелося пройти, які випробування та виклики подолати. Відтак, важливо розуміти досвід ментально близької Центральної та Західної Європи задля подальшої розбудови вітчизняного конкурентного суспільства й усвідомлювати роль університетської освіти та науковців у цьому процесі.

Подібна проблематика перебуває на зламі історії та політології тож, тією чи іншою мірою, досліджується фахівцями зазначених напрямів. Серед учених, що торкаються тематики світської держави, політологи О. Бабкіна, В. Горбатенко, І. Курас, історики М. Барг, Ж. ле Гофф, Ф. Бродель, К. Ліванцев, В. Любашенко та ін.

Метою статті є доведення шляхом міждисциплінарного дослідження важливості університетської традиції полеміки та наукових дискусій як вирішального чинника становлення світського типу держави.

Світська держава – це не лише ставлення в державі до релігії. Це нове бачення її ролі в суспільстві та тип взаємодії з ним, роздуми над поліпшенням суспільного добробуту й інший формат взаємовідносин із церквою та релігійними організаціями, а також право на існування будь-якої культурної, ідеологічної чи іншої альтернативи. Зрештою, світська держава – це перемога раціоналізму над агностицизмом. Формуванню світського типу держави передували об'єктивні передумови, серед

яких традиція університетської полеміки та наукових дискусій є однією з визначальних. Чому саме вони? Загальновідомо, систему не можна зламати, вона лише еволюціонує. Роль знання відома з доісторичних часів, вочевидь, духовенство, як освічена категорія населення, добре розуміло закон заповнення порожнечі, тож працювало на випередження. Це видно вже з того, як сумлінно збирались у Латеранському палаці давні рукописи, сувої, архіви – усе те, що надалі становитиме основу Ватиканської бібліотеки. Понтифіки, такі як папа Боніфаї VIII (1235–1303), Климент V (1249–1334), Іоанн XXII (1249–1334), Григорій XI (1336–1378), Миколай V (1447–1455), Сикст IV (1471–1484) збагачували її фонди й ініціювали нові пошуки.

Формування світської держави тривало з різною динамікою в окремих історичних регіонах Європи. Піонерами були північний та північно-західний регіони, які, увібравши кращі досягнення культурного Сходу й античності, створили світський тип держави на противагу релігійній. Співвідношення світської та духовної влади є яскравою ілюстрацією філософського закону єдності та боротьби протилежностей. Упродовж усіх етапів середньовіччя релігія лишалась панівною формою ідеології, тож не дивно, що служителі культу зуміли забезпечити собі впливове становище у європейському суспільстві. Варто уваги те, що відтоді, як із IV ст. християнство, за влучним виразом М. Барга, із форми протесту пригноблених й обездолених та віри утискуваної й переслідуваної перетворилось в офіційно визнаний культ, воно вже було не лише релігією. Воно одразу постало як система моральних, правових і релігійних норм, що сприймаються як обов'язкові й охороняються та забезпечуються складною ієрархічною системою церковного кліру. А сама церква постає як ієрархічно організований інститут, що функціонує в панівній системі владарювання й авторитету [1].

Католицька церква зуміла стати об'єднавчим чинником у Західній та Центральній Європі, принаймні, до по-

чатку Реформації. Вирішальну роль відігравали служителі культури й у легітимізації державної влади – до XVI ст. монарх не міг посісти престол без благословення папи, адже об'єктивно реальністю була нормативність канонічного права. Ватикан зміг монополізувати освіту: перші вищі навчальні заклади отримували свій статус університетів завдяки папській буллі. Католицька церква володіла третьою земельних ресурсів у Європі, могла собі дозволити ініціювати та благословляти війни і бути арбітром у монархічних суперечках за спадкові землі.

Переможний мирський шлях починається із XIV ст., часу похвалювання міжуніверситетських диспутів, полеміки та дискусій, що сприяли поширенню ідей індивідуалізму та раціоналізму. Вони підготували надійне підґрунтя для подальшого поширення реформаційних ідей, а ті, у свою чергу, сприяли національно-визвольним рухам початку XVI ст., що поклали початок національним церквам, а потім і національним державам (Нідерланди в ході національно-визвольної антиіспанської війни вже у 1581 вийшли з-під влади). Отож саме світська держава реалізує сучасне поняття "національний суверенітет", хоча теоретично про такий у середньовіччі не згадувалось. Боротьба світської та церковної влади, що врешті вирішилась на користь першої, призвела до виникнення національних держав у наступному, XVII ст.

Серед служителів церкви було немало тих, хто сам сприяв розвитку науки й університетської традиції. Такими були папа Інокентій IV, який заснував Ватиканську бібліотеку та звільнив від податків студентів і професорів Сієнського університету у середині XIII ст.; папа Григорій XIII, що відкрив Григоріанський університет і Германську колегію, ініціював окремий зал картографії, заснував Ватиканську обсерваторію, дослідження в якій дозволили провести календарну реформу. Також відомими прихильниками науки й мистецтва були папа Олександр VII (1655–1776), який ініціював будівництво колон, папа Климент IX (1667–1669), відомий лібертист, що сприяв будівництву театру.

Університетський формат освіти також виник з ініціативи та благословення папства. Єпископські кафедральні школи давали ґрунтовнішу освіту, аніж звичайні церковно-приходські. Статус університету в західно-європейських країнах надавався навчальному закладу папською буллою. Однак уже в XIII ст. позначилася тенденція відходу від цієї практики. Спочатку Неапольський університет проводив навчання без папської булли, а потім, із поширенням у XVI ст. Реформації, без ватиканського документу почали засновуватися та надавати освіту новіші лютеранські університети.

У комерціалізованій практичній Європі завжди існував суспільний запит на освіту, що гарантувала небідне існування та поважний соціальний статус. Сама по собі освіта може бути суто констатацією фактів чи накопиченням наукових відкриттів, але коли виникає полеміка, то освіта виходить за межі схоластики та відкриває нові перспективи критичного мислення. Відтак, від самого початку зародження середньовічної наукової думки, у надрах полеміки та диспутів науковців, підірвалася релігійна основа самої освіти. Апелюючи до раціонального пізнання, на протигагу релігійному, учені полемізували між собою або ж піддавали обґрунтованій критиці відомі раніше вчення. Раціональному переосмисленню піддавались ідеї та концепції навіть провідних античних учених, авторитет яких був безсумнівним. Наукова полеміка та критичний тип мислення стали фундаментом світського характеру освіти й науки, а потім і культури.

Варто уваги, що релігійна дискусія богословів доби раннього середньовіччя також відіграла свою роль – вона відкрила шлях до переосмислення непорушних постулатів, або ж спричинялась до публікації доказів існування того, що, згідно з ранньосередньовічною кон-

цепцією, у принципі, цього не потребує, а загалом започаткувала традицію обміну думками, обґрунтованої полеміки. Як зазначає відомий французький медієвіст Жак Ле Гофф, спір, конфлікт між язичницькою культурою та духом християнства пройшов повз усю ранньохристиянську, усю середньовічну літературу, і, нарешті, повз безліч робіт пізніших істориків, що присвячені середньовічній цивілізації [3, с. 106].

Концепцією співвідношення світської та духовної влади переймалися провідні мислителі всіх етапів Середньовіччя, що є показовим. Починаючи з його раннього етапу, коли праці античних філософів ще не вважались настільки віддаленими, а сам перехід відбувався у хронологічних межах античного суспільства, і закінчуючи британським полемістом Джоном Вікліфом, праці якого були в основі антиклерикального руху. Уже сам факт того, наскільки глибоко хвилювала проблема співвідношення духовного та раціонального освічених сучасників свідчить про те, що фундаментальні концептуальні основи церковного врівнення піддавалися сумніву задовго до їхньої критики Рене Декартом у Новий час.

Згідно з концепцією Аврелія Августина, церква оголошувалася хранительницею Божої благодаті та єдиною істинною посередницею між Богом і людьми. Його робота "Про град Божий" творилася за непростих умов руйнування Риму, тож перші її частини були відповіддю на розгубленість покоління внаслідок падіння вічного міста й невизначеності подальшого шляху, тотальний песимізм. Мислитель обґрунтовує вищість церкви щодо держави та природне протистояння земного/грішного граду, уособленого світською владою, та церковно-духовного граду, уособленого служителями католицького культу.

Перша спроба примирити віру з розумом ("вірую, щоб розуміти"), тобто, логічно довести існування Бога, була здійснена англійським єпископом Ансельмом Кентерберійським в XI ст. Його відомий сучасник, французький богослов П'єр Абеляр, зосередився на розумі у прийнятті й обґрунтуванні релігійних догм ("розумію, щоб вірити"). Після чого у XIII ст. богослов Фома Аквінський, погодившись, що можливе часткове обґрунтування віри за допомогою розуму, приймає свої знамениті п'ять доказів існування Бога.

Знаковою подією стало виникнення власне вищої університетської європейської освіти, чому сприяв сам її стандарт – уже на першому етапі студенти мали оволодіти мистецтвом слова; риторика та діалектика готували блискучих майстрів промови й уміння вести дискусію. Логіка спонукала до обґрунтованості думок та пошуку нових шляхів пізнання. Основними формами університетського навчання були лекція та диспут, які з часом еволюціонували в таке унікальне явище, як міжуніверситетський диспут і публічна наукова полеміка вічених.

Найстаріший у Європі навчальний заклад зі статусом університету – Болонський – було утворено з цілком практичною метою – вивчати римське цивільне право, з його механізмами врегулювання майнових питань, що надалі стало базисом розбудови правничих систем континентальних країн. Програму освіти також запозичили у карфагенського риторика Марціана Капелі, який на початку V ст. визначив сім вільних мистецтв у поемі "Шлюб Меркурія і Філології" [3, с. 108]. Популярною була робота тлумачів римського права, глосаторів, потім – їхніх наступників, постглосаторів. А зважаючи, що не менш затребуваним було дослідження й учення про державно-політичний устрій, то можна стверджувати, що давньоримська антична політико-правова та культурна спадщина відіграла одну з головних, якщо не вирішальних, ролей у становленні та розбудові європейських держав.

Починаючи з XII ст., кількість університетів невпинно збільшувалася. Навчальні заклади вільних міст відрізі-

нялися своєрідним статусом і вільнодумством. Рівною мірою затребуваними були гуманітарні та точні науки. Вищі навчальні заклади були не лише науковими лабораторіями і філософськими осередками для освічених людей, але й трибуною передових думок того часу, зухвалість яких була потужним двигуном науки всупереч церковній схоластиці [8, с. 150–151].

Відомі діячі, здобувши університетську освіту, дозволяли собі роздуми про існуючий лад, його позитиви та вади. З часом їх думки оформлювались в обґрунтовану критику як монополії церкви, так і недосконалості існуючої політичної системи. Так, відомий італійський поет і правник Джакопоне да Тоді вже у 1268 р. виступав проти папи Боніфація VIII, за що був відлучений від церкви і ув'язнений. Або ж, навпаки, озвучувалися думки щодо нагальних питань, як-от Фома Аквінський за допомогою "Quaestiones disputae" (диспутаційних питань) міркує про істину, про чесноти, про безсмертя душі. Під час публічних філософських диспутів формувалася відповідний їх стиль, культура доведення й обґрунтування.

На зламі XV–XVI ст., з об'єктивних причин, як-от Великі географічні відкриття, що збагатили скарбниці європейських монархів, посилюється інтерес до співвідношення світської та духовної влади. Правителі воліли концептуального обґрунтування їх незалежності від папського престолу; у переважній більшості європейських країн уже існували власні університети, тож мислителі почали працювати в завданому напрямі. У цьому контексті важливо зазначити, що у Великій Британії це питання постало на порядку денному на два століття раніше й оформилось в антиклерикальний рух. Вочевидь вирішальну роль відіграв озвучений школою англів географічний чинник – віддаленість островів від Ватикану. Відомий британський полеміст-схоласт, професор Оксфордського університету Джон Вікліф у XIV ст., замислюючись над співвідношенням церковної та світської влади, межею владних повноважень монархів і служителів церкви, написав трактати "Про божественну владу" та "Про світську владу" 1378 р. У творчій діяльності він проводить ідею вишщої світської влади, зокрема йдеться про право монархів карати кліриків, що грішать, позбавляти їх можливості збагачення.

Зважаючи на те, що Джон Вікліф був професором давнього Оксфордського університету та мав достатньо прихильників серед студентства й освіченої еліти, його було викликано на диспут у собор Святого Павла. Спроба не закінчилася вдало – правник був блискучим оратором і знався на своїй справі. Продемонструвавши досконале знання Святого писання, як належить богослову і раціональну логіку, що відрізняє просто вченого від юриста, полеміст поставив під сумнів компетентність Лондонського єпископа Вільяма Кортні, причому настільки вміло, що судді змушені були зупинити полеміку. Коли ж через рік було оприлюднено папські булли з наказом заарештувати Вікліфа та провести розслідування, на його захист піднялась університетська еліта та друзі при королівському дворі. Усі наступні спроби також були марними, а сам учений розпочав обґрунтовану критику католицького віровчення та повсякденної практики. Приблизно в цей самий час поширюються ідеї соціальної рівності богослова Джона Болла, знаходячи собі чимало прихильників.

У континентальній Європі питання співвідношення влади та суспільства яскраво описав італієць Нікколо Мак'явеллі у своєму творі-трактаті "Принцепс", що перекладають як "Державець" [4]. На нашу думку, переклад зазначеної назви твору дещо втрачає його суть – адже саме поняття "принцепс" походить з римського права й не має аналогів ні з погляду свого становлення, ні правової регламентації. Це те, до чого природним шляхом еволюціонувало ранньодержавне римське су-

спільство. Міркуючи про кращий тип держави, автор аналізує відомі на той час форми правління та володарювання. Ідеалом державного правління, на думку Мак'явеллі, є лише світський принципат, за якого б духовна влада не превалювала над монаршою. Щодо співвідношення духовної та світської влади, як видно із твору, автор або критично ставиться до першої, або іронізує.

Зважаючи, що трактат укладено на початку знакової XVI ст. та присвячено герцогу Урбінському і сеньйору Флорентійської республіки Лоренцо Медічі Пишному, синові П'єро Медічі, можна припустити, що автор проводить паралелі з вищезазначеною еволюцією римського суспільства та могутністю централізованої світської влади. Нікколо Мак'явеллі, вочевидь, добре усвідомлював кризу духовної влади, що мала місце на зламі XV–XVI ст., і, відповідно, подає свої думки щодо характеристик світського правителя. Насамперед, його влада має бути конкурентною, а сам монарх наділений вагомими чеснотами, як-от сила та войовничість, добре ім'я, щедрість, як ознака незалежності. При цьому Мак'явеллі розглядає користь більш вагомою, ніж добродетель. Однією з головних чеснот правителя автор вважає пильність та увагу, аби не втратити цю владу, причому володарю не обов'язково мати всі ці згадані чесноти, але обов'язково треба поводитись так, ніби він їх має. Зразком ідеального правителя на думку автора є Септимій Север, римський імператор, який, власне, і здійснив практичний перехід від принципату до домінанту, скасувавши остаточні явища народного представництва [4, с. 448].

Подібним питанням присвятив свої дослідження відомий французький мислитель Жан Боден, який вважає державу вищим надбанням людства та цивілізації. У Парижі дослідник зближується із групою "Політики", що відстоювала сильну королівську владу, а також віротерпимість. Свої переконання він формулює у фундаментальній праці "Шість книг про державу", у яких міркує про досконалий тип держави. Виокремлюючи монархію, аристократію та демократію, перевагу надає монархії, причому не виборній, а саме спадковій.

Університетська полеміка сприяла поширенню ідей провідних мислителів і була тим спонукальним чинником, завдяки якому релігійна державна система поступово та невпинно еволюціонувала в напрямі до світської. До цього долучались інші чинники, зокрема винахід друкарського станка в середині XV ст., внаслідок чого друковані видання стали більш доступними. Це не лише похвалило полеміку й наукові контакти, але й відкрило можливості друкувати памфлети, сатиру й інші твори прикладного характеру. Ще більшої популярності набували відомі із XIII ст. іронічні короткі оповідання, знані в Німеччині у формі шванку, у Франції – фабліо [5, с. 18–19]. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що саме XIII ст. вважається переломним, адже папою Інокентієм III було запроваджено трибунал католицької церкви – інквізицію [7, с. 414].

Пародійний жанр вносив різноманіття в монотонність середньовічного життя. Ці фактично народні твори у доступній та жартівливій формі, окрім іншого, висміювали численні, досить очевидні вади церковників, суддів, решти осіб, наділених повноваженнями. Зверталась увага на їхнє лицемірство, жадібність, користолюбство, розпусту. Із XVI ст. поширились епіграми. З часом сатиричні твори перетворилися на важливий чинник міської культури, що зрештою і стала лоном культури світської. Досить швидко формується окрема верства професійних видавців, серед яких також чимало освічених людей свого часу, як-от Йоганн Фробен, зусиллями якого було видано праці отців церкви, а також Еразма Роттердамського.

Наука рухалась уперед і знання лишалося тим, що надає владу та могутність. У XVI ст. модно було підкреслити свою освіченість, як-от увіковічити себе на своєму творінні, зобразивши з вимірювальними приладами, як це зробили архітектори на Бернському кафедральному соборі. Із XVI ст. поновлюється інтерес до питань війни та миру, що закладає концептуальні підвалини міжнародного права. Професор цивільного права Оксфордського університету Альберіко Джентілі закладає основи міжнародного публічного права. Відомий італійський фізик і математик Джироламо Кардано один із перших у XVI ст. опублікував невідомий раніше математичний метод розв'язання рівнянь третього і четвертого ступенів. Унікальність наукового винаходу спричинилася до спору за авторство з іншим математиком, лектором з Венеції Нікколо Тарталья, який незалежно винайшов свій метод. Тяжбі поклав край лише науковий диспут 1548 р.

Надзвичайна популярність освіти та знання сприяла формуванню нового типу світської культури, що жевріла у надрах релігійних держав. Освічені митці, володіючи теоретичними та практичними знанням в галузі точних наук, прагнули передати їх нащадкам. Вони писали наукові трактати, що свідчили про глибокі наукові пізнання й обізнаність авторів із предметом описання, працями античних попередників, їхнє теоретичне переосмислення. Відомі такі твори Альбрехта Дюрера, як "Керівництво до вимірювання за допомогою циркуля та лінійки", "Настави до укріплення міст, замків, фортець", "Чотири книги про пропорції", "Книга про живопис".

Наукові дискусії зламу XV–XVI ст. поштовхували міжстудійські контакти в середовищі науковців, філософів, богословів та всіх небайдужих до проблематики земного і божественного, матерії та духу, їхнього співвідношення. Відомі мислителі та гуманісти, як-от Еразм Роттердамський, Іоанн Рейхлін, Конрад Муціан Руф, Ульріх фон Гуттен, Крот Рубіан, Іонас Юстус були гуманістами, що не лише критикували церковну ієрархію та необмежені повноваження кліриків, але й ворожу політику щодо поширення знання та її ідеологів [9, с. 40–41]. На початку XVI ст. у Німеччині між прихильниками й опонентами відомого німецького філософа й гуманіста Іоанна Рейхліна розгорнулася дискусія, що розпочалась як звичайний літературний диспут – більш відомий як Рейхлінівський спір. Її динаміка з часом засвідчила, що, по-перше, гуманістичне вчення має впливових опонентів, по-друге, невігластво населення є надійною опорою будь-якої узурпації, по-третє, точку неповернення до старого формату релігійного правління вже пройдено, принаймні, у західноєвропейському регіоні.

Сама суть спору є яскравою ілюстрацією протистояння гуманізму, що передбачає право на власні переконання, з одного боку, й обскурантизму, який базується на суворій доктрині і не передбачає альтернативної думки. Після того, як опонент Іоанна Рейхліна, хрещений єврей Іоанн Пфєфферкорн залучив домініканський орден та кельнських богословів в особі богословського факультету Кельнського університету, полеміка вийшла за межі суто літературного диспуту, до обговорення приєдналися численні представники освіченої європейської еліти. Поляризація середньовічного освіченого суспільства стала очевидною і показовою в цьому контексті була позиція правителів. Окремі з них, як-от імператор Максиміліан, розуміли можливість звільнення від папської опіки; інші ж, як Людовик XII та Карл I Іспанський, дотримувалися старої схеми, намагаючись заручитися підтримкою Ватикану задля подальших переваг. Подальші суперечки і спроба притягти мислителя до суду були зупинені наказом папи, що свідчило про кризу церковної юрисдикції.

Полемічною відповіддю прихильників Іоанна Рейхліна на невдалу щодо нього спробу судового прова-

дження була збірка сатири "Листи темних людей", що були написані "вульгарною латинською мовою" начебто від імені невідомих людей низького статусу [6]. Подальша дискусія засвідчує, що опонентами гуманістів також були освічені особистості, професори, ті, хто розпочинав освіту пізнанням риторики, не порушував канону дискусії. Зокрема, відомий професор теології Кельнського університету й опонент гуманістів Ортуїн Грацій гідно відстоював власну позицію в полеміці з авторами твору, не опускаючись до популярних дотепів.

Таким чином, гуманісти не протистояли церковному віровченню, а намагались очистити його від пізніших нашарувань і постанов вселенських соборів. Рациональне мислення було тим, що відрізняло середньовічного селянина Західної Європи від його далекого східноєвропейського сусіда. Саме критичне ставлення до дійсності було предтечею реформації, ґрунт для якої був підготовлений попередніми двома століттями закріплення університетської освіти, поширення наукових дискусій, що популяризували рацію як таке.

Зважаючи на те, що вищезазначений Рейхлінівський спір фактично був предтечею діяльності ідеолога реформації Мартіна Лютера, успіх його ідей можна було прогнозувати. У полемічному стилі були написані й Лютерівські тези, що містили оскарження церковних настанов (залякування тощо), риторичні питання про стан церкви, актуальні питання сьогодення. Та був важливий чинник, що дозволив Мартіну Лютеру набути популярності – німецьке суспільство було готове до сприйняття його тез. Рациональні бюргери та практичні селяни, освічена інтелігенція і навіть курфюрст демонстрували своє незадоволення папською політикою і не продаж індульгенцій було головною причиною цього. На момент виходу його праці "ідея оволоділа масами", а самі тези були завершальним акордом. Німецьке суспільство у процесі ринкових відносин фактично вже набуло світського формату та світське германське бюргерство не бажало ділитися статками з католицьким Ватиканом.

Перекладені німецькою мовою тези набувають значного розголосу в суспільстві, його підтримують не лише освічені вільнодумці, як-от Ульріх фон Гуттен, Філіп Меланхтон, а навіть курфюрст Фрідріх Мудрий. Тож, ні папська булла понтифіка Лева X про відлучення Мартіна Лютера від церкви, ані едикт про спалення усіх його друкованих праць, виданий новообраним імператором Карлом V не досягли своєї мети, ба навпаки – лише додали популярності реформатору. В багатьох містах Європи, зокрема у Льєжі, Кельні, Майнці у Лютера лишається багато прихильників. У відповідь на спалення його книжок студентство Віттенберга спалює католицькі книжки і серед них "Кодекс канонічного права", що свідчить про втрату позицій католицької церкви. Перекладаючи Біблію німецькою мовою, Лютер наближає церковне віровчення до загальнонародного розуміння. Жодна літературна праця в ті часи не мала такого попиту, як Біблія Лютера.

Відтак із другої чверті XVI ст. у Європі протестантизм захоплює уми освіченої частини європейського населення. Політичний чинник також відіграє свою роль – у рациональній Європі правителі вміли зробити вигідний вибір. З'являються протестантські міста – Женева, Берн, Базель, Цюрих, Санкт-Галлен. Протестантизм (у своїх численних різновидах) закріплювався або в Північній Європі, що логічно – така була доволі віддаленою від Ватикану й історично не знала такої роматизації, як інші регіони, або ж, за іронією, у найближчій до Італії щойноствореній Гельвеції, більш відомій як Швейцарська конфедерація. Північний протестантизм був одним із чинників національної ідентичності скандинавських північних країн, що послужило їх самовизначенню й утворенню їхніх національних держав.

Таким чином, перемога формату світської держави за доби середньовіччя була закономірним наслідком багатьох чинників, серед яких саме університетська традиція полеміки та диспуту відіграла вирішальну роль із таких причин:

- Відчутною була римська культурно-правова та духовна спадщина, що органічно перейшла як константа освіченості та шляхетності в середньовічне суспільство. Європейці запозичили формат освіти з часів пізнього Риму (пізньої імперії), письмову кодифікацію права, швидко кодифікували своє звичаєве право, хоча й записували збірники з помилками, "вульгарною латинською мовою". Варто також пам'ятати, що антична спадщина свого часу була збагачена науковими надбаннями з Індії, арабських країн тощо.

- Полеміка стала об'єктивною реальністю, починаючи з доби раннього середньовіччя, коли відомі богослови обґрунтовували основні постулати християнського віровчення, а варварські королівства не поспішали приймати все на віру. Подальші міжуніверситетські диспути підтримували авторитет католицької церкви та її служителів.

- Сам формат освіти, що мав практичне спрямування, передбачав критичне мислення та відповідне ставлення до дійсності. Освіченість у Європі, що стала нормою в XVI ст., поступово поширюється на всі верстви населення. Зокрема на тих, що не бажали лишатись осторонь комерціалізації, яка огорнула Західну Європу внаслідок розширення колоніальної торгівлі.

- Для освіченого бюргерства були доступними та зрозумілими брошури-памфлети сатиричного змісту, на кшталт німецького шванку, що висміюють вади служителів церкви й інших осіб, наділених владою та повноваженнями. Іронічно-саркастичне ставлення до церковного кліру підірвало віру в їхню непогрішимість й оскоржувало їх "вищість" щодо вірян.

- Варте уваги те, що існували європейські країни, які уникли тотальної романізації (скандинавські королівства), а також ті, щодо яких подальша романізація та ватиканський вплив були обмеженими з об'єктивних географічних причин, як-от Велика Британія. У таких освіта та раціональне мислення стали нормою, а національна ідея – єдиним чинником.

- За умови поширення університетської освіти поживали міжуніверситетські контакти та дискусії, що популяризували критичний тип мислення, що, врешті, і призвів до усвідомлення переваги світської держави як національного вільного вибору. Зауважимо, що йшлося саме про національну державу, богослужіння національною мовою та повагу до власної національно-культурної спадщини.

Як свідчить історія, завадити зазначеним тенденціям не могла ні католицька церква з її необмеженими повноваженнями, ані монархи, носії світської влади. І парадокс полягає в тому, що ця традиція, поширена у Середньовічній Європі, чомусь непопулярна в сучасній Україні, яка засвідчила свій євроінтеграційний вектор. Навіть під час оприлюднення наукових робіт наукова дискусія відсутня як така, хоча лише вона і є двигуном справжньої науки та конкурентності нації. З огляду на

це досить перспективними є подальші наукові розвідки із зазначеної проблематики, аж до внесення змін у чинне законодавство. Традиція, започаткована в Середньовіччі, лишається чинною і понині – критична маса наукових досліджень, урешті, впливає на провідні уми, удосконалюючи суспільство загалом.

Наразі більшість європейських країн є такими, що, пройшовши століття випробувань, поєднали в собі кращі надбання світської та духовної сфери. Лишилися і такі, що мають офіційну релігію, також є лише світські, де церква офіційно відокремлена від держави, та більшість дотримуються політики віротерпимості, що зародилася у високому середньовіччі й наразі є одним з індикаторів правової держави. Католицька церква та її служителі виправдали шлях апостолів християнства і під час обох світових війн, і під час червоного терору в Україні й інших випробувань. Наразі це впливова організація, суб'єкт міжнародних правовідносин, відома не лише як Папський престол, але як і миротворець та гуманіст.

Світська держава засвідчила свою життєздатність, а віротерпимість та адекватне розуміння постулатів християнського віровчення наразі є міцною основою європейського формату відносин.

Список використаних джерел:

1. Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.
2. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 397 с.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с франц.; общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А.Я. Гуревича. – М.: Изд. группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
4. Мак'явеллі Нікколо. Флорентійські хроніки; Державець / Н. Мак'явеллі; пер. з італ. А. Перепаді. – Х.: ТОВ "Будинок друку", 2013. – 472 с.
5. Новелла епохи Возрождения / сост., предисл., примеч. Б.Б. Бунин-Ремизова. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 479 с.
6. Письма темных людей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://klio.tsu.ru/obscurus1.htm>.
7. Рассел Бертран. История западной философии: в 3 кн. / подгот. текста В.В. Целищева. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1997. – 815 с.
8. Фрэнсис Бэкон. История правления короля Генриха VII / Фрэнсис Бэкон; пер. с англ. В.Р. Рокитянского, Н.А. Федорова, А.Э. Яврумяна; ст. и общ. ред. М.А. Барга. – М.: Изд-во "Наука", 1990. – 324 с.
9. Эразм Роттердамский и его время / отв. ред. Л.С. Чиколіни. – М.: Наука, 1989. – 280 с.

References

1. BARG, M.A. (1987) Epochs and ideas. Formation of historicism. Moscow: Mysl'.
2. BARG, M.A. (1991) Velikaya anglijskaya revoliuciya v portretax eyo deyatelej. Moscow: Mysl'.
3. LE GOFF, J.H. (1992) Civilizaciya srednevekovogo Zapada. Moscow: Izdatel'skaya gruppa Progress, Progress-Akademija.
4. MAKIAVELLI NIKKOLLO. (2013) Florentiiski khroniky; Derzhavets. Kharkiv: TOV "Budynok druku".
5. BUNNICH-REMIZOVA, B.B. (ed.) (1990) Novella epochi Vozrozhdeniya. Kiev: Politizdat Ukrainy.
6. ANON (N.d.) Pis'ma temnykh ludej [Online]. Available from: <http://klio.tsu.ru/obscurus1.htm>
7. RASSEL BERTRAN. (1997) Istoriya zapadnoj filosofii. In 3 vols. Novosibirsk: Izd-vo Novosibirskogo universiteta.
8. FRENIS BEKON. (1990) Istoriya pravleniya korolya Genrixa VII. Moscow: Nauka.
9. CHIKOLINI, L.S. (ed.) (1989) Erasm Rotterdamskij i ego vremya. Moscow: Nauka.

Надійшла до редколегії 17.12.17

L.A. Kushinska, PhD in History, Associate Prof.

Kyiv National I.K. Karpenko-Kary Theatre, Cinema and Television University, Kyiv, Ukraine

SECULAR STATE AS AN ASSET OF THE MEDIEVAL UNIVERSITY TRADITIONS OF POLEMICS AND SCIENTIFIC DISCUSSIONS

The article is devoted to the transformation of the religious character of the state into a secular type and factors of such evolution. The author's vision of secular state and the role of the university tradition of polemics and scientific discussions in its formation are presented.

Key words: secular state, university tradition, polemics, scientific discussion, reformation, humanists, anti-clericalism.

УДК 94(560):28-463](477.7)"15"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.07>

А. Макаревич, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ОСМАНСЬКОГО ВАКФУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVI СТОЛІТТІ

Досліджено особливості функціонування османського вакфу на території Північного Причорномор'я після завоювання цього регіону османцями. Показано характерні риси забудови міст османцями, у якій було відображено надбання ісламо-османської цивілізації. Визначено, що одним із важливих феноменів, які було принесено османами на цю територію, був вакф. З'ясовано головні економічні, соціальні та культурні причини появи вакфів у зазначеному регіоні. Проаналізовано вплив вакфів на життя північного узбережжя Чорного моря. Розглянуто основні центри розбудови вакфів на основі писемних джерел і результатів археологічних розкопок. Визначено особливості функціонування вакфу на землях Північного Причорномор'я. Акцентовано, що вакфи стали елементом "м'якої" політики ісламізації і колонізації цієї території.

Ключові слова: Османська імперія, вакф, Північне Причорномор'я.

Вакф – мусульманський інститут, що означає передачу майна із благодійною метою на користь суспільства. Від часу своєї появи на території Аравії приблизно у VIII ст., він постійно переживав низку трансформацій. Особливих видозмін вакф зазнав в Османській імперії. Причин тому було кілька. По-перше, Османи, під владою яких перебували представники різних етнічних спільнот і релігій, потребували інструментів їх примирення між собою. По-друге, багатонаціональна держава мала піклуватися про інтереси всього населення у зручний для себе спосіб. По-третє, після завоювання нових територій османці мали швидко інкорпоровувати їх у свою політичну систему. Цим потребам відповідав вакф, який було перетворено в Османській імперії на потужний соціально-економічний інститут. Завдяки йому держава вела політику зниження градусу напруги в поліетнічному та поліконфесійному суспільстві. Упродовж XVI ст. османці активно займалися розширенням кордонів імперії. Одним із напрямів завоювницької політики були землі північного чорноморського узбережжя. Внаслідок завоювань на цій території було принесено різні феномени османської культури, важливе місце серед яких належить вакфам.

Дослідженням вакфів на території сучасної України займалися археологи Світлана Біляєва, Олена Фіалко, Ірина Карашевич, а також турецькі історики Хамза Келеш і Мустафа Ишик. Українські археологи досліджують фортеці Північного Причорномор'я, які є важливими тюркськими цивілізаційними осередками на території України, а отже, є частиною "нашої історії і джерелом інфільтрації елементів культури та традицій" [5, с. 212]. У студіях Світлани Біляєвої йдеться про три етапи українсько-османських відносин. XVI ст., яке цікавить нас у цьому дослідженні, автор відносить до першого етапу. Характерними рисами цього періоду С. Біляєва називає становлення та розвиток торгово-економічних стосунків завдяки найбільшим портам Чорноморського узбережжя та відзначає загрозу козацтва для османців, а також "початки протурецької орієнтації" української еліти із 50-х рр. XVI ст. [5, с. 259–260]. Світлана Біляєва наголошує, що перший період експансії Османської імперії на територію Північного Причорномор'я і Приазов'я у другій половині XV – першій чверті XVI ст. пов'язаний із розбудовою інфраструктури, що притаманна мусульманським містам [4, с. 119]. Болгарський історик Марія Стайнова розглядала проблему "створення вакфів і вакфових комплексів у великих військово-адміністративних і стратегічно важливих поселеннях" [7, с. 85–86]. У її дослідженнях показано вплив вакфів на процеси колонізації й ісламізації завойованих територій Болгарії. Результати досліджень болгарських істориків є для нас важливими, оскільки вони висвітлюють роботу вакфових комплексів на завойованих тери-

торіях. Оскільки османські вакфи існували на території сучасної України, то ми можемо проаналізувати аналогічні процеси, які відбувались як на землях Болгарії, так і на землях України. Мало дослідженими залишаються питання особливостей функціонування вакфів на території Північного Причорномор'я, мета їхнього заснування, на чому і буде зосереджено увагу в цій статті.

Завоювання османцями Константинополя в 1453 р. відкрило їм дорогу до Європи, а разом із тим до західного і північного берегів Чорного моря. Це означало розширення торговельних шляхів, освоєння нових територій. Амбіції османських султанів розширити кордони імперії зростали із приходом до влади кожного нового володаря. Тож розширенням територіальних меж Османської імперії, зокрема на північ від Стамбулу, активно займалися нащадки Мегмеда II Фатіха (1444–1446, 1451–1481) – Баязид II (1481–1512), Селім I (1512–1520) і Сулейман Кануні (1520–1566). Соціально-економічні та політичні переваги виходу до чорноморського узбережжя завжди представляли особливий інтерес для османців, які бажали перетворити Чорне море на своє "внутрішнє озеро". Попри те, що Мегмед Завойовник вважався володарем Середземного і Чорного морів, останнє остаточно увійшло до складу Османської імперії на початку XVI ст. Але завоювання земель північного чорноморського узбережжя розпочалося із кінця XV ст. У 1484 р. Баязид II підкорив Кілію, а за ним Аккерман.

На початку XVI ст. до складу Османської імперії увійшли території Північного Причорномор'я і Приазов'я. Названі регіони було включено у бейлербейлік Румелія, центр якого був у м. Едірне [5, с. 210]. У 1538 р. було утворено Аккерманський санджак, до складу якого увійшли Кілія, Буджак, Тигина, Очаків. У другій половині XVI ст. було створено бейлербейлик Озу із центром в Очакові (у 1569 було введено податковий кодекс Очаківського порту), а також бейлербейлик Азов [3, с. 97]. Перший бейлербейлик охоплював санджаки Північного Причорномор'я, а другий – санджаки азовського узбережжя [7, с. 196]. Цей регіон був для османців можливістю розвивати торгово-економічну діяльність, збагачувати османські міста за рахунок додаткових прибутків від торговельних операцій, а також забезпечувати своє населення продуктами харчування і товарами [4, с. 119]. У XVI – на початку XVII ст. Кафа, Кілія, Аккерман були важливими портами Османської імперії, які забезпечували основний потік торговельних шляхів регіону [1, с. 349]. Із цієї причини вже перший період експансії Османської імперії на територію Північного Причорномор'я у другій половині XV – першій чверті XVI ст. був пов'язаний із розбудовою інфраструктури, притаманної мусульманським містам [4, с. 119].

Тож наприкінці XV – на початку XVI ст. османці здобули контроль над Ізмаїлом, Кілією, Татарбунарами, Аккерманом. Потрібно наголосити, що ці міста мали стратегічне значення для Османської імперії, у контролі яких вони відчували особливу потребу. Ізмаїл, Кілія, Аккерман були важливими осередками торгівлі, адже мали виходи до моря. Писемні згадки разом із результатами археологічних розкопок свідчать про активну забудову цих місць. Окрім фортець, османці будували помешкання, мечеті, хамами, школи, лавки, кербансараї. Навіть на території невеликої фортеці в Татарбунарах було побудовано мечеть, комору і житла [5, с. 213]. Щодо міста Ізмаїл, то мандрівник Евлія Челебі повідомив таке: "Зараз цей прекрасний порт є вакфом Мекки і Медини. За встановленим записом і традиційним визначенням він є вільним вакфом Аллага" [8, с. 31]. Вакфи Мекки та Медини – двох священних міст – означали позицію Османської династії як такої, що захищає Іслам. Очевидно, що таке високе ім'я – вакф Мекки і Медини – надало місту особливого призначення.

Потрібно також зазначити, що населення на території північного Причорномор'я, як і всієї Османської імперії, було поліетнічним і поліконфесійним. Окрім мусульман, тут проживали греки, вірмени і євреї [5, с. 213]. Таке етнічне розмаїття на одній території містило для османців додаткові ризики повстань, які могли виникнути в разі конфліктів і невдоволень у суспільстві. Тож інститут здійснення благодійності для всього населення був особливо актуальним. Важливо зазначити, що Османська імперія була першою мусульманською державою, на території якої проживало настільки етнічно і релігійно строкате населення. Оскільки в Корані і Хадисах немає вказівок щодо механізмів урегулювання соціальних суперечностей усередині поліетнічної держави, то вакф став надзвичайно зручним інструментом для залагодження суспільних негараздів. Якщо коранічний закят (один із п'яти стовпів Ісламу, щорічна милостиня, яку має віддавати правовірний мусульманин раз на рік) дозволяє виплачувати милостиню лише на користь мусульман, то вакф є абсолютно законним ісламським інститутом, який не забороняє благодійність щодо немусульман. Тож османські правителі, які підтримували політику заснування вакфів, не порушували закони шариату, а також діяли в інтересах своєї держави. Для забезпечення потреб усього населення, незважаючи на його релігійну й етнічну приналежність, у містах північного берега Чорного моря будували вакфи.

Вакфи також будували для поживлення соціально-економічного життя віддалених районів. Ці комплекси потім ставали центрами нових поселень. Вакфи були поштовхом до поширення культурної спадщини ісламсько-османської цивілізації. Часто ініціатива будівництва мечеті, медресе, хамамів, бібліотек тощо йшла від приватних осіб. Наприклад, місто Едірне розбудовували представники вищих ешелонів влади (наприклад губернатори провінції) і міської інтелігенції [9, с. 36]. Поширення вакфів територією Північного Причорномор'я свідчить також про далекоглядні плани османців щодо цих земель. Здійснивши свій давній задум, вони не розглядали ці території як тимчасовий трофей і не бажали відмовлятися від нього. Османці, скеровані потребою швидкого освоєння новозавойованих земель, використовували вакфи для "горизонтальної мобільності" населення, тобто, переміщення людей по території Османської імперії. Заснування вакфів довгий час було основним інструментом захоплення переселення на нові місця, оскільки завдяки ним будувались об'єкти не лише для задоволення потреб нужденних, а й усієї громади. Від-

далені регіони забезпечували транспортними шляхами, мостами, площами для ведення торгівлі тощо.

За свідченнями Евлії Челебі в Ізмаїлі була "одна лавня [...] нахорвано близько восьмиста лавок" [8, с. 32]. У Кілії "всього 17 міхрабів і ще одна велика соборна мечеть, що розміщувалася біля ринку, має багато прихожан. Будівля цієї мечеті, простора і тендітна, прекрасно оздоблена" [8, с. 158], а також "багато початкових шкіл. У торгових рядах на березі річки є лазня, яка вкрита свинцем. Навколо немає такої світлої і прекрасної будівлі. Є п'ятсот лавок, у яких є представники всіх цих цехів. Є також караван-сараї для купців" [8, с. 158]. Завдяки вакфам, які ставали соціально-економічним центром життя, розбудовувались міста і поліпшувалася стан матеріального забезпечення населення. Інформація із джерел засвідчує, що біля мечеті і лазень будувались торгові ряди і лавки. Для забезпечення їхньої діяльності була потреба у великому штаті працівників. Традиційно в документи вакфіє, які регулювали роботу вакфів, вписували розмір заробітної платні кожного робітника. Невиплата коштів була прямим порушенням, що контролювалося наглядачами.

Можна стверджувати, що інфраструктура Північного Причорномор'я хоча б частково була сформована завдяки вакфам. Дані археологічних досліджень на території Аккерману свідчать, що на початку XVI ст. тут було побудовано мечеть і хамам для здійснення ритуалу омовіння перед молитвою в мечеті [5, с. 213]. Потрібно зауважити, що будівля хамаму в Аккермані була зведена за всіма канонами, характерними для лазень Османської імперії. Хамам складався із трьох приміщень, а саме: передпокою, отоплювальної частини та безпосередньо самого відділення лазні [2, с. 32]. Під час зведення лазні було побудовано систему водопостачання та каналізації з ділянкою для водовідведення [5, с. 215]. Евлія Челебі описує житлову частину Аккермана таким чином: "3 мечетей прекрасна мечеть султана Баязида, старовинна і проста на вигляд. Мечеть хана Менглі-Гірея, мечеть Баїз-джамі, мечеть султана Селіма хана – все це великі пожертви татарських ханів [на користь вакфу]. У сімнадцяти місцях є початкові школи, і до слова, прекрасна школа, яка розміщена в торговельних рядах" [8, с. 38].

Уривок із записок Евлії Челебі свідчить про існування вакфу Селіма I в Аккермані, що також підтверджується й іншими джерелами. За даними муфассал дефтері санджаку Аккерман і Сілістрія, а також евкаф дефтері того ж санджаку, встановлено, що річний дохід вакфу Селіма I в Аккермані становив 299 тис. 397 акче, який він отримував із вісімдесяти семи сіл, тридцяти семи менших сіл, які називали кишлак, трьох чіфтіліків і двох хамамів [11, с. 182–185]. За час правління султанів Баязида II, Селіма I, Сулеймана Кануні, тобто впродовж XVI ст., в Аккермані було побудовано фортецю, мечеті, постійні двори для купців, лазні, школи. Ці установи функціонували завдяки великому вакфу султана Явуза Селіма I. Також населення могло користуватися низкою безкоштовних послуг, які надавав цей вакф. На думку турецького дослідника Гамзи Келеша, завдяки вакфам турки-кочовики, які жили на півночі Чорного моря (кипчаки, печеніги, огузи), змішались із прийшлими з Анатолії юрюками, перейшли до осілого способу життя й отуреччили Аккерманський санджак [11, с. 187].

XVI ст. відзначене постійними набігами козаків на місця османського завоювання, зокрема на Аккерманську фортецю, які завдавали численних збитків. Їх відновлення вимагало постійних ремонтних робіт. Найвірогідніше, ремонти окремих об'єктів могли здійснюватись із доходів від вакфу. Процедура отримання коштів із вакфу, а не з державної скарбниці, могла значно

пришвидшити процес відновлення споруд. Засновники вакфів зазвичай передбачали виділення коштів для проведення ремонтних робіт і прописували такі витрати в документі про створення вакфу, який мав назву вакфіє. Це означає, що бюджет вакфу був автономним. У такий спосіб місцева османська адміністрація забезпечувала підтримку життєдіяльності вакфових об'єктів. Ми погоджуємось із думкою болгарської дослідниці М. Стайнової, що поширення вакфів на новозавойованих територіях було пов'язане із фінансовою й адміністративною незалежністю вакфових комплексів [7, с. 93]. Така автономність дозволяла передавати основне навантаження соціального обслуговування у відання вакфів.

Хоча в кінці XV – на початку XVI ст. козацтво становило для османів найбільшу загрозу, у XVII ст. стали помітні прояви протурецької орієнтації серед українського суспільства [4, с. 119]. Це позначилося на зміні політичного курсу щодо територій Північного Причорномор'я й Османської імперії загалом. Зрозуміло, що такі настрої було сформовано під впливом негативного ставлення до Польщі. Однак толерантне ставлення до представників різних етнічних і релігійних груп, які населяли Османську імперію, також впливало на творення позитивнішого ставлення до османців. Вакфові комплекси на території сучасної України османці почали будувати на початку XVI ст., тобто, одразу після завоювання османцями частини територій Північного Причорномор'я. Як уже було зазначено вище, саме вакфи були наочним виявом толерантного ставлення до населення. Із цього випливає, що вакфи були не лише інструментом у провадженні політики у соціально-економічній сфері, а й впливу на міжнародну політику.

Османські вакфи стали інструментом "м'якої" османізації та ісламізації населення на новозавойованих територіях імперії. Незважаючи на те, що вакфи будували, головним чином, навколо мечеті, їхні послуги були доступними для представників усіх етнічних та релігійних груп. Це означало, що будь-хто міг відвідувати їх, а також користуватися всіма послугами вакфів безкоштовно. Такий інструмент виявлення толерантності щодо всього населення імперії однозначно приваблював і міг стати поштовхом до прийняття мусульманства. На основі техрір дефтері 1570 р. санджаку Аккерман було виявлено, що у другій половині XVI ст. мусульманське населення становило 80 %, а немусульманське відповідно 20 % [10, с. 31]. З огляду на зазначені дані, ми можемо виявити, що політика ісламізації була результативною. Існування в Аккермані великого вакфу султана Селіма I надає нам підставити стверджувати, що надання на його території безкоштовних послуг населенню впливало на активізацію процесу ісламізації. Цікавим є свідчення Евлії Челебі про Ізмаїл: "Усі будинки, постоялі двори, мечеті, які мають цегляні стіни і вкриті черепицею, розмищуються в мусульманських кварталах" [8, с. 32]. Цей запис мандрівника ніби підкреслює, що квартали, у яких проживали мусульмани, були багатшими, оскільки вирізнялися кращою побудовою жител та інфраструктурою.

Розбудова вакфових комплексів на новозавойованих територіях була не лише методом ісламізації, а й колонізації. На взаємозв'язок цих процесів у випадку Османської імперії звернула увагу болгарська дослідниця Марія Стайнова [7, с. 85–86]. Попри те, що болгарська історіографія радянського часу висвітлювала османців переважно в контексті "агресора", Марія Стайнова все одно говорить про "буденні" і "безкровні" процеси ісламізації та колонізації болгарських земель. Землі сучасних Болгарії й України, які певний час перебували під владою османців, мали схожу долю.

Населення обох територій було переважно християнським, а після османського завоювання відсоток мусульман збільшувався. За рахунок прибулих османських службовців, сімей, військового контингенту, а також внаслідок переходу місцевого населення в іслам, частка мусульманського населення збільшувалася. І на території болгарських, і на території українських земель було побудовано вакфові комплекси із надання безкоштовних послуг населенню. На нашу думку, що перегукується із баченням болгарських дослідників, створення вакфів і вакфових комплексів мали вплив на політику ісламізації і колонізації цих земель. Вакфи можна вважати мірилом демократичності політики султанів. Наприклад, політика Баязида II суперечила в деяких аспектах політиці його батька, Мегмеда II. Баязид II своїм указом повернув вилучені мюлькі і вакфи, а також підтримував їхню подальшу розбудову, яку продовжували його наступники.

Прихильницею думки про те, що вакфи були інструментом навернення до мусульманства є Емі Сінгер. У дослідженні про єрусалимські вакфи Е. Сінгер підтверджує свої думки тим фактом, що у XIV–XV ст. османський полководець Евренос Бей створив не менше дванадцять вакфів на півночі Греції. Вони обслуговували багатьох християн, так само як і мусульманських прихильників Евреноса, що заохочувало людей залишитися на щойно завойованих османцями землях [12, с. 79]. Із цього випливає, що ісламізація у випадку Османської імперії не означала щось примусове або незаконне, бо разом із релігією люди отримували можливість просування в кар'єрі, докорінно змінити свій соціальний статус. Яскравим прикладом такого кар'єрного зростання є доля вихідця з Боснії Мегмета Сокколу, який у дитинстві прийняв мусульманство, що дало йому змогу здобути гарну освіту, а після – зайняти посаду великого візира, на якій він перебував із 1564 по 1579 рр. За правління султана Селіма II йому було довірено всю повноту влади в державі.

Отже, після захоплення османцями територій Північного Причорномор'я з кінця XV ст. тут почали будувати вакфові комплекси. Здійснивши своє давнє бажання мати вихід до Північного узбережжя Чорного моря і поширити свій контроль над торговельними шляхами, які йшли на Захід і Північ від імперії, отримати додаткові ресурси для постачання продуктів харчування до Стамбулу і прилеглих до нього територій, османці почали інкорпоровувати ці землі в соціально-економічну систему Османської імперії. Із цієї причини на територію Північного Причорномор'я було принесено інститут вакфу, як один із важливих інститутів держави османців. Функціонування вакфу на всіх захоплених османцями землях мало кілька особливостей. Вакфи були інструментом "м'якої" політики ісламізації та колонізації, яку Османська імперія впроваджувала на всіх завойованих територіях. Безкоштовно користуватися послугами вакфів могло все населення імперії, що демонструвало прихильне ставлення Османів до завойованого населення на "території миру". Вакфові комплекси будували з метою поживлення соціально-економічного життя віддалених від центру регіонів, а також поширення ісламо-османської культури.

Список використаних джерел:

1. Бережинский В. Османская фортификация в Северном Причерноморье / В. Бережинский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2012. – № 21, Ч. II. – С. 348–354.
2. Біляева С. Археологічні дослідження пам'яток османської культури в Україні в 1999 р. / С. Біляева, Б. Єрсой // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2000. – № 9. – С. 32–35.
3. Біляева С. Основні результати археологічних досліджень на Кінсбурнській косі в 2009–2013 рр. / С. Біляева, І. Карашевич, О. Фіалко // Археологія. – 2014. – №3. – С. 92–103.

4. Біляєва С. Північне Причорномор'я в контактах цивілізацій / Світлана Біляєва // Археологія і давня історія України. – 2015. – № 4. – С. 114–121.
5. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні / Світлана Біляєва. – К.: Університет "Україна", 2012. – 524 с.
6. Кресін О. Османська імперія: роль в історії України / О. Кресін // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
7. Стайнова М. Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии / М. Стайнова // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: сб. ст. / отв. ред. С. Орешкова. – М.: Наука, 1986. – С. 83–102.
8. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби; пер. А. Григорьева. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – 338 с.
9. Gerber H. The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne / Haim Gerber // Asian and African Studies. – 1983. – № 17. – Pp. 29–45.
10. Işık M. XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı / Mustafa Işık // Karadeniz Araştırmaları Dergisi. – 2008. – № 18. – S. 19–37.
11. Keleş H. Akkırman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları / Hamza Keleş // G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2001. – № 2. – S. 179–188.
12. Singer A. Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem / Amy Singer. – Albany: State University of New York Press, 2002. – 239 p.

References

1. BEREZHINSKIY, V. (2012) Osmanskaya fortifikatsiya v Severnom Prichernomor'e. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 21, p. II, 348–354.

A. Makarevych, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

2. BILIAIEVA, S., ERSOY, B. (2000) Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok osmanskoï kultury v Ukraini v 1999 r. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 9, 32–35.
3. BILIAIEVA, S., KARASHEVYCH, I., FIALKO, O. (2014) Osnovni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na Kinsburnskij kosi v 2009–2013 rr. *Arkheolohiia*. 3, 92–103.
4. BILIAIEVA, S. (2015) Pivnichne Prychornomoria u kontaktakh tsyvilizatsij. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 4, 114–121.
5. BILIAIEVA, S. (2012) *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini*. Kyiv: Universytet "Ukraina".
6. KRESIN, O. (2004) Osmanska imperiia: rol v istorii Ukrainy. In: F.H. Turanly (ed.) *Ukraina-Turechchyna: mynule, suchasne ta majbutnie*. Kyiv: Deneb, 192–198.
7. STAJNOVA, M. (1986) Islam i islamskaya religioznaya propaganda v Bolgarii. In: S. Oreshkova (ed.) *Osmanskaya imperiya. Sistema gosudarstvennogo upravleniya, social'nye i etnoreligioznye problemy*. Moskva: Nauka, 83–102.
8. CHELEBI, E. (1961) *Kniga puteshestviya*. Vol. 1: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoj literatury.
9. GERBER, H. (1983) The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne. *Asian and African Studies*. 17, 29–45.
10. ISHIK, M. (2008) XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 18, 19–37.
11. KELES, H. (2001) Akkırman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2, 179–188.
12. SINGER, A. (2002) *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.

Надійшла до редколегії 15.12.17

FEATURES OF THE OTTOMAN WAQF ON NORTH BLACK SEA REGION IN THE XVITH CENTURY

In the present article the features of the functioning of the Ottoman Waqf in the territory of the North Black Sea region are investigated. It is indicated on the specifics of the city development by the Ottomans, which reflected the achievements of the Islamic-Ottoman civilization. It was determined that one of the important phenomena that had been brought by the Ottomans to this territory was Waqf. The main economic, social and cultural reasons for the occurrence of waqf in the specified region are indicated. The influence of the waqf on the life of the northern Black Sea coast is analyzed. The main centers of evolution of waqf on the basis of written sources and results of archaeological excavations are considered. Particular attention is paid to the problem, that waqf became an element of the "soft" policy of Islamization and colonization of this territory.

Key words: Ottoman Empire, waqf, North Black Sea region.

УДК 94(479):323.1"1921/1922"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.08>

І. Ніфталієв, канд. іст. наук, доц.

Інститут історії ім. А.А. Бакіханова НАНА, Баку, Азербайджан

УТВОРЕННЯ ЗАКАВКАЗЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ (1921–1922)

Після проголошення у Грузії радянської влади наприкінці лютого 1921 р. Москва ініціювала створення федерації трьох кавказьких республік. Сама ідея не була новою. Перша спроба утворення такої Федерації сталася весною 1918 р. Унаслідок першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі з'явились три самостійних державних утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Після завершення радянзації Південного Кавказу до початку 1921 р. більшовики взяли курс на інтеграцію трьох республік в одне федеративне державне утворення. Цю політику керівники Азербайджану та Грузії оцінили неоднозначно. Вони вважали цей крок передчасним і таким, що обмежує суверенні права республік.

Ключові слова: партія, федерація, Грузія, Вірменія, Азербайджан, нафта, торгівля.

Після встановлення наприкінці лютого 1921 р. радянської влади у Грузії відразу постало питання утворення федерації трьох закавказьких республік. Ця ідея не була новою. Перша спроба створити таку федерацію відбулася на початку 1918 р. Вона була пов'язана з наміром заснувати міцний регіональний форпост проти більшовизації колишніх окраїн Росії. Цілковито імовірно, що саму ідею такого об'єднання лідерам політичних еліт Південного Кавказу підказали учасники Четвертого союзу, зокрема Німеччина і Туреччина. Кожна із них, наполягаючи на створенні цієї Федерації, відстоювала власні інтереси. Проте ініціатори цього задуму не врахували глибину політичних, релігійних, психологічних суперечностей між народами, які населяли регіон і нівелювали цю ініціативу. Наслідком першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі стали самостійні державні утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Однак

більшовикам удалося завоювати національні республіки та відновити кордони колишньої імперії. Це відбувалося за типовим сценарієм: місцеві більшовики створювали революційні органи влади, які від імені трудящих зверталися до радянської Росії по допомогу. Цю допомогу надавали, зважаючи на готовність військ.

Після завершення радянзації Південного Кавказу офіційна більшовицька пропаганда наполегливо стверджувала, що три республіки зберегли власний суверенітет, а соціалістична модель розвитку якраз є втіленням народних сподівань. Проте більшовики побоювалися, що договірні відносини на рівні міждержавних угод, які були укладені республіками, можуть спричинити ілюзію щодо можливості надання республікам незалежного статусу. Підтверджують це слова Й. Сталіна про те, що в республіках зміцнювались становища тих, хто вимагає "справжньої незалежності у всіх смислах,

хто розцінює втручання ЦК РКП(б) як обман і лицемірство" [15, с. 78]. З огляду на це головна відмінність відносин центру з радянськими республіками від колишніх відносин царизму з країнами обумовила пошук інших форм об'єднання різних частин колись однієї держави. Проте результатом цього пошуку, за задумом ініціаторів об'єднання, мало стати збереження керівних функцій за Центром, статусу підпорядкованості за республіками, і формальне збереження за ними статусу суверенних держав. Як би там не було, але радянській Росії належало політично оформити міждержавні відносини із трьома республіками Південного Кавказу. Саме в цей час радянське керівництво активно обговорювало найоптимальніший варіант угоди між радянськими республіками, маючи на увазі можливість відмовити їм у наданні обіцяного суверенітету.

До початку 1921 р. московські експериментатори придумали ідею про можливість інтеграції трьох республік в одне велике державне утворення з колишньою, буржуазною назвою – федерація, яку було цілком можливо трансформувати відповідно до "високих" соціалістичних завдань побудови нового суспільства. Пошук найоптимальнішого способу об'єднання тривав. Шукали такий варіант, який би гарантував центру гегемонію у вирішенні усіх питань політичного, економічного та духовного розвитку держави, і водночас зберігав видимість демократичності кожної із територіальних складових єдиної держави, їхнього суверенітету.

Тут законмірне питання, що саме підштовхнуло Москву до створення Закавказької Федерації і що зумовило підтримку цієї ідеї на Кавказі. Звичне для радянської історіографії опертя на В. Леніна як ідейного натхненника такого об'єднання, не є переконливим. В. Ленін погано знав Кавказ і, зазвичай, при вирішенні кавказьких проблем дослухався до думки партійних діячів, яким довіряв: Й. Сталіна, С. Шаумяна, Г. Орджонікідзе. Ф. Махарадзе, М. Цхакаві та ін. Без сумніву, що в 1920-х рр. для Леніна найбільш авторитетними фахівцями у кавказьких справах були нарком у справах національностей Й. Сталін і керівник утвореної в квітні 1920 р. Кавказької краювої партійної організації Г. Орджонікідзе. Як і Сталіна, В. Ленін знав Г. Орджонікідзе ще з дореволюційних часів. Щоправда, Орджонікідзе не мав значних теоретичних знань, але був відомим саме як революційно-практик. При радянській владі вплив Г. Орджонікідзе посилювався завдяки його тісним зв'язкам зі Сталіним, якого В. Ленін цінував як компетентного фахівця в національному питанні та знавця Кавказу.

Хоча Г. Орджонікідзе був керівником бюро Кавказького крайового комітету партії (після радянзації Азербайджану, Вірменії і Грузії він об'єднав партійні організації цих республік), місцеві партійні керівники користувались аж ніяк не меншим авторитетом і впливом, ніж Орджонікідзе. Звідси безкінечні суперечки та дискусії, які часто закінчувались сваркою та лайкою. Уже X з'їзд РКП(б), який відбувся на початку 1921 р., засвідчив загострення цієї боротьби. Відсутність чіткої регламентації прав й обов'язків партійних і радянських чиновників ще більше ускладнювало ситуацію. У цих умовах для претендентів на владу у країні вагоме, якщо не визначальне, значення мала підтримка "на місцях". Як прихильник В. Леніна та Й. Сталіна у цій боротьбі позиціював й Г. Орджонікідзе. Сталіна, який у квітні 1922 р. став Генеральним секретарем ЦК РКП(б), не відразу сприймали як "першу людину" серед вищого керівництва партії. У цих непростих умовах законмірно була його ставка на Орджонікідзе, який, у свою чергу, прагнув очолити всю партійну організацію Південного Кавказу. Цей намір був обумовлений розгорненою боро-

тьбою за владу в партії та країні. Пов'язаного зі Сталіним Г. Орджонікідзе розглядали як надійного прихильника Леніна, і звичайно, як одного з кандидатів, чи навіть найбільш бажаного кандидата на керівництво усім Південним Кавказом. Ці повноваження він міг отримати лише у випадку легального адміністративного об'єднання республік, які ще вважалися незалежними.

Ініційоване Кремлем об'єднання згодом отримало підтримку й у республіках. Одним із перших відгукнувся Азербайджан. У березні 1921 р. повноважний представник Азербайджанської СРР у Москві Б. Шахтатинський порушив питання про доцільність об'єднання республік Закавказзя. Об'єднання всіх закавказьких республік, разом із Дагестаном – в одну кавказьку республіку та приєднання до Радянського Союзу, Б. Шахтатинський вважав найбільш вигідним і прийнятним способом урегулювання територіальних, економічних й інших суперечок у Закавказзі [9, с. 618]. 9 квітня цього року голова Ради народних комісарів Радянської Росії В. Ленін наполегливо вимагав "заснувати обласний господарський центр для усього Закавказзя" [5, с. 136]. 11 квітня на засіданні ВЦРПС він знову порушив це питання. Виступаючи на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС, Ленін зазначив: "Ідеться про об'єднання Кавказьких республік в один господарський центр: Грузинський, Вірменський, Азербайджанський. Нафту видобуває Азербайджан, її потрібно постачати через Батум, через територію грузинську, отож буде єдиний господарський центр" [4, с. 186]. У квітні цього ж року Ленін писав Орджонікідзе: "Наполегливо вимагаю утворити обласний господарський орган для усього Закавказзя, особливу увагу приділити концесіям..." [6, с. 384].

Приїхавши до Баку й отримавши телеграму, секретар Кавбюро ЦК РКП(б) Г. Орджонікідзе скликав пленум ЦК АКП(б). У своєму виступі на пленумі він зазначив доцільність об'єднання кавказьких республік не лише в політиці, але й в економіці, зважаючи, що економічне відновлення в республіках відбувалося ніби неорганізовано. Г. Орджонікідзе був змушений визнати, що зовнішторги республік конкурували між собою на зовнішніх ринках, але валютою була бакинська нафта, яку безкоштовно надавали Грузії та Вірменії. У цей же час Г. Орджонікідзе зауважив, що Азербайджанській і Грузинській республікам доведеться взяти на себе постачання Вірменії, зважаючи, що вона володіє значно меншими ресурсами [10, с. 235–236]. Позиція Г. Орджонікідзе у цьому питанні зустріла неоднозначну оцінку з боку азербайджанських комуністів А. Караєва і Г. Султанова. У своєму виступі А. Караєв зауважив, що радянська Грузія і радянська Вірменія, отримуючи азербайджанську нафту як валюту, конкурують з радянським Азербайджаном. На його думку це було ненормальним. Він пропонував республіканські зовнішторги залишити самостійними. Г. Султанов справедливо зауважив, що об'єднання справді дозволить вирішити економічні проблеми однієї республіки, але у збиток іншій, недвозначно натякнувши на Азербайджан. Після заперечень азербайджанської сторони Г. Орджонікідзе був змушений визнати: "Товариші азербайджанці залишили нерозкритим питання, яке розкрив Султанов. Якщо питання ставиться лише егоїстично, то треба відповісти прямо, що більшою мірою буде "ображений" Азербайджан і зовсім не буде "ображеною" Вірменія. Якщо питання ставити по-радянськи, то хтось із вас наслідиться виступити тут і сказати, що все, що нам вдається отримати в обмін на бакинську нафту, яку природа створила ось тут у Баку, а не в Єревані, – наше, і відмовити вірменським товаришам у допомозі. Тут питання потрібно ставити так: чи будемо ми допомагати

радянській Вірменії із власного голодного пайка, чи виділимо ми їм щось на правах рівних товаришів, чи ми скажемо: "якщо в тебе немає, то голодуй". І дійсно, ніхто не насмівився заперечувати.

Л. Мірзоян підтримав пропозицію Г. Орджонікідзе, а С. Саркіс, обвинувачуючи азербайджанських комуністів у націоналізмі, заявив, що справа нафти – це лише привід: "Тут насправді побуються об'єднання". Вірменські комуністи отримали авторитетну підтримку з боку С. Агамалиогли: "Це дурниці, адже звідки Азербайджан узяв нафту, богу родич чи що? Нафта, значить для усіх" [10, с. 236–237]. Таким чином, позицію Г. Орджонікідзе підтримали насамперед вірменські комуністи із Бакинського комітету, оскільки саме в такому об'єднанні вони отримували гарантію від посилення тюркського (азербайджанського) "начала" і применшення ролі національного елементу в житті республіки. З огляду на це не дивно, що із трьох республік першим ідею об'єднання Південного Кавказу в одну федерацію підтримало азербайджанське керівництво.

У підсумку 2 червня 1921 р. Азербайджан, Грузія і Вірменія уклали угоду про створення об'єднаного зовнішторгу. Ця угода фактично перетворила Грузію і Вірменію у власників частини прибутків від реалізації бакинської нафти й інших багатств Азербайджанської СРР на зовнішніх ринках. Про це у своєму виступі на пленумі Азербайджанського ЦВК 3 жовтня 1921 р. зазначав голова раднаркому Н. Ніріманов: "Як вам відомо, у нас існував так званий зовнішторг. Для проведення зовнішньої торгівлі у нас були продукти: нафта, дорожочинні масла, шовк, ікра. Я стверджую, що якби у нас зовнішня торгівля здійснювалася самостійно, то цих продуктів було б достатньо, аби ми забезпечили Азербайджан майже всіма товарами. Проте спільна політика змусила нас рухатись іншим шляхом, а саме – створити облзовнішторг. Для того, щоб не було конкуренції між радянськими республіками. Я мушу сказати, що головна ідея була такою: утворити спільний казан, куди кожна республіка кладе свої продукти, й із цього казана беруться продукти, за які купують інший товар і розподіляють між усіма республіками. Проте тут, товариші, сталося невелике непорозуміння. Непорозуміння в тому, що через небажання чи невміння цих республік (ішлося про Вірменію і Грузію), не мали можливості постачати деякий час у спільний казан свої товари... вийшло, що зовнішторг створили ми, а продуктів для товарообміну немає" [7, с. 566–567].

Процес ліквідації рудиментів, які засвідчували про ще недавнє існування самостійних держав на Південному Кавказі, охопив й інші сфери. У квітні 1921 р. Грузинська СРР й Азербайджанська СРР уклали поштову конвенцію. 2 травня 1921 р. рішенням Кавбюро на кордоні республік були ліквідовані митниці та загороджувальні загоми [2, с. 100]. Відтоді зовнішніми кордонами республік визначалися кордони з Туреччиною та Персією, оформлені відповідно до радянсько-турецького та радянсько-перського договорів 1921 р. Кордони ж між закавказькими республіками стали суто формальними. У червні 1921 р. пленум Кавбюро РКП(б) прийняв рішення про вільний доступ кочівників до пасовищ у республіках Закавказзя [14, с. 30]. Внаслідок цього для селян трьох республік Південного Кавказу стало можливим вільно пересуватись у його межах. Це рішення надалі стало причиною розбрату, непорозуміння і зіткнень між повітами трьох Закавказьких республік на господарському ґрунті, зокрема щодо права користування пасовищами, водою.

Хоча процес об'єднання відомств й установ трьох республік розвивався, але чіткого та зрозумілого плану об'єднання трьох республік ще не існувало. Очевидною була тенденція до інтеграції системи управління в мас-

штабах усього Південного Кавказу. Проте до погодженого рішення щодо остаточної моделі об'єднання республік було ще далеко. І проблема полягала не лише у відсутності плану об'єднання. Занадто значною була роль факторів, які перешкоджали переходу до реалізації самої ідеї об'єднання. У липні 1921 р. пленум Кавказького бюро ЦК РКП(б) прийняв резолюцію "Про відносини між Закавказькими радянськими республіками і РСФРР". Перша частина резолюції за назвою "До питання відносин між Закавказькими радянськими республіками і РСФРР", вражає своїм лицемірством і непослідовністю. Вона, з одного боку, містить заклик берегти незалежність кавказьких республік, а з іншого – зберігати існуючі партійні відносини між ЦК компартії республік і ЦК РКП(б). Водночас заявлено про "необхідність взаємної військової і господарської підтримки зазначених радянських республік, які тримають спільний фронт проти імперіалізму", і пролунав заклик укласти щодо цього необхідні угоди [15, с. 47].

У другому розділі резолюції, де йшлося про взаємовідносини республік між собою, містилася вимога об'єднати зусилля у сфері зовнішньої торгівлі, транспорту, інших сферах господарської діяльності. Радянським і господарським органам наказувалося категорично відмовлятися від будь-яких виявів "нахилу в бік націоналізму, який виявився під час урегулювання питань про зовнішторг і територіальне розмежування республік, про ліквідацію митниць і контрольних пунктів". Партійні органи попередили, що вони мають діяти "винятково відповідно до інтересів братського зв'язку трудящих цих республік" [15, с. 47]. У третьому розділі за назвою "Про характер партійної агітації" ішлося про невпинну боротьбу з усіма виявами національної ворожнечі, "створення атмосфери інтернаціоналізму на ґрунті братської співпраці грузинських, азербайджанських і російських робітників і селян у справі господарського та культурно-політичного розвитку". Очевидно, що автори резолюції забули згадати вірменських робітників і селян. Поряд із закликами поліпшувати трудову дисципліну, розвивати кооперацію і товарообмін, значну увагу приділили потребі очищення партії від "ворожих, міщанських елементів, які вносили дух розкладання й інтелігентського міщанського націоналізму" [15, с. 48].

Внесення до резолюції особливого пункту про боротьбу з будь-якими виявами нахилу в бік місцевого націоналізму було не випадковим. Саме таким чином розцінювали дії тих "національних комуністів", які виступили проти форсованого утворення федерації. У Грузії це були член президії ЦК КП Грузії П. Мдівані, член ЦК і водночас нарком закордонних справ, фінансів й освіти Г. Сванідзе, член ЦК КПГ і голова ЦВК Грузії Ф. Махарадзе. Усі троє керівників вважали об'єднання республік у Федерацію передчасним, і вимагали збереження їхнього суверенітету [3, с. 580–582].

В Азербайджані найактивнішим противником швидкого переходу до федерації був Н. Наріманов. Уже в листопаді 1921 р. у розпал обговорення цього питання він висловив свої погляди В. Леніну. У листі до нього Н. Наріманов зазначав: "На засіданні Кавбюро я весь час говорив, що об'єднання необхідне, але не потрібно форсувати. Існування об'єднаного зовнішторгу і залізниць мене зайвий раз переконує, що ми продовжуємо захоплюватися гарними фразами. За увесь цей час тільки не натерпівся Азербайджан від цих об'єднань" [1, арк. 17]. Слід віддати належне Наріманову, бо він одним із перших у Південному Кавказі зрозумів справжню причину появи ідеї федерації. Відкрито сказати про це він не наважився, хоча в завуальованій формі, але своє невдоволення висловив. У своєму зве-

рненні до Леніна він зауважував: "Кавбюро ухвалює одні рішення, а внутрішніми розпорядженнями і Грузія, і Вірменія, повсюди порушують ці постанови. Азербайджан ішов і йде на жертви для загального блага, але жодна із цих республік не хоче йти на жертви. Ось головна причина всіх непорозумінь. І вважаю, що якщо й надалі подібне буде продовжуватись, то під час наступних об'єднань ми дійдемо до скандалу. Безумовно, що відповідно до партійної дисципліни, ми все чесно проведемо, але що вийде за такого ставлення один до одного, важко передбачити" [1, арк. 18].

Тоді ж Н. Наріманов підготував записку про основні принципи утворення Закавказької Федерації. За його переконаннями, метою об'єднання Закавказьких республік було "єднання, спрямування, урегулювання, розумне використання творчих сил і захист республік трудящих від внутрішніх і зовнішніх ворогів". Віддаючи належне сформованим ідеологічним поняттям цього часу, Н. Наріманов висловив деякі незвичні для тогочасності ідеї. Він стверджував, що "питання зовнішньої торгівлі... для правильного, нормального вирішення потребують часу. Такий же, за тривалістю, характер мають питання, пов'язані з об'єднанням військових комісаріатів і зовнішніх відносин". Немало претензій Н. Наріманов висловив щодо формування вищих органів влади утворюваної федерації, зокрема з приводу питань координації діяльності законодавчої і виконавчої влади федерації і республік, процедури ухвалення федеральних законів, функцій, які відводилися членам Союзної ради. Він зазначав: "За цієї ситуації президія Союзної ради є наростом – органом, який призначається зверху. Кожний член цієї президії, весь час перебуваючи у Тифлісі, цілком відірваний від роботи у своїй республіці, він не має можливості відстежувати виконання цієї чи іншої постанови Союзної ради, на має можливості спостерігати, як реагує народ певної республіки на те чи інше її рішення, і відповідно, буде погано враховувати деякі моменти, що потребують певної обережності в житті молодого радянської республіки, що дуже важливо у перший час" [11, арк. 56–57].

Одним словом, Н. Наріманов певним чином у завуальованій формі звертав увагу на необхідність збереження за республіками деяких ознак суверенітету, державної незалежності. Проте наступні події продемонстрували марність зусиль голови першого уряду радянського Азербайджану.

У відповідь на ініціативу "знизу", секретар ЦК РКП(б) В. Молотов 26 серпня 1921 р. писав до Кавказького бюро ЦК РКП(б): "ЦК вважає за доцільне об'єднати господарські зусилля республік Закавказзя, схвалюючи відповідне рішення Кавбюро про створення відповідних органів, залишаючи протест групи відповідальних працівників без наслідків" [12, арк. 12]. Із цього листа стало очевидним, що ідею об'єднання ресурсів республік Південного Кавказу, що викликала низку заперечень на місцях, Москва вирішила залишити без уваги. Однак діалог між Кавбюро і ЦК РКП(б) було продовжено.

2 листопада 1921 р. Кавбюро ухвалило резолюцію "Про федерацію Закавказьких республік", у якій аргументувалося утворення Закавказької федерації. У ній йшлося: "Окремішнє державне існування закавказьких республік робить їх слабшими перед капіталістичними та буржуазними країнами. Тісний політичний союз республік буде надійною гарантією від усяких зазіхань щодо них з боку контрреволюційних сил і зміцнить радянську владу на рубежах Близького Сходу. Закавказзя є єдиним господарським цілим і його господарський розвиток здатен розвиватися лише під знаком загальнокавказького господарського об'єднання. Існування чисельних наркоматів і відомств забирає багато сил і засо-

бів, обумовлює непотрібний паралелізм у роботі. З огляду на це Кавбюро вважає за потрібне за потрібне негайне укладання федеративного союзу між республіками, першочергово у військовій, господарській і фінансовій сферах, а також сфері зовнішньої політики" [13, арк. 10]. Подані аргументи були не дуже переконливими. До того ж з невідомих причин відповіді Кавбюро на поставлені ЦК РКП(б) питання не надійшли вчасно. 17 листопада 1921 р. від ЦК РКП(б) надійшла інша телеграма, що містила вже іншу постанову політбюро. У ній було зазначено: "Негайно повідомте, що ви ухвалили з приводу створення Закфедерації і як мислите собі взаємовідносини Союзної ради Закавказької федерації з РСФРР. Висновок ЦК надішле опісля того, коли отримає від вас матеріали". Щодо військової конвенції, то ЦК РКП(б) пропонувала: військові відносини РСФРР з Азербайджаном, Вірменією і Грузією оформити шляхом укладання військової конвенції, яка б фактично надавала Реввійськраді республіки усю повноту прав щодо організації військової справи в усіх трьох закавказьких республіках. Доручити тов. Орджонікідзе особисто укласти цю конвенцію, зробити це енергійно, у максимально короткий термін – попередньо провівши рішення через партійні органи. Негайно розпочати об'єднання загальнонаціональних і загальнодержавних військових складів у систему загальнодержавного постачання [13, арк. 1–2].

Завдання ЦК РКП(б) виконали у стислі терміни. Уже 24 листопада 1921 р. в телеграмі Кавбюро йшлося: "Питання про військову конвенцію було вирішене на пленумі Кавбюро у Баку. Ухвалено рішення утворити раду, яку б обирала конференція представників урядів, і ця рада об'єднувала б економічні, фінансові, військові справи, зв'язок й агітацію відповідних республіканських комісаріатів. При союзній раді створювалась економічна рада. Союзна рада федерується з РСФРР. Створюється комісія з підготовки Конституції у складі Лукашина, Ефендієва, Лєгранна, під головуванням Еліава". У відповідь на адресу Кавбюро зазначалося, що передбачена широка кампанія щодо роз'яснення значення утворення федерації Закавказьких республік. Провести кампанію доручено партійним і радянським органам Азербайджану, Вірменії та Грузії [13, арк. 8]. 26 листопада 1921 р. на адресу ЦК РКП(б) було надіслано проект договору про створення Федерації ("союзний договір"). Нарешті, 1 грудня 1921 р. до Кавбюро надійшла директивна за підписом В. Молотова вказівка, відповідно до якої разом зі схваленням ідеї утворення федерації, центральним комітетам компартій Грузії, Азербайджану і Вірменії було запропоновано винести на обговорення питання з приводу створення федерації щодо партійних і радянських органів [13, арк. 16].

Для вирішення цього питання 7 грудня 1921 р. було скликано першу Закавказьку партійну конференцію, на якій поставлено завдання провести масштабну пропагандистську кампанію щодо роз'яснення значення і завдань із приводу утворення федерації республік Південного Кавказу. До проведення пропагандистської кампанії, окрім партійних, були долучені радянські, комсомольські, профспілкові організації. Поступово формувалась атмосфера, за якою будь-яке висловлювання сумніву щодо доцільності утворення федерації прирівнювалось до вияву націоналізму. Через це в лютому 1922 р. IV з'їзд Компартії Азербайджану схвалив утворення федерації [2, с. 106]. 18–22 лютого 1922 р. делегації комуністичних партій Азербайджану, Вірменії і Грузії зібрались у Тифлісі на Перший з'їзд комуністичних організацій Азербайджану, Вірменії і Грузії. Ураховуючи значні розбіжності, особливо в КП Грузії, щодо об'єднання закавказьких республік, з'їзд визнав політику

Кавбюро ЦК РКП(б) щодо національного питання – правильною і доручив новому складу Крайового комітету: "а) провести рішучу боротьбу проти національних ухилів і тенденцій у партії; б) прискорити об'єднання й утворення загальнополітичного центру Закавказзя, без якого неможлива успішна робота з відродження його економічної потуги..."

З'їзд ухвалив проект Союзного договору та статут Вищої економічної ради. Водночас було обрано Закавказький крайовий комітет партії (Заккрайком). До його складу увійшло дев'ять осіб, четверо із них представляли Азербайджан: Н. Наріманов, С. Якубов, С. Кіров, М. Плешаков. Із п'яти кандидатів у члени Заккрайкому Азербайджан представляли А. Караєв і Л. Мірзоян [2, с. 106–107]. На з'їзді Г. Орджонікідзе обрано першим секретарем Закавказького крайового комітету РКП(б). Обійнявши цю посаду, він правильно вгадав спрямованість змін у системі державного управління, пов'язаних зі зростанням значення партійних і пониженні ролі державних органів. Від часу обрання у квітні 1922 р. Й. Сталіна генеральним секретарем ЦК РКП(б), роль партії в політичному житті країни почала різко зростати. З огляду на обрання Г. Орджонікідзе першим секретарем Заккрайкому РКП(б) (так тепер називали Кавбюро) стало для нього доречним. Надалі, а саме до 1936 р., керівниками Закавказької партійної організації призначали винятково грузинських комуністів.

3 березня 1922 р. АзЦВК схвалила угоду про Федерацію республік Південного Кавказу і положення про Вищу економічну раду Закавказзя. 25 представників Азербайджану із правом вирішального голосу були делеговані на установчу конференцію федерації, на якій вона 12 березня й була проголошена. Верховним органом федерації стала Союзна рада, яка складалась із трьох осіб. До нього увійшло по одному представнику від кожної республіки: Н. Наріманов, П. Мдівані, А. Мясніков [2, с. 107]. Усі на початок 1922 р. були найвідомішими та найпопулярнішими комуністами у своїх республіках й обіймали найвищі посади у державній владі. Однак утворення Союзної ради позбавляло їх реальних повноважень та наділяло малозначущими представницькими функціями. Усе це відбувалось у контексті переміщення "епіцентру" влади із державної сфери у партійну.

Водночас після утворення Закавказької федерації, Москва взяла курс на остаточну ліквідацію формальної незалежності радянських республік. Це здійснювалось шляхом їх об'єднання у грудні 1922 р. у складі СРСР і заснування низки загальносоюзних органів влади, яким перейшли повноваження з контролю щодо всіх найважливіших галузей (зовнішня політика і торгівля, збройні сили, транспорт тощо) життєдіяльності радянських республік Південного Кавказу.

Партійне підпорядкування в межах Закавказької федерації і СРСР нагадало модель часів царизму: на Кавказі партійною роботою керував Закавказький крайовий комітет ЦК РКП(б), який, у свою чергу, був підзвітний політбюро ЦК РКП(б). Національні компартії у краї підпорядковувались не напряму ЦК у Москві, а його філії в особі Заккрайкома із центром у Тифлісі. Керувати партійною організацією Південного Кавказу Москва доручила місцевому націоналісту Г. Орджонікідзе, підпорядкувавши йому центральні комітети компартій Грузії, Вірменії і Азербайджану.

Таким чином, оголошуючи утворення радянських республік й об'єднуючи їх у союзну федерацію, більшовики винайшли унікальну в історії форму "національної незалежності" з усіма класичними атрибутами незалежних держав: союзні республіки мали власні конституції, законодавчі органи, уряди, державні прапори та

герби й кожна із цих союзних республік нібито мала право вільного виходу зі складу СРСР. Проте це була лише видимість незалежності, інакше кажучи, фіктивна незалежність, тому що цими республіками, як і РСФРР, керував найвищий законодавчий, виконавчий і контролюючий орган в одній особі: політбюро ЦК партії більшовиків. Саме це надавало більшовикам можливість при формальному існуванні федералізму як системи державного устрою, насправді здійснювати керівництво країною із єдиного центру. Без наявності такого не просто "приводного паска", а міцного й налагодженого механізму взаємодії, Москві годі було сподіватись на збереження влади, а тим паче про її поширення на республіки СРСР. Очевидно, що і ця система не застерігала від появи всіляких суперечностей і протистоянь, що іноді набували гострих форм. Однак усі конфлікти та суперечки вирішували у політбюро ЦК партії, яке надалі відігравало роль надуряду.

Список використаних джерел:

1. Архів політичних документів управління справами Президента Азербайджанської Республіки (АПДУСПАР), ф. 609, оп. 1, спр. 62.
2. Гулієв Дж.Б. К истории образования второй республики Азербайджана / Дж.Б. Гулієв. – Баку : Элм, 1997. – 163 с.
3. Жуков Ю. Первое поражение Сталина 1917–1922. От Российской империи – к СССР / Ю. Жуков. – М. : Аква-Терм, 2011. – 672 с.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В.И. Ленин. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 43. – 561 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В.И. Ленин. – М. : Политиздат, 1965. – Т. 52. – 545 с.
6. Ленин В.И. О Закавказье / В.И. Ленин. – Ереван : Госиздат, 1963. – 502 с.
7. Нариманов Н.Н. Избранные произведения : в 2 т. / Н.Н. Нариманов. – Баку : Азернешр, 1989. – Т. 2. – 768 с.
8. Нариманов Н.Н. К истории нашей революции на окраинах / Н.Н. Нариманов. – Баку : Гурум нац. творчество Азербайджана, 1990. – 138 с.
9. Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. : сб. док. и мат. / отв. ред. В. А. Микаэлян. – Ереван : АН Армении, 1992. – 756 с.
10. Нифталиев И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века) / И.В. Нифталиев. – Баку : Тахсил, 2010. – 292 с.
11. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 64, оп. 1, д. 10.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 85, оп. 18, спр. 326.
13. РДАСПІ, ф. 85, оп. 18, спр. 328.
14. Хармандарян С.В. Сплочение народов в строительстве социализма (опыт ЗСФСР) / С.В. Хармандарян. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
15. ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1 (1918–1933 гг.). – М. : РОССПЭН, 2005. – 784 с.

References

1. Arxiv Politychnykh Dokumentiv Upravlinnya spravamy Prezydenta Azerbajdzhanskoj Respubliki (APDUSPAR), fond 609, opys 1, sprava 62.
2. Hulyev, Dzh. B. (1997) K ystoryi obrazovanyya vtoroj respubliki Azerbajdzhana. Baku : Elm, 163 s.
3. Zhukov, Yu. (2011) Pervoe porazhenie Stalina 1917–1922. Ot Rossijskoj ympery – k SSSR. Moskva : Akva-Term, 672 s.
4. Lenyn, V.Y. (1970) Polnoe sobranie sochynenij : v 55 t. Moskva : Polytyzdat, t. 43, 561 s.
5. Lenyn, V.Y. (1965) Polnoe sobranie sochynenij : v 55 t. Moskva : Polytyzdat, 1965, t. 52, 545 s.
6. Lenyn, V.Y. (1963) O Zakavkaz'e. Erevan : Hosyzdat, 502 s.
7. Narymanov, N.N. (1989) Yzbrannyye proyvedenyia : v 2 t. Baku : Azerneshr, t. 2, 768 s.
8. Narymanov, N.N. (1990) K ystoryi nashej revolyucyy na okraynax. Baku : Hurum nacyonal'noe tvorchestvo Azerbajdzhana, 138 s.
9. Nahornij Karabax v 1918–1923 hh.: Sbornik dokumentov y materiyalov (1992) / otv. red. V. A. Mykaelyan. Erevan : AN Armenyy, 756 s.
10. Nyftalyev, Y.V. (2010) Azerbajdzhanskaya SSR v ekspansyonistskix planax armyan (20-e hody XX veka). Baku : Taxsyl, 292 s.
11. Rossijskij Derzavnyj Arxiv social'no-politychnoy istorii (RDASPI), fond 64, opys 1, sprava 10.
12. Ibid, fond 85, opys 18, sprava 326.
13. Ibid, fond 85, opys 18, sprava 328.
14. Harmandaryan, S.V. (1982) Splochenye narodov v stroytel'stve sotsyalyzma (opyt ZSFSR). Moskva : Nauka, 288 s.
15. CK RKП(b) – VKП(b) y nacyonal'nyj vopros (2005). Knyha 1 (1918–1933 hh.). Moskva : ROSSPЭN, 784 s.

Надійшла до редколегії 18.01.18

I. Niftaliev, Phd in History, Senior Research Officer
History institute named after A. A. Bakikhanov of NASA, Baku, Azerbaijan

THE CREATION OF THE TRANSCAUCASIAN SOVIET FEDERATION AS AN INTEGRAL PART OF SOLVING THE NATIONAL QUESTION IN THE SOUTH CAUCASUS IN 1921–1922-th.

Following the proclamation of Soviet power in Georgia in late February 1921, Moscow took the initiative to establish the Federation of the three Transcaucasian republics. By itself, this idea was not new. The first attempt to create such a Federation was made in the spring of 1918. The first failed experiment in May 1918 in the southern Caucasus, there are three independent public education: Azerbaijan, Armenia and Georgia. After the Sovietization of the South Caucasus by early 1921 the Bolsheviks took a course on the integration of the three republics into one federated state. This policy was met with mixed reactions among some leaders of the Soviet republics of Georgia and Azerbaijan, who considered the move premature and restricts the sovereign rights of the republics.

Keywords: party, Federation, Georgia, Armenia, Azerbaijan, oil, trade.

УДК 930.271

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.09>

М. Ніколаєв, д-р іст. наук
Миколаїв

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ II СТ. ДО Н. Е. У СВІТЛІ ВІДНОВЛЕНОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ

Відновлення літочислення Ольвії Понтійської IV–I ст. до н. е. дозволяє суттєво уточнити датування великої групи епіграфічних пам'яток. У статті висвітлено перспективи перегляду соціально-політичної історії II ст. до н. е. з єдиних хронологічних позицій. На підставі проаналізованих джерел (декрет на честь Нікерата Папієва датується ранньоримським часом, декрет на честь Стефана Олександрова, смірнійця, належить до часів Мітрідата VI Евпатора) зроблено узагальнені висновки про суспільне та політичне життя Ольвії. Відзначається, що в першій чверті II ст. до н. е. видана група приватних посвят на граніті. У другій чверті століття Посідеєм Діонісійовим встановлено стінобудівний напис, який інтерпретується як захід зі зміцнення оборони міста від нападу Скілура. Період активності видатного ольвіополіта Посідея Посідеєва: 218–188 рр. до н. е. Саме на цей час припадає найвищий етап розвитку торгівлі Ольвії з Родосом, а також встановлення чотирьох посвят Посідея Посідеєва в Неаполі Скіфському й однієї в Ольвії. Водночас видано два декрети Ольвії на честь родосців і декрети Коса та Тенедоса на честь Посідея. Відповідно, всупереч усталеному уявленню, Посідей не був радником царя Скілура. Традиційне читання монетних легенд ВΣΕ, ΒΑΕΙΡΗ кінця III – першої половини II ст. до н. е. іменами варварських царів є лише варіантом тлумачення.

Ключові слова: Ольвія, політична історія, II ст. до н. е., написи, монети, датування, просопографія

Нині вже завершені багаторічні міждисциплінарні розвідки з відновлення літочислення Ольвії Понтійської (синхронізація епонімного каталогу (*Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae* (IPE¹²) 201)) і, відповідно, побудовані основи просопографії цього полісу [8, 9, 10, 11, 12]. Ці дослідження відкривають перспективи обґрунтованого перегляду соціально-політичної історії ольвійського полісу з єдиних хронологічних і просопографічних позицій. Метою статті є перегляд соціально-політичної історії Ольвії мабуть найсуперечливішого II ст. до н. е. Перегляд здійснюється у зіставленні з матеріалами монографії Ю.Г. Виноградова [2], яку справедливо вважають найвищим досягненням у розробці проблем історії Ольвії.

Щодо політичної історії найзначнішого античного поліса Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії Понтійської – проблема хронології є дуже актуальною. Нещинні дискусії, пов'язані з наявними альтернативними варіантами датування лапідарних пам'яток, насичених історичними подіями: декрети на честь Протогена (IPE¹² 32), Нікерата Папієва (IPE¹² 34), синів херсонесита Аполлонія (*Надписи Ольвии* (IOIb) 28+29+123+IPE¹² 240) тощо. Навіть не позбавлене сенсу твердження про вичерпання можливостей традиційних методів датування написів у подальшому просуванні досліджень.

Нами поетапно розроблено кілька близьких варіантів хронологічної моделі подій декрету IPE¹² 32 на честь Протогена з опорою на синхронізований календар Ольвії. Один з останніх варіантів моделі оперує з вісьмома дійовими особами декрету. Модель надає підстави стверджувати, що події декрету не стосуються II ст. до н. е. та відбувались у 270–240 рр. до н. е. У такому разі активність царя саїв Сайтафарна припадає на 250 рр. до н. е. Відгоміном подій, згаданих у декреті IPE¹² 32 на честь Протогена, у II ст. до н. е. є лише по-

свята (*Supplementum epigraphicum Graecum* (SEG) 42:716) Аполлону Дельфінію, встановлена онуком Протогена Євніком Евдоровим, епонімом Ольвії 193 р. до н. е. Декрет IPE¹² 32 зафіксовано орієнтовно не пізніше 230 р. до н. е. [9; 16, с. 55]. Своєрідним продовженням декрету на честь Протогена є стінобудівний напис IPE¹² 180 Клеомброта Пантаклова (II) – епоніма 222 р. до н. е. (до речі, шрифт цього напису абсолютно збігається зі шрифтом декрету на честь Протогена, що зазначив В. Латишев). Посвята IOIb 72 колегії сітонів Герою Доброзичливому, яку видавці датують не раніше кінця III – першої половини II ст. до н. е., а також декрет SEG 34:758 на честь Антестерія є синхронними подіям декрету на честь Протогена в частині зображення голоду. Вони достатньо переконливо датуються серединою III ст. до н. е., як, до речі, вважав і Ю. Виноградов [2]. Датування декрету IPE¹² 32 другим століттям до н. е. в наш час притаманне, переважно, найстарішому поколінню дослідників.

На основі відновленого літочислення Ольвії декрет IOIb 28+29+123+IPE¹² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія датується роком жерця на ім'я Ἀγαθὸς Διμήχου – 215 р. до н. е. Надгробок (IPE¹² 226) Мойродора, що утримує неоднозначне тлумачення фрази чи то про скіфське місто Ольвію, чи то Ольвію – місто у Скіфії, не має точного датування (II – перша чверть I ст. до н. е.). В. Анохіним [1, с. 51] датування надгробка (IPE¹² 223) Дідзасельма Севтова, гегемона дізурів, віднесено до середини II ст. до н. е. Однак Ю.Г. Виноградовим [2] датування надгробка (IPE¹² 223) більш переконливо віднесено до часів Мітрідата VI.

У сучасному антикознавстві прийняте датування декрету IPE¹² 34 на честь Нікерата Папієва першими двома десятиліттями II ст. н. е., запропоноване Ю.Г. Виноградовим [2, с. 186]. Проте просопографічної

кореляції між цим декретом і відповідною хронологічною ділянкою ольвійського календаря *IPE* I² 201 виявлено не було [8, с. 89]. Це і стало приводом для проведення нами розвідки. На жаль, Ю. Виноградов, виконуючи аналіз цього документа, проігнорував системний підхід й обмежився кількома випадковими прикладами. До того ж, у своїх останніх статтях дослідник відмовився від певної частини наведених аргументів. Водночас геометричні параметри (ширина) декрету *IPE* I² 34, сюжет, застосування окремих мовних форм і фраз тощо є характерними лише для перших століть н. е. Наприклад, ім'я Νιέκῆρατος (із дифтонгом) застосовувалося винятково в перші століття нашої ери тощо. Події, що зображені в цьому документі, відбувалися на початку другої половини I ст. н. е., тобто пізніше загальноприйнятого часу майже на 230–250 років. До речі, пропонуване нами датування декрету *IPE* I² 34 підтримував А. Аврам [18, с. 441].

Декрет *IOIb* 26 на честь херсонесита Діонісія Тагонова має альтернативне датування: чи то близько до 230 рр. до н. е., чи то близько до 170 рр. до н. е. Нами проведено відповідні розвідки й альтернатива подолана на користь 230 рр. до н. е. [11, с. 68].

А.І. Іванчиком, як варіант, запропоновано датування декрету *IOIb* 27* на честь Стефана, сина Олександрова, смірнійця, часом Скілура. Однак дослідник зазначає, що йдеться не про твердо встановлений факт, а лише про гіпотезу, яка базується на двох реконструкціях [19, с. 109]. Датування цього декрету часом Мітрідата VI Евпатора нами було згодом підтверджене інтерпретацією складної монограми на срібних монетах ім'ям Стефана [9, с. 233].

Ольвійський лапідарний архів утримує фрагментований перелік імен *IOIb* 128, виконаний курсивним шрифтом. Видавці вважають, що "...як і каталог громадян *IPE* I² 201, зазначений напис належить до II ст. до н. е.". Однак нами встановлено, що одноразова фіксація каталогу *IPE* I² 201 – епонімного календаря Ольвії – відбулася, вірогідно, у 96 р. до н. е. та пов'язана з переходом підвладних Мітрідату VI Евпатору полісів на єдину "віфінсько-понтійську" еру [11, с. 65]. На нашу думку, нині відсутня можливість інтерпретації переліку імен *IOIb* 128. До того ж, час появи курсивного шрифту в Ольвії є невідомим. Ю. Виноградов, не маючи реальних підстав, вважав, що цей шрифт утвердився із другої половини II ст. до н. е. [2, с. 184].

Вітчизняне антикознавство базується на традиційній даті декрету *IPE* I² 402 про дружбу і взаємну допомогу між громадянами Херсонеса Таврійського та царем Понта Фарнаком I – 179 р. до н. е. Цей декрет, поміж інших, мав безсумнівний вплив на політичну історію Північного Причорномор'я в першій половині II ст. до н. е. Він є реакцією греків на посилення загрози з боку Кримської Скіфії. На переконливу думку Ю. Виноградова [2, с. 230], є перспектива виявлення аналогічного декрету і для Ольвії. Проте останніми десятиліттями датування декрету *IPE* I² 402 є предметом невгамовної дискусії серед закордонних антикознавців. Виявилася альтернатива в ідентифікації династичної ери, яку застосовує цар Фарнак I: ... ἐν τῷ ἑβδόμῳ καὶ πεντήκοστῳ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει, μηνὸς Δασιῶ... – "...сто п'ятдесят сьомий рік, місяць даїсій...": чи то 179 [17], чи то 155 (або 157) рр. [11] до н. е. Ця альтернатива подолана нами на основі відновленого літочислення Ольвії. Зіставленням ольвійських декретів *IOIb* 28+29+123+*IPE* I² 240 і *IOIb* 26 на честь громадян Херсонеса та херсонеського амфорного клейміння отримано дату декрету *IPE* I² 402 155 (або 157) рр. до н. е. Перевагу ми надаємо 157 р. до н. е., який запропонував О. Габелко. Окрім іншого, така дата частково враховує

зауваження А. Аврама [17] про те, що в разі прийняття дати декрету 155 р. до н. е. зовсім мало часу залишається на правління Мітрідата IV Філопатора Філадельфа.

Важливе значення для відновлення подій політичної історії елліністичної Ольвії має уточнення датувань декретів *IPE* I² 30 і *IOIb* 24 на честь родосців, відповідно, Гелланіка та, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова. Так, декрет *IPE* I² 30 містить історичну інформацію про сплату данини місцевим царям. Вчені В. Латишев, а також і Ю. Виноградов [2, с. 181], датували декрет III ст. до н. е. Раніше нами була запропонована гіпотеза: *terminus post quem* для цього документа – 230 р. до н. е. [9, с. 231]. Для уточнення датувань декретів на честь родосців можливо запропонувати деякі просопографічні міркування.

Так, напрямом уточнення датування декрету *IPE* I² 30 на честь Гелланіка може бути не ольвійська, а родоська просопографія. Адже, згідно із просопографічною моделлю полісної громади, впливова історична особа, зазвичай, згадується в кількох різномірних синхронних епіграфічних документах [9]. Наприклад, ім'я евергета Протогена присутнє в декреті *IPE* I² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних посудинах, монетних легендах ΠΡΩΤΗΡ, ΠΡΩ та, вірогідно, в епонімному каталозі *IPE* I² 201. Отже, з огляду на відносну рідкість імені 'Ελλάνικος в елліністичному Родосі (згадаймо лише у двох написах), також, безперечно впливовість цієї особи, пропонуємо таку гіпотезу: родосець 'Ελλάνικος з ольвійського декрету *IPE* I² 30 та хтось 'Ελλάνικος Ἀγῆμωνος з родоського напису (*Tituli Camirenses* 41) орієнтовно 210 р. до н. е., а також хтось 'Ελλάνικος, дедикант посвяти (*Clara Rhodos* 2 (1932) 237,145) Зевсу Атабірію, вірогідно, першого врожаю (винограду?) є однією особою.

Декрет *IOIb* 24 на честь, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова, родосця, видавці датують другою половиною III ст. до н. е. Нами, з урахуванням досліджень П.О. Каршковського [4] та синхронізованого календаря Ольвії, було запропоноване датування цього документа орієнтовно роком епоніма на ім'я Νομήνιος 'Ικεῖου – 203 р. до н. е. [9, с. 223] або часом, близьким до цього.

З часів В.В. Латишева уже традиційно вважають, що активні торговельні відносини Ольвії з Родосом здійснювалися та контролювалися видатною історичною особою з найвпливовішого ольвійського роду Діонісіїв – Посідеєм, сином Посідея (на нашу думку, дискусію щодо ольвійського походження Посідея Посідеїва вже вичерпано). Так, у розвиток гіпотези В. Латишева, Ю. Виноградов [2, с. 241] вважав цього Посідея володарем торговельного флоту, організатором інтенсивної торгівлі з Родосом, переможцем піратів – сатархей і радником царя Скілура в Неаполі Скіфському. Цей Посідей встановив у Неаполі чотири посвяти: Зевсу Атабірію (*IPE* I² 670) (чи не під впливом Гелланіка? (див. вище)), Афіні Ліндійської (*IPE* I² 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IPE* I² 672) та богині Родос (*Numizmatika i epigrafika* (NE) 3 (1962) 41). Окрім того, той же Посідей встановив у Ольвії посвату Афродіті Евплії (*IPE* I² 168). Отже, згідно із хронологією життєдіяльності царя Скілура, зазначені чотири посвяти Посідея (як і його ольвійська посвята) датувалися орієнтовно 145–115 рр. до н. е. Раніше ми неодноразово покликалися на інтерпретацію Ю. Виноградовим (та іншими дослідниками, наприклад П. Каршковським [4]) матеріалів про радника царя Скілура Посідея Посідеїва, оскільки ця особа добре вписувалася в стемму Діонісіїв. Цей Посідей, син Посідея (II) хронологічно міг бути онуком Посідея Посідеїва (I) (див. декрети рубежу III–II ст.

до н. е. *IPE* 12 77 та *IPE* 12 78) та сином Посідея Діонісієва, стінобудувача (*SEG* 40:633) середини II ст. до н. е. До речі, рід Діонісіїв чи не єдиний в елліністичній Ольвії, який застосовував передачу родового імені від батька до сина [8, с. 175].

З іншого боку, динаміка родоського імпорту у причорноморські поліси, зокрема Ольвію, суттєво суперечить традиційним уявленням, адже найвищий її рівень спостерігався не за часів Скілура (тобто, у другій половині II ст. до н. е.), а наприкінці III – перших десятиліттях II ст. до н. е. (імпорту з Родосу 140–110 рр. до н. е. переважає лише в такому локальному об'єкті, як Південний палац у Неаполі Скіфському) [3, 4, 6, 7]. Активні торговельні відносини Ольвії з містами Середземномор'я, зокрема Родосом, досить активно тривали до середини II ст. до н. е., після чого переживають значний спад [6, с. 215]. Це підтверджується також статистикою родоського імпорту в інші поліси Причорномор'я (Херсонес, Боспорське царство) [7]. Взагалі, а чи можливі були активні стосунки Ольвії з Родосом після 166 р. до н. е., з урахуванням складних політико-економічних взаємин Родоса з Римом? А чи потрібен був торговельний флот Посідея, щоби постачати продукцію Родосу винятково до Південного палацу Неаполя Скіфського? Отже, спостерігається явна суперечність у традиційній хронологічній інтерпретації історичних подій, що потребує нових гіпотез.

З урахуванням змалюваної зовнішньоекономічної ситуації та з опорою на стемму роду Діонісіїв і відновлене літочислення Ольвії, пропонується така історична гіпотеза: найвищий рівень торговельних відносин Ольвії та Родосу, досягнутий наприкінці III – у перші десятиліття II ст. до н. е., пов'язується з діяльністю реальної історичної особи – Посідея Посідеїва. Період активності цієї особи, згідно із законом генеалогії: 218–188 рр. до н. е. [8] (місце цієї особи в стеммі Діонісіїв визначається досить надійно. Він є сином Посідея Діонісієва, одного з дедікантів посвяти *IPE* 12 189 орієнтовно 230 р. до н. е. Аполлону Дельфінію). На честь Посідея Посідеїва були прийняті декрети Коса та Тенедоса, відповідно *IPE* 12 77 та *IPE* 12 78 рубежу III–II ст. до н. е. [8, 9]. Безумовно, активну міжнародну діяльність здійснювали й інші представники роду Діонісіїв, що підтверджується декретами *Inscriptions grecques (IG)* 813 та *IG* 814 рубежу III–II ст. до н. е. на честь проксенів та евергетів дельфійського святилища Аполлона, відповідно – Посідея Діонісієва (до речі, батька Посідея) та Діодора Агроса (двоюрідного брата Посідея; другий двоюрідний брат Посідея, Діонісій Агроса, був епонімом Ольвії у 200 р. до н. е.). Інші ольвійські родини також мали стосунки з Родосом. Про це свідчать зокрема надгробок із Родосу (*Maiuri, NSER* 95) Гейдеї Аристокритової, борисфенітки. Посідеєм Посідеївим під час заснування Неаполя, вірогідно, у перші десятиліття II ст. до н. е. були встановлені посвяти Зевсу Атабрію (*IPE* 12 670), Афіні Ліндійської (*IPE* 12 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IPE* 12 672) та богині Родос (*NE* 3 (1962) 41). Цей же Посідеос Посідеїос також є дедікантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE* 12 168 Афродіті Евплії. Відповідно, Посідей Посідеїв хронологічно аж ніяк не міг бути радником Скілура в Неаполі. Слід також зазначити важливу обставину: ольвійські декрети *IPE* 12 30 і *IOIb* 24 на честь родосців датуються видавцями III ст. до н. е. Нами уточнено датування цих декретів рубежем III–II ст. до н. е., що збігається з найвищим періодом активності торговельних взаємовідносин між Ольвією та Родосом.

Ми вже неодноразово звертали увагу на входження найвпливовіших ольвійських родин Леократидів-Евресибіадів, Діонісіїв до єдиного клану, вірогідно, з

часів повалення тиранії (близькими до цього клану були також Нікрати та Пантакли-Клеомброди) [8, 9]. Наприклад, їхні імена присутні в одному магічному заклятті *SEG* 50:702, IV [10], угруповання [ερεϊς] Λεω[κράτου?] – "жерці Леократа", очолив виходець із роду Діонісіїв Διονύσιος Ἀριστείδου. Окрім того, епонімати 356–355, 201–200 рр. до н. е. виконано "попарно" зазначеними родами тощо. Уведене в науковий обіг В.В. Крапівіною у 2004 р. агораномне клеймо Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσειδῆος ще раз підтвердило існування цього клану: головою колегії агораномів є епонім Ольвії 218 р. до н. е. Ἀρίστων Νικηράτου (походить із родини Нікратів). Рядовими агораномами є епонім 201 р. до н. е. Εὐμένης Συρίσκου (походить із родини Леократидів-Евресибіадів) й особа, що нас цікавить – Ποσειδῆος Ποσειδέου (походить із родини Діонісіїв) [12]. До речі, він є двоюрідним братом епоніма 200 р. до н. е. Діонісія Агроса. Раніше ми звернули увагу на те, що у збереженому фрагменті другого стовпця ольвійського календаря *IPE* 12 201 (226–185 рр. до н. е.) дуже рідко трапляються епонімати Діонісіїв та Леократидів-Евресибіадів. Ця обставина була пояснена участю цих родів у заснуванні Неаполя [8, с. 217] та, вірогідно, їхньою активною міжнародною діяльністю. З боку Леократидів-Евресибіадів гіпотеза про заснування Неаполя підтверджується знайденою в цьому місті посвятою Матері богів (чи Деметрії?) [14], дедікантом якої є, вірогідно, уже згадуваний епонім Ольвії 201 р. до н. е. Εὐμένης Συρίσκου [9, с. 304]. Про участь же Діонісіїв у заснуванні Неаполя свідчать посвяти Зевсу Атабрію (*IPE* 12 670), Афіні Ліндійської (*IPE* 12 671), Ахіллу щодо перемоги над сатархеями (*IPE* 12 672), богині Родос (*NE* 3 (1962) 41), що їх встановив цей Ποσειδῆος Ποσειδέου. Він також є дедікантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE* 12 168 Афродіті Евплії. Уся перерахована група пам'яток датується не пізніше перших двох десятиліть II ст. до н. е., відображаючи ранній, "ольвійський" етап існування Неаполя. З огляду на те, що кілька посвят Посідея, наприклад, *IPE* 12 670, *IPE* 12 671 виконано з граніту, вони належать до групи приватних посвят, що були майже синхронно встановлені в Ольвії у першій чверті II ст. до н. е.: посвяти евергета та епоніма 195 р. до н. е. Пантакла Клебрового (*SEG* 58:766); посвяти онука Протогена й епоніма 193 р. до н. е. Євніка Євдорова (*SEG* 42:716); посвяти 178–160 (?) рр. до н. е. Гікесія статуї сина Філта Гікесієва (*SEG* 42:717); посвяти приблизно 188 р. до н. е. Леона Гераклідова (*SEG* 42:715); фрагмент гранітної посвяти (*SEG* 42:717, *сomm*). Не суперечить такому висновку й палеографія згаданих посвят, що охоплює широкий хронологічний діапазон: від кінця III ст. до н. е. до I ст. н. е. включно (датування лапідарних пам'яток за палеографічними ознаками має точність не менше століття [10, 11]. Намагання розробити будь які системи уточненого датування на базі винятково палеографії, на нашу думку, є безпідставними і ризикованими.

Отже, Посідей Посідеїв не був радником царя Скілура, оскільки жив майже на два покоління раніше. Водночас не виключено, що цар Скілур мав якогось радника-грека, згідно з відомою практикою [2, с. 241].

Гіпотезу, у деяких моментах близьку до нашої, навіть не маючи хронологічної опори, запропонували в науково-популярному виданні А. Русяєва та М. Русяєва [13] (звісно, за умови вилучення неаргументованої художньої деталізації подій, як відомо, притаманній науково-популярному жанру). Дослідниці вважають, що Посідей Посідеїв встановив посвяти в Неаполі та в Ольвії ще до нападу Скілура та майже відразу, як тільки були зведені перші культові споруди та поста-

влені статуї, Неаполь був захоплений Скілуrom. Неможливо встановити долю засновників Неаполя на чолі з Посідеєм: залишилися вони на службі в Скілура, загинули, чи перебралися знову до Ольвії [13]. Водночас гіпотеза дослідниць про вигнання Діонісіїв з Ольвії в цей період (та деякі інші міркування) не є аргументованими та навіть суперечать історії цього роду. Гіпотеза А. Русяєвої та М. Русяєвої також суттєво (майже на півстоліття) не погоджена хронологічно, адже Посідей жив на два покоління раніше Скілура.

Розглянувши сучасні датування найвідоміших лапідарних написів, тобто, образно кажучи, "розчистивши" історичне поле від традиційних, але застарілих датувань, приходимо до такого висновку: із другої чверті II ст. до н. е. Ольвія не представлена будь-якими державними актами (останнє десятиліття II ст. до н. е. також не розглядаємо, оскільки воно пов'язане з іншим етапом політичної історії Ольвії – протекторатом Мітрідата VI Евпатора). Теза ж Ю. Виноградова [2, с. 241] про те, що у другій половині II ст. до н. е. Ольвія продовжує видавати проксенічні постанови, що нібито підтверджує автономні права міста, була частково спростована дослідником у його останніх статтях.

Відсутність державних актів Ольвії II ст. до н. е. збільшує питому вагу монетних легенд в історичних розвідках. Прийнято вважати, що перша половина II ст. до н. е. характеризується відносною стабілізацією та деяким економічним зростанням поліса [2, с. 228]. Проте початок цього процесу, вірогідно, був пов'язаний із фінансово-економічною реформою передостаннього десятиліття III ст. до н. е. Отже, цією статтею ми пропонуємо гіпотезу про проведення економічної реформи в Ольвії орієнтовно у 218–216 рр. до н. е. По-перше, реформа передбачала припинення майже неконтрольованої емісії суттєво змізернілих "борисфенів". Тут прийнято багаторазово підтверджений ольвійською просопографією факт завершення карбування "борисфенів" приблизно 218–216 рр. до н. е. (останнім часом до групи вже опублікованих аргументів на користь цієї гіпотези [9, с. 218] додалися нові, що їх належить оприлюднити). Диференти на передостанніх "борисфенах" вказують на магістратів із родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів. Реформою також уведено в обіг срібло (монети КΛΕ, ΚΡΙ, у скороченнях яких також проглядають імена магістратів із родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів [9, с. 218]). Реформа, вірогідно, передбачала й остаточне розчищення міста від боргів (процес цей, згідно із декретом *IPE* I² 32, започатковано ще Протогеном). Про це свідчить декрет *IOIb* 28+29+123+*IPE* I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія 215 р. до н. е. Окрім того, був уведений податок на жертвоприношення, згідно із декретом *IPE* I² 76 217–207 рр. до н. е. Економічному зростанню, вірогідно, сприяла й зовнішньополітична ситуація. Окрім, вочевидь, стабілізації стосунків із головними політичними силами Причорномор'я, відносини із місцевими племенами, мабуть, набули помірного та порівняно більш цивілізованого стану. Про це свідчить фраза з декрету *IPE* I² 30, вірогідно, кінця III ст. до н. е.: "...καὶ τὰ [δῶρα λαμβάνουσιν οἱ τῆς χώρας βασιλεῖς εὐκαίρως..." – "...і дари отримують місцеві царі вчасно...". (Зіставлення цієї інформації декрету *IPE* I² 30 з аналогічною інформацією декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, що змальовує події 270–240 рр. до н. е., є красномовним). Проте що є головним: в умовах практичної загибелі хори ольвійська держава наприкінці III ст. до н. е. обрала новий та ефективний напрям розвитку – міжнародну торгівлю, зокрема з Родосом. Допускається можливість існування якогось договору між Ольвією та Родосом.

Адже занадто велику роль почав відігравати Родос і в релігійній, і в торгово-економічній, і в нумізматиці сфері Ольвії. Керівництво внутрішньополісним реформуванням узяли на себе Нікерати та Пантаклі-Клеомброти. Діонісії та Леократіди-Евресібіади, вірогідно, як уже зазначалось, сконцентрувалися на побудові Неаполя та міжнародній торгівлі.

Останнім часом нами введено в науковий обіг ще одне свідчення щодо економічного добробуту полісу: на рубежі III–II ст. до н. е. (не пізніше першої чверті II ст. до н. е.) відбувся третій, прикінцевий етап клейміння мірних посудин колегією агораномів (серед агораномів присутній епонім 191 р. до н. е. на ім'я 'Hρόφιλος τοῦ δεῖνος з родини Анаксименів-Герофілів). Цей етап клейміння хронологічно збігається з аналогічним у Херсонесі Таврійському [12]. Хронологічний збіг свідчить на користь гіпотези М.Ф. Федосєєва про існування відповідного економічного договору сторін [15].

Як зазначалося вище, в умовах відсутності державних актів Ольвії II ст. до н. е. тлумачення монетних легенд набуває важливого значення. Нижче викладено сучасні погляди на інтерпретацію монетних легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ (кінець III – середина II ст. до н. е.) порівняно із традиційними уявленнями, які дослідники пов'язували з місцевими царями. Отже, П.Й. Каришковським [5] виконано зіставлення подій істрійського декрету *Inscr. Scythiae Minoris graecae et latinae I. Histria et vicinia I (IScM I)* 15 рубежа III–II ст. до н. е. на честь Агафокла, сина Антифіла та декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, з огляду на таку гіпотезу, що домінувала на той час, щодо синхронності обох документів. Усе ж дослідником зроблено важливий історичний висновок: цар Ремакс ('Ρημαξος) із декрету *IScM I* 15, царство якого, ймовірно, розташовувалося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, відігравав набагато значнішу роль для територій Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III–II ст. до н. е., ніж вважається [5]. Цей висновок може бути використаний для одного з варіантів інтерпретації легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ. Відома гіпотеза В.А. Анохіна [1, с. 48] про інтерпретацію аббревіатури ВΣΕ ім'ям згаданого в декреті на честь Протогена царя саїв як βασιλεὺς Σαῖταφάρνου εἰρήνης, тобто "Світу царя Сайтафарна" (є близькі гіпотези інших дослідників). Окрім того, дослідник пропонує гіпотезу про читання окремих літер (Α, Η) та монограми [1, с. 49 (№ 62)] на монетах серії ВΣΕ іменами епонімів декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, Геродора та Плистарха. Проте серія ВΣΕ відстає майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена. Пропонуємо, безумовно, як варіант тлумачення, хронологічно погоджену гіпотезу про віднесення додаткових літер і монограм на серії ВΣΕ до епонімів Ольвії 198, 195 та 191 рр. до н. е., відповідно, Ἀρτεμίδωρος Τ[ι]μεύου, Παντακλῆς Κλ[εομβρότου], 'Hρόφιλος τοῦ δεῖνος [9].

Що стосується скорочення ΒΑ ΕΙ ΡΗ, то В. Анохін відносив його до царя Акроси [1, с. 48], а П. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; церемоніальна (річна) посада царя відома в Херсонесі). Отже, розглянемо фразу з декрету *IScM I* 15: "[...] τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ε]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένας] ὑπ[ὸ] βασι]λέα 'Ρημαξον..." – "...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...", яка свідчить про могутність царя Ремакса. За аналогією з іншими царями, ця фраза допускає можливість здійснення Ремаксом монетних емісій. До речі, емісія ВΣΕ є майже синхронною до декрету *IScM I* 15. Це, у розвиток гіпотез В. Анохіна, дозволяє запропонувати варіант розшифрування ВΣΕ = βασιλεὺς τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – "цар скіфів та еллінів" (маю-

чи на увазі Ремакса чи його попередника (?) або наступника (Фра...?). Відповідно, BA EI PH = βα[σιλεὺς] εἰ[ρήνης] Ρη[μαξου], тобто "Світу царя Ремакса". Ця гіпотеза добре підкріплюється антропонімією, оскільки в Ольвії відсутні імена, що починаються на "Р". Вона є співзвучною гіпотезі В. Анохіна [1, с. 48], відповідає історичному висновку П.І. Каришківського [5, с. 55], до того ж, має історичну аналогію (контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому), також є хронологічно погодженою. Проте гіпотеза потребує обґрунтованішого підтвердження. Відомо, що монети царів Малої Скіфії є дуже рідкісними. Дослідниками неодноразово засвідчено їхню належність не для обслуговування торгівлі, а лише для демонстративних цілей. Монети ж ВΞΕ та BA EI PH відрізняються своєю кількістю. Окрім того, "захоплюватися" розшифруванням скорочень та лігатур слід дуже обережно. Адже ні один із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети із застосуванням аббревіатур, лігатур чи скорочень у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення легенд іменами монетних магістратів, які, вірогідно, об'єдналися у групу, що існувала кілька років [1]. На користь цієї гіпотези ми маємо абсолютно правдиві свідчення про порушення річного терміну виконання магістратської посади. Це фраза з більш раннього декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена "...χεῖρισας ... τρία ἔτη συνεχῶς..." – "... керував... три роки безперервно...". До того ж, лігатура PH може означати скорочення імені Гераклід на відміну від HP – Геросон [9]. У побудові відповідної гіпотези звертає на себе увагу присутність на політичних і релігійних теренах Ольвії осіб із роду Гераклідів. На їхню появу вже вказує декрет *IPE* I² 76 про податок на жертвоприношення (наймолодший член колегії Семи Ἡρακλείδης Εὐβίου) та алтар зі згадкою про цю особу, також посвята (*SEG* 42:715) орієнтовно 188 р. до н. е. Леона Гераклідова за сина Геракліда. На наш погляд, на рівні наявних матеріалів доцільно зберегти обидва альтернативних варіанти інтерпретації скорочень із переважанням гіпотези про магістратів.

Епонімна формула декрету *IPE* I² 35 (= *SEG* 28:647, 2) на честь амісенського кібернета "[ἱερωμένου Ἀπόλλωνος] (?) τοῦ μετὰ Ποσειδῶν Ἀναξά[γορου]..." – "У жрецьтво Аполлона, (що був) після Посідея Анаксагорова ...", вказує на те, що в Ольвії раніше 105 р. до н. е. вже були роки епонімного божества [11, с. 63]. Як відомо, роки Аполлона пов'язані з відсутністю охочих виконувати почесну посаду епоніма в найскрутніший час. Про те, що Ольвія вже кілька разів була взята ворогами, повідомляє Діон Хризостом у своїй "Борисфенітській промові". Реальна загроза з боку Кримської Скіфії, вірогідно, виникла майже на чверть століття пізніше традиційного уявлення, перервавши порівняно мирні та помірно обтяжливі данницькі відносини з навколишніми племенами, що супроводжувалися навіть емісією срібної монети. Посилення скіфської загрози, мабуть, підтверджується синхронним фактом відбудови захисних стін міста Посідеєм, сином Діонісія (*SEG* 40:633). Адже ці дії традиційно інтерпретуються як такі, що пов'язані із зовнішньою загрозою [2, с. 160]. Цілком можливо, що навала Скілура (або його батька) дійсно відбулася близько середини II ст. до н. е. та мала згубні наслідки для Ольвії [6, с. 223] (водночас із втратою Херсонесом Північно-Західної хори). Проте згодом стосунки сторін налагодилися та набули, вірогідно, форми протекторату, про що свідчать, наприклад, монети Скілура. Фактично, наступні майже сорок років є "чорною діркою" в лапідарній епіграфіці Ольвії аж до часів "раннього" Мітрідата VI Евпатора. Відсутність державних актів свідчить, вочевидь, про якесь ущемлення Скілуром авто-

номних прав міста. Звертаємо увагу на відсутність імен монетних магістратів на монетах Скілура (на відміну від монет царів Малої Скіфії, що були карбовані в містах Добруджі) [1, с. 111 (№ 323–327)]. Про відсутність матеріальних залишків діяльності колегії агораномів після першої чверті століття ми вже зазначали. Отже, пропонується "робоча" гіпотеза для II ст. до н. е.: відносини Ольвії з місцевими племенами та Малою Скіфією в першій половині II ст. до н. е., вірогідно, були порівняно мирними та не надто обтяжливими. Розгром Ольвії Кримською Скіфією стався, мабуть, у середині століття, подальша нормалізація відносин супроводжувалася ущемленням прав міста. Відносини Ольвії із царями Малої Скіфії, наприклад Акросою [1, с. 50], на жаль, базуються на суто гіпотетичних конструкціях. Загалом щодо II ст. до н. е. слід зауважити, що порівняно з іншими століттями інформації про історичні події в Ольвії замало. Саме тому інтерпретація цих подій є суто гіпотетичною та багатоваріантною.

Останнє десятиліття II ст. до н. е. в політичній історії Ольвії пов'язується з різкими змінами, що їх спричинив протекторат Мітрідата VI Евпатора. Проте розгляд цього періоду не входить до нашого завдання.

Список використаних джерел:

1. Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В.А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1989. – 128 с.
2. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. До н. э. Историко-эпиграфическое исследование / Ю.Г. Виноградов. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
3. Зайцев Ю.П. Неаполь скифский (II в. до н. э. – III в. н. э.) / Ю.П. Зайцев. – Симферополь: Универсум, 2003. – 212 с.
4. Каришківський П.І. З історії зовнішньополітичних зв'язків Ольвії. Ольвія та Родос / П.І. Каришківський // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – 1959. – Вип. 2. – С. 67–79.
5. Карышковский П.О. История и ее соседи на рубеже III–II вв. до н. э. / П.О. Карышковский // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 36–55.
6. Крыжицкий С.Д. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д. Крыжицкий и др. – К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1999. – 681 с.
7. Матера М. О родосских амфорах и клеймах из Танаиса / М. Матера // Емінак. – 2016. – № 4(16). – С. 189–203.
8. Николаев Н.И. Политическая и культурная элита Ольвии IV–I вв. до н. э. / Н.И. Николаев // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 134–140.
9. Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. – I в. н. э. / Н.И. Николаев. – К.: Изд. Олег Филук, 2016. – 316 с.
10. Николаев Н.И. Просопография в магических надписях Ольвии / Н.И. Николаев // Вопросы эпиграфики. – 2016. – № 10. – С. 217–278.
11. Николаев Н.И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства / Н.И. Николаев // Аристей. Вестник классической филологии и античной истории. – 2017. – № 15. – С. 55–76.
12. Николаев М.І. До історії метрологічної діяльності агораномів елліністичної Ольвії / М.І. Николаев // IX Міжнародна наукова конференція "Історія торгівлі, податків та мита". 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро: тези доп. – К., 2017. – С. 6–7.
13. Русыева А.С. Ольвия Понтийская: город счастья и печали / А.С. Русыева, М.В. Русыева. – К.: Стилоп, 2004. – 228 с.
14. Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского / Э.И. Соломоник // Нумизматика и эпиграфика. – Т. 3 / отв. Ред. Д.Б. Шелов. – М.: Изд. АН СССР, 1962. – С. 32–44.
15. Федосеев Н.Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах / Н.Ф. Федосеев // Советская Археология. – 1991. – № 2. – С. 244–247.
16. Avram, A. Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724 / A. Avram // Studi ellenistici XXIX. / B. Vergilio (ed.). – Pisa-Roma: Giardini, 2016. – Pp. 27–76.
17. Avram A. Sur la date traitée entre Pharnace et Chersonese Taurique / A. Avram // Dialogues d'histoire ancienne. La symmachia comme pratique du droit international dans le monde grec. D'Homère à l'époque hellénistique. – 2016. – Suppl. 16. – Pp. 213–237.
18. Avram A. N.I. Nikolaev. Prosopografiya Olvii Pontiskoi V v. do n.e. – I v. n.e., Oleg Filyuk, Kiev 2014, 316 pp., illustrations. Paperback. ISBN 978-617-7122-38-7 [Review] / A. Avram // Ancient West & East. – 2017. – № 16. – Pp. 441–442.
19. Ivantchik A. Une nouvelle proxenie d'Olbia et les relations des cites nord-pontiques avec le royaume scythe de Skilouros / A. Ivantchik // Une koine pontique. Cites grecques, 49cieties indigenes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VII e s. a.C. – IIIe s. p.C.) / ed.: Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary. – Bordeaux: Ausonius, 2007. – Pp. 99–110.

References

1. ANOXIN, V.A. (1989) Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya. Kiev : Naukova dumka.
2. VINOGRADOV, YU.G. (1989) Politicheskaya istoriya Ol'vijskogo polisa. VII–I vv. Do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie. Moscow : Nauka.
3. ZAJCEV, JU. P. (2003) Neapol' skifskij (II v. do n. e. – III v. n. e.). Simferopol': Universum.
4. KARISHKOVSKIY, P.I. (1959) Z istorii zovnishnopolitichnykh zviazkiv Olvii. Olvia ta Rodos. *Materialy z arkhologii Pivnichnoho Prychornomoria*. 2, 67–79.
5. KARYSHKOVSKIY, P.O. (1971) Istriya I eyo sosedi na rubezhe III–II vv. Do n. e. *Vestnik drevnej istorii*. 2, 36–55.
6. KRYZHICKIJ, S.D. et al. (1999) Ol'viya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomor'e. Kiev: In-t arxeologii NAN Ukrainy.
7. MATERA, M. (2016) O rodoskikh amforah I klejmah iz Tanaisa // *Eminak*. 16, 189–203.
8. NIKOLAEV, N.I. (2010) Politicheskaya I kul'tovaya elita Ol'vii IV–I vv. Do n. e. *Arkheologia*. 3, 134–140.
9. NIKOLAEV, N.I. (2014) Prosopografiya Ol'vii Pontijskoj V v. do n. e. – I v. n. e. Kiev : Publisher Oleg Filyuk.
10. NIKOLAEV, N.I. (2016) Prosopografiya v magicheskix nadpisayah Ol'vii. *Voprosy epigrafiki*. 10, 217–278.
11. NIKOLAEV, N.I. (2017) Ol'vijskie dekreti v chest' grazhdan Xersonesa v kontekste lokal'nykh khronologij Ol'vii, Hersonesa I Pontijskogo carstva. *Aristej. Vestnik klassicheskoy filologii I antichnoj istorii*. 15, 55–76.
12. NIKOLAYEV, M.I. (2017) Do istorii metrolohichnoi diialnosti agoronomiv ellinistichnoi Ol'vii. In: *Proceedings of the IXth "Istorija torgovli,*

podatki ta mita" international scientific conference, Dnipro, October 2017. Kyiv: [S. n.], 6–7.

13. RUSYAEVA, A.S., RUSYAEVA, M.V. (2004) Ol'viya Pontijskaya: gorod schast'ja I pechali. Kiev : Stilos.
14. SOLOMONIK, Je.I. (1962) Epigraficheskie pamyatniki Neapolya Skifskogo. In: D.B. Shelov (ed.) *Numizmatika I epigrafika*. Vol.3. Moscow : Izd. AN SSSR, 32–44.
15. FEDOSEEV, N.F. (1991) Tri novyx klejma na tonkostennyx sosudax. *Sovetskaya Arheologiya*. 2, 244–247.
16. AVRAM, A. (2016) Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724. In: B. Vergilio (ed.) *Studi ellenistici XXIX*. Pisa-Roma: Giardini, 27–76.
17. AVRAM, A. (2016) Sur la date traité entre Pharnace et Chersonese Taurique. *Dialogues d'histoire ancienne. La symmachia comme pratique du droit international dans le monde grec. D'Homère à l'époque hellénistique*. Supplément 16, 213–237.
18. AVRAM, A. (2017) [Review] N.I. Nikolaev. Prosopografiya Olvii Pontijskoj V v. do n. e. – I v. n. e., Oleg Filyuk, Kiev 2014, 316 pp., illustrations. Paperback. ISBN 978–617–7122–38–7. *Ancient West & East*. 16, 441–442.
19. IVANTCHIK, A. (2007) Une nouvelle proxenie d'Olbia et les relations des cites nord-pontiques avec le royaume scythe de Skilouros. In: Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary (edrs.). *Une koine pontique. Cites grecques, 50cieties indigenes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (Ville s. a. C. – IIIe s. p. C.)*. Bordeaux : Ausonius, 99–110.

Надійшла до редколегії 06.12.17

N. Nikolaiev, Dr. habil. (History)
Independent researcher, Nikolaiev, Ukraine

THE POLITICAL HISTORY OF OLBIA PONTICA OF 2nd CENTURY BC IN THE LIGHT OF THE RESTORED CHRONOLOGY

Restoration of the chronology of Olbia Pontica IV–I centuries B.C. allowed to significantly refine the dating of a large group of inscriptions. It opens the prospect of revision of socio-political history, in particular, 2nd c. B.C. with a single chronological position. The decree in honor of Nicerat, the son of Papias, dates back to the early Roman times. The decree in honor of Stefan, the son of Alexandros belongs to the times of Mithridates VI Eupator. In the first quarter of 2nd c. B.C. a group of private dedications on granite has been issued. In the second quarter of the century is known inscription of builder walls of Posideos, the son Dionysios, which is interpreted as a measure to strengthen the city's defense from the Skilur. Four dedications of Posideos, the son of Posideos from the Naples of Scythians and one of Olbia dated to the turn of the 3rd–2nd centuries B.C. Accordingly, Posideos was not an advisor of Scilure. Traditional reading of coins legends BΞE, BAEIPH of the end of 3rd – first half of 2nd centuries B.C. as the names of the barbarian kings are only a variant of the interpretation.

Key words: Olbia, political history, 2nd century BC, inscriptions, coins, dating, prosopography.

УДК: 94(100)"...-051 Ляскоронський
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.10>

І. Орищенко, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського, Київ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ВОЛОДИМИРА ГРИГОРОВИЧА ЛЯСКОРОНСЬКОГО (20.04.1858 – 21.05.1920)

Присвячено висвітленню життєвого шляху та науково-професійної діяльності вченого-медієвіста Володимира Ляскоронського (1858–1920). На основі архівних матеріалів визначено основні віхи біографії науковця, його викладацької роботи. Проаналізовано наукові праці В. Ляскоронського "Етнографія за Адамом Бременським" та "Філіп Август та його ставлення до міст". Встановлено погляди медієвіста на сутність середньовічного міста, його еволюцію, основні ознаки, якими характеризувався широкий рух міського населення за здобуття права на самоуправління. Визначено соціально-економічні та політичні підстави, що вплинули на підтримку французьким королем Філіпом Августом комун та надання їм особливого статусу. Наведено класифікацію хартиї, які були видані Філіпом Августом містам і комуні французьких володінь для підтвердження їхніх привілеїв і надання їм нових пільг. Простежено зв'язок розвитку міст та отримання ними привілеїв із процесом утвердження королівської влади у Франції, розширення домену, боротьбою із впливовими феодалами (Плантагенети, графи Фландрські), посилення військової могутності Франції наприкінці XII – на початку XIII ст. Розглянуто взаємини Філіпа Августа з духовенством та шляхи вирішення конфліктів між населенням міста та представниками церкви.

Ключові слова: Київський університет, Володимир Ляскоронський, медієвістика, середньовіччя, Франція, місто.

В умовах розбудови України як незалежної держави важливим питанням є вивчення наукової спадщини вітчизняних учених, шляху їх становлення як науковців. Особливою проблемою є дослідження маловідомих імен, які на тривалий час практично зникли з наукового горизонту. Наукова та професійна діяльність вченого-медієвіста Володимира Ляскоронського, брата відомого українського історика й археолога Василя Ляскоронського, є однією зі сторінок історії Київського Імператорського університету Святого Володимира (нині – Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Якщо про науковий і життєвий шлях Василя Ляскоронського написано значну кількість досліджень, то про Володимира Ляскоронського – лише побіжні згадки. Зокрема, відомості про вченого містяться у виданні "Історичний факультет Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле й сьогодення" [12], присвяченому річниці заснування університету, та на офіційному сайті університету [15]. Основними джерелами біографічної інформації є архівні матеріали з фондів Державного архіву міста Києва та Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, окремі відомості про викладацьку

діяльність містяться у виданні, присвяченому 25-річчю першої Київської приватної жіночої гімназії, заснованої В. Ващенко-Захарченко та згодом переданої А. Дучинській [10]. Наукові здобутки В. Ляскоронського викладено у його працях "Етнографія за Адамом Бременським" [18] та "Філіп Август у його ставленні до міст" [17]. Важливим джерелом є рецензія [8], підготовлена професором М. Бубновим на дослідження В. Ляскоронського, присвячене соціально-економічному статусу французьких міст періоду правління Філіпа Августа. Що стосується власне розгляду історії середньовічної Франції та безпосередньо еволюції середньовічного міста і його вольностей, найбільш значущими є дослідження О. Дживелегова, Н. Хачатурян, Г. Тушиної, Ж. Дюбі та ін. Огляд історії поширення хартій середньовічних міст Західної Європи, їхнього суспільно-економічного та політичного значення здійснено у статті Д. Заяць [11]. Проте постать ученого усе ж залишається малодослідженою.

Володимир Григорович Ляскоронський народився 20 квітня 1858 р. в родині колезького асесора [1, арк. 92–92 (зв.)] на Лубенщині, навчався в Лубенській гімназії [7], а після її закінчення вступив у 1878 р. на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Після завершення навчання в університеті отримав у 1882 р. диплом зі ступенем кандидата й упродовж двох років перебував при університеті як професорський стипендіат [1, арк. 92–92 (зв.)].

У 1884 р., по завершенні терміну перебування його при університеті як професорського стипендіата, В. Ляскоронський подав прохання про здачу іспиту на отримання ступеня магістра [2, арк. 2] і склав його у 1885 р. [1, арк. 92 (зв.)], однак дисертація була представлена значно пізніше, оскільки з 1884 р. він розпочинає викладацьку діяльність. На сторінках видання, присвяченого 25-річному ювілею жіночої гімназії В.М. Ващенко-Захарченко, ми бачимо запис про те, що Володимир Григорович Ляскоронський із 1884 р. працює викладачем історії та географії [10, с. 30], і паралельно викладає у 5 Київській гімназії. До захисту в 1903 р. магістерської дисертації вчений працював викладачем у жіночій гімназії А. Бейтель та Київській школі десятичників по дорожній і будівельній справі [1, арк. 97 (зв.)–98]. Після захисту працював приват-доцентом у Київському університеті Св. Володимира (курси "Феодалізм та лицарство" (1910), "Історія визначних винаходів та відкриттів" (1911), "Історія Англії XII–XIII ст." (1914) [15].

Першим науковим дослідженням В. Ляскоронського стала студентська робота "Етнографія за Адамом Бременським", написана в 1881 р. Це дослідження було визнане гідним нагороди золотою медаллю [1, арк. 92 (зв.)] й опубліковане в 1883 р. [11]. Ця золота медаль після завершення курсу навчання в університеті дала йому право на присвоєння ступеня кандидата без підготовки спеціальної дисертаційної роботи.

"Етнографія за Адамом Бременським" – це доволі серйозне джерелознавче дослідження твору Адама Бременського *Gesta Hammaburgensis ecclesiae Pontificum*, присвяченого етнографії північних народів Європи – полабських слов'ян і жителів Скандинавії. Детальний аналіз змісту джерела проводився за єдиною схемою: місце проживання тієї чи іншої народності, побут, відносини із сусідами, релігія та традиції, мораль. В. Ляскоронський приділяє особливу увагу такому питанню, як джерела інформації німецького хроніста XI ст., ступінь їх надійності і, порівнюючи ці свідчення з результатами археологічних розкопок, дослідженнями інших вчених – як зарубіжних, так і вітчизняних

(О. Котляревський, П. Шафарик, О. Гільфердінг), робить висновки щодо їхньої достовірності. Усі джерела середньовічного хроніста автор розподіляє на писемні (хроніки і твори середньовічних письменників, насамперед Марціана Капелли і Соліна, що відображали незначні відомості та міфічні уявлення їхніх авторів про північ Європи) й усні (розповіді очевидців – купців, мореплавців, і, насамперед, данського короля Свена Естрітсона). Дослідник робить висновок, що усні джерела в зазначеному випадку надійніші, хоч інформатори і схильні були часом до перебільшення, тоді як писемні свідчення в більшості своїй є лише легендами [19, с. 5–7]. В.Г. Ляскоронський також вказує на неточності та погрешності, допущені Адамом Бременським при написанні книги, у тому числі плутанину з деякими географічними назвами, складом племінних союзів, походженням етнонімів та фантастичні історії про амазонок, гіпербореїців і північних чудовиськ, якими хроніст доповнював твір за відсутності знань і достовірних відомостей про ті чи інші регіони північної Європи [19, с. 7–53].

У 1885 р. В. Ляскоронський склав іспити на ступінь магістра [1, арк. 92 (зв.)], однак лише в 1900–1902 рр. в журналі "Університетские известия" була опублікована його магістерська робота "Філіп Август та його ставлення до міст". У 1902 р. публікується і рецензія на неї професора М. Бубнова [8]. У тому ж році "Філіп Август та його ставлення до міст" виходить друком як окрема книга. На титульному аркуші примірника, що зберігається у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В.О. Сухомлинського, міститься напис "Многоуважаемому Владимиру Ивановичу Щербине на память от автора" [17].

У своїй праці "Філіп Август та його ставлення до міст", написаній під керівництвом професора Ф. Фортинського [17, с. 3], В. Ляскоронський ставить собі за мету ліквідувати вакуум у дослідженнях, присвячених вивченню відносин, що склалися між французьким королем Філіпом Августом та містами на основі критичного аналізу джерел (у відсутності чого він звинувачує вчених, що раніше займалися історією середньовічного міста у Франції) й огляду раніше написаних праць [17, с. 1–2], зокрема А. Мартена, О. Тьєрі, Ф. Гізо, А. Жирі, А. Люшера та ін. При цьому він не зупиняється на конкретному визначенні, чим же, у його розумінні, є місто, звертаючи основну увагу на хід комунального руху, тобто боротьби міст із сеньйорами за утворення комун. Його точку зору можна визначити за змістом роботи. Існуючий у науці погляд на сутність середньовічного міста, як зазначає його рецензент, професор М. Бубнов, що розуміє під терміном "місто" будь-яке "більше чи менше значне поселення, захищене укріпленнями від нападу ворогів", не згадуючи інших його ознак – соціальних чи економічних [8, с. 1].

В. Ляскоронський стверджує, що у формуванні міст найчастіше відсутній політичний фактор, його заміняє переважно соціально-економічний. Процес цей відбувався поступово. Походження "вільних міст" для дослідника залишається невідомим. При цьому він вважає сумнівною і помилковою версію щодо походження середньовічних міст від галло-римських муніципій або ж від традиційних германських общин. Це суперечить історичній критиці, доводить дослідник, оскільки в документах VII–XI ст. вольності не згадуються, а отже, в цей період вільні міста не існували. З огляду на це зазначене явище, можливо, має місцеве походження, засноване на розумінні населенням міст і деяких селищ необхідності обмеження феодалного визиску [17, с. 28–29].

Проблема королівської влади також досить важлива для дослідника. В. Ляскоронський підкреслює, що до

приходу до влади Філіпа-Августа могутність французьких королів була радше моральною величиною, ніж матеріальною, вони навіть змушені були коронувати своїх наступників ще за життя діючого короля, щоб зберегти престол у межах однієї династії. Новий король, Філіп Август, змінив ситуацію [17, с. 9, 21]. Учений наголошує, що Філіп Август, сам коронований за життя батька, веде боротьбу із феодалами, прагнучи до централізації держави та посилення авторитету монархії. У боротьбі із Плантагенетами і графом Фландрським Філіп Август розширює володіння королівства, а разом із ними – і безпосередньо королівський домен. У таких умовах, зазначає дослідник, королю потрібні гроші, військова сила і союзники, яких він знаходить у середовищі городян, що незабаром сформували "третій стан". Звідси, підкреслює дослідник, основні цілі, що змушують Філіпа Августа всупереч традиціям своїх попередників підтримати комунальні прагнення міст. По-перше, це можливість, спираючись на міста, поставити владу короля вище влади феодалів [17, с. 18–20], по-друге – підтвердження хартії вольностей перетворювало міста, що їх отримали, на інструмент політики корони, по-третє – давало можливість поліпшити фінансову ситуацію в королівстві [17, с. 35–36].

Таким чином, автор книги з'ясовує основні напрями внутрішньої політики Філіпа Августа. Король підтримує духовенство у його конфліктах зі світськими феодалами, бере на себе обов'язок захисту чистоти християнської церкви, отримуючи натомість гроші і військову підтримку [17, с. 22]. Однак духовні сенсьйори досить впливові, а тому ненадійні. Зручнішим знаряддям виявляються городяни, що в ході комунального руху формують "третій стан". І причина цього руху, доводить історик – зловживання феодалів, формування цехів, купецьких асоціацій і, звісно, хрестові походи, що сприяли збагаченню міст, знайомству європейців з особливостями самоуправління італійських міст-держав. Французькі міста вимагають звільнення ремесел, торгівлі, права самостійно вирішувати внутрішні справи общини [17, с. 23–28].

Автор акцентує увагу на тому, що "третя сила" виникає не з революційного руху, а з мирної еволюції, викупу повинностей, купівлі вольностей [17, с. 31]. Таким чином, третій стан створюється з населення привілейованих та нових міст, а не комун, що завоювали своє право на самоуправління в боротьбі.

Якщо деякі висловлювання В. Ляскоронського і наводять на думку про співчуття короля городянам, то надалі він стверджує, що політика Філіпа Августа пояснюється не піклуванням короля про благополуччя віллів, а об'єктивними обставинами, тобто політичними, фінансовими та військовими потребами корони. Ідучи на поступки комунальному руху, король тим самим досягав таких результатів: міста ставали його союзниками в боротьбі із феодалами за зміцнення королівської влади, приєднані території залучалися до нових політичних та економічних умов, посилювалися зв'язки частин королівського домену з державним апаратом. Усі поступки при цьому оплачували члени комуни, підвищуючи в такий спосіб прибутки корони і гарантуючи певний рівень грошових надходжень. Це, у свою чергу, зменшувало фінансову залежність короля від феодалів [17, с. 31–34]. У цьому твердженні В. Ляскоронський погоджується з думкою відомого французького медієвіста А. Люшера щодо значення міст як інструменту протидії феодалам. А. Люшер, аналізуючи склад регентства, затверджений Філіпом Августом у 1190 р. перед хрестовим походом, наголошує, що поряд із регентами королівської родини була присутня рада з представників палацових служб, ченців і городян Парижа. Останні отримали повноваження щодо фінан-

сових та адміністративних питань на час відсутності короля. Подібна вимога існувала і стосовно управління на місцях, щоправда, лише до повернення короля з походу [14, с. 386–387].

Відповідно, зростання ролі комун у політичному житті королівства не могло не викликати особливих законодавчих актів, які регулювали б процес відносин між королем і містами. Аналізуючи законодавче забезпечення королівських поступок комунам, В. Ляскоронський виокремлює кілька типів хартії, характерних для тієї чи іншої області і даних містам та комунам (хартії, що підтверджували права, надані його попередниками містечкам і селам домену; хартії, надані поселенням, залежним від королівських абатств; документи, що підтверджували права комун у володіннях графів Фландрії, Вермандуа, Понт'є, Бомона та Плантагенетів; хартії, що підтверджували лише окремі права і вольності). До цих хартії, що слугували основою для нових документів, включали оригінальні пункти, що регулювали відносини общини та королівської влади з урахуванням особливостей утворення та внутрішнього життя громади [17, с. 37–69].

Військові зобов'язання комуни, як стверджує у своєму дослідженні В. Ляскоронський, стали альтернативою феодалного війська, однак головною функцією привілейованих міст було не лише економічне забезпечення військових потреб корони – це було ще й будівництво оборонних споруд, особливо в тих містах, що розміщувалися на кордоні володінь французького короля та найбільш впливових феодалів. Для досягнення цієї мети на урядовому рівні необхідно було не лише забезпечити створення укріплень (чим Філіп Август досить активно займався), але й заручитися вірністю гарнізону, для чого і робилися поступки комунальному руху. Разом із тим, підкреслює дослідник, усі хартії вміщують статті щодо податків і виплат у королівську скарбницю, що забезпечувало постійне надходження коштів [17, с. 73–75].

У межах королівського домену політика Філіпа Августа була іншою, оскільки переслідувала мету не допустити зменшення сенсьйоріальних прав короля, уникнути небезпеки відцентрових тенденцій. Комуни і міста домену також отримали певні привілеї, однак з меншим ступенем самостійності [17, с. 133]. Досліджуючи політику французького короля стосовно економічної функції міст, учений доводить, що рішучі протекційні заходи застосовуються і щодо торгівлі та ремесел. Результатом такої політики було економічне процвітання міст. Однак ця політика, як відзначає В. Ляскоронський, була непостійною – у разі зіткнення інтересів церкви та комуни король надавав перевагу підтримці духовенства або ж був посередником у конфлікті, не бажаючи втрачати авторитет у жодної зі сторін. Водночас церква вбачала в комуні загрозу основним підвалинам суспільства, тим паче що конфлікти інтересів інколи проходили в досить агресивній формі [17, с. 164–220]. Висновки В. Ляскоронського стосовно діяльності Філіпа Августа, спрямованої на благоустрій міст, і насамперед Парижа, співзвучні думці відомого французького історика А. Люшера, що є явним авторитетом: так, повторений вислів, що обгородження кладовища Шампо в Парижі було зумовлене не так піклуванням про здоров'я жителів, як турботою про спокій померлих [14, с. 13; 17, с. 259–260].

Наприкінці дослідження В. Ляскоронський приходить до висновку, що ставлення короля до міст було доволі ліберальним [17, с. 275].

Такий погляд на ситуацію цілком відповідає умовам часу, коли було проведено дослідження – розквіт і поширення ліберальних та марксистських суспільно-політичних течій сприяв розвитку інтересу до проблема-

тики окремих соціальних прошарків, боротьби за розширення спектру прав, гарантії особистої та майнової безпеки. Для написання цього дослідження київський учений використовував широкий спектр документів, переважно перекладених ним із французької мови чи з латини, частина яких була введена ним до наукового обігу.

Проте водночас М. Бубнов, що написав рецензію на роботу В. Ляскоронського, стверджує: дослідження не містить нічого суттєвого нового для вже існуючої наукової картини проблеми, оскільки висновки молодого вченого майже повністю повторюють висновки А. Люшера, а сам виклад є у своїй основі лише переліком актів, виданих Філіпом Августом, розподіл їх за окремими рубриками з додаванням відповідних коментарів [8, с. 8]. М. Бубнов стверджує, що за наявності цілого переліку недоліків і помилок у роботі "Філіп Август та його ставлення до міст", дослідження все ж має певну наукову цінність, як огляд документального матеріалу, що стосується політики Філіпа Августа щодо прав і вольностей французьких міст [17, с. 24]. Можна погодитися з думкою рецензента, що дослідження В. Ляскоронського великою мірою залежало від авторитету французьких учених, що займалися епохою Філіпа Августа та історією французьких міст й установ, серед яких, насамперед, А. Люшер. З іншого боку, дослідження цих істориків багато в чому були основоположними у сфері вивчення зазначеного періоду. До того ж усі висновки В.Г. Ляскоронського підтверджуються цитатами з документів. Для медієвістики в Російській імперії робота київського історика була першою і досить успішною спробою створення наукового дослідження, присвяченого важливому періоду становлення міського самоуправління і розквіту комунального руху у Франції за часів правління Філіпа Августа.

Життєвий, професійний та науковий шлях Володимира Григоровича Ляскоронського має ще чимало "білих плям" і завдання сучасних досліджень – відшукати всі можливі джерела для заповнення цих лакун. Фонди архівів України, зібрання рідкісних видань українських книгозбірень можуть містити документи та згадки, що дозволять доповнити наявні відомості про вченого і якомога повніше відтворити його особисті наукові досягнення, і, відповідно, розвиток історичної науки на українських землях впродовж XIX–XX ст.

Список використаних джерел:

1. Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 16, оп. 465/2, спр. 4797, 104 арк.
2. ДАК, ф. 16, оп. 465/1, спр. 973, 2 арк.
3. ДАК, ф. 16, оп. 465/1, спр. 981, 8 арк.
4. ДАК, ф. 16, оп. 465/1, спр. 1047, 21 арк.
5. ДАК, ф. 16, оп. 465/1, спр. 1114, 146 арк.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вєнадського (ІР НБУВ), ф. 90, № 329, 2 арк.
7. ІР НБУВ, ф. 90, № 511, 23 арк.
8. Бубнов Н.М. Рецензия на сочинение Вл. Ляскоронского: Филипп Август в его отношении к городам / Н.М. Бубнов. – Киев, 1902. – 24 с.
9. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : в 3 ч. – Ч. 1 : Роль среды [Электронный ресурс] / пер. с франц. М.А. Юсима. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 496 с. – (Studia historica). – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodel/index.php

I. Orishchenko, PhD in History, Senior Research Officer
V.O. Sukhomlynskyi State Scientific and Pedagogical Library of Ukraine

HISTORICAL STUDIES OF VOLODYMYR HRYHOROVYCH LIASKORONSKYI (20.04.1858 – 21.05.1920)

The article is devoted to the coverage of the life path and the scientific and professional activities of the scientist-medieval Vladimir Lyaskoronsky (1858–1920). On the basis of archival materials, the main milestones of the biography of the scientist, his teaching work are determined. The scientific works of V. Lyaskoronsky "Ethnography for Adam Bremen" and "Philippe August and its relation to the cities" are analyzed. The views of the medieval on the essence of the medieval city, its evolution, and the main features that characterized the wide movement of the urban population for gaining the right to self-government were established. The socio-economic and political foundations that influenced the support of the French King Philippe August communes and gave them a special status were identified. The connection between the development of cities and the obtaining of privileges with the process of the establishment of royal power in France, the expansion of the domain, the struggle with influential feudal lords (Plantagenets, graphs of Flanders), strengthening the military power of France in the late XII – early XIII century. The relationship between Philip Augustus and the clergy and ways of resolving conflicts between the city's population and representatives of the church are considered.

Key words: University of Kyiv, Volodymyr Liaskoronskyi, medieval studies, Middle Ages, France, city.

10. Двадцатипятилетие первой Киевской частной женской А.Т. Дучинской гимназии, основанной В.Н. Ващенко-Захарченко. – Киев : Тип. Петра Барского, 1903. – 104 с.

11. Заяць Д.Д. Хартії середньовічних міст Західної Європи як історичний попередник статутів територіальних громад [Електронний ресурс] / Д.Д. Заяць // Теорія та практика державного управління. – 2008. – Вип. 4 (23). – С. 144–153. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2008-4/doc/2/07.pdf>.

12. Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / за ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2004. – 356 с.

13. Лависс Э. Эпоха крестовых походов / Э. Лависс, А. Рамбо ; пер. с франц. М. Гершензона, предисл. проф. А.Н. Савина. – Изд. 2-е. – М., 1914, Изд. М. и С. Сабашниковых. – Ч. I. – 444 с.

14. Люшер А. Французское общество времен Филиппа Августа / А. Люшер. – СПб : Евразия, 1999. – 414 с.

15. Ляскоронський Володимир Григорович (Георгійович) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-starodavn%60ogo-svitu-t/lyaskorons%60ky-volodymyr-grygo>.

16. Ляскоронский В.Г. Памяти Ф.Я. Фортинского / В.Г. Ляскоронский // Чтение в Историческом Обществе Нестора Летописца. – 1903. – Кн. 17, вып. 2. – С. 76–81.

17. Ляскоронский Вл. Филипп-Август в его отношении к городам / Владимир Ляскоронский. – Киев : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1902. – 317 с.

18. Ляскоронский В. Этнография по Адаму Бременскому / В. Ляскоронский. – К., 1883. – 5 с.

19. Braudel F. La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philipp II / F. Braudel. – P. : Armand Colin, 1949. – 456 p.

Refereses

1. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva (DAK), fond 16, opis 465/2, sprava 4797, 104 arkushy.
2. DAK, fond 16, opis 465/1, sprava 973, 2 arkushy.
3. DAK, fond 16, opis 465/1, sprava 981, 8 arkushy.
4. DAK, fond 16, opis 465/1, sprava 1047, 21 arkush.
5. DAK, fond 16, opis 465/1, sprava 1114, 146 arkushy.
6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Venadskoho (IR NBUV), fond 90, № 329, 2 arkushi.
7. IR NBUV, fond 90, № 511, 23 arkushi.
8. Bubnov, N.M. (1902) Recenziya na sochinenie Vl. Lyaskoronskogo: Filipp Avgust v ego otnoshenii k gorodam. Kiev: [S.N.].
9. Brodel, F. (2002) Sredizemnoe more i sredyemnomorskij mir v epochu Filippa II. Vol. 1: Rol' sredi. [Online]. Moscow: Yazyki slavyanskoy kul'tury. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/brodel/index.php
10. ANON (1903) Dvadcatypiatilietie pervoj Kievskoj chastnoj zhenskoj A.T. Duchinskoy Gimnazii, osnovannoj V.N. Vashhenko-Zaxarchenko. Kiev: Tip. Petra Barskogo.
11. Zaiats, D.D. (2008) Khartii sredniovichnykh mist Zakhidnoi Yevropy yak istorychni poperednyk statutiv terytorialnykh hromad. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia [Online]. 4 (23), 144–153. Available from: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2008-4/doc/2/07.pdf>
12. Kazmyrchuk, H.D. (ed.) (2004) Istorychni fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka: mynule i sohodennia. Kyiv: [S.n.], 2004.
13. Laviss, E., Rambo A. (1914) Epoha krestovykh poходov. Part I. Moscow : Izd. M. i S. Sabashnikovyx.
14. Lyusher, A. (1999) Francuzskoe obshhestvo vremen Filippa Avhusta. SPB: Evraziya.
15. ANON (S.d.) Liaskoronskyi Volodymyr Hryhorovych (Heorhiiovych) [Online]. Available from: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/istoriyi-starodavn%60ogo-svitu-t/lyaskorons%60ky-volodymyr-grygo/>
16. Lyaskoronskij, V.H. (1903) Pamyati F.Ya. Fortynskoho. Chtenie v Istoricheskom Obshhestve Nestora Letopisca. 17(2), 76–81.
17. Lyaskoronskij, V. (1902) Filipp-Avgust v ego otnoshenii k gorodam. Kiev: Tipografiya Imperatorskogo universiteta Sv. Vladymira.
18. Lyaskoronskij, V. (1883) Etnografiya po Adamu Bremenskomu. Kiev: [S.n.].
19. Braudel, F. (1949) La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philipp II. Paris : Armand Colin.

Надійшла до редколегії 15.12.18

УДК 93/94(474.5/477):737.1/327

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.11>В. Орлик, д-р іст. наук, проф.
Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький

НУМІЗМАТИЧНІ СВІДЧЕННЯ ТОРГОВЕЛЬНИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО З ДЕРЖАВОЮ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ У ПРУССІЇ

Зв'язки українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену у Пруссії, навіть якщо вони часом були й епізодичними, відображені в документальних джерелах другої половини XIII ст. – початку XVI ст. Проте не меш цінним джерелом для вивчення таких відносин є нумізматична спадщина. Завдяки археологічним розкопкам на теперішній час виявлено чимало тевтонських монет, які проливають світло на широку сітку торговельних відносин Тевтонського ордену із руськими землями.

Ключові слова: Тевтонський орден, монети, нумізматичні джерела, українські середньовічні землі, Велике князівство Литовське.

Процес становлення та розвитку зв'язків українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену у Пруссії відображений переважно в писемних джерелах, зокрема документальних, другої половини XIII ст. – початку XVI ст. Так, ще 1286 р князь Куявії і Добжинь Владислав Локетек обіцяв охорону торуньським і хелмським бюргерам, які бувають на Русі [3, с. 28], а в 1313 р Мазовецький князь Земовіт II дозволив торуньським купцям вільний транзит через свої землі тільки на шляху до Володимира на Волині [7, с. 136]. У серпні 1320 р. Володимирський князь Андрій Юрійович видає протекційний універсал городянам і купцям м. Торуня на право безмитної торгівлі на Руських землях, особливо виділивши тих, хто привозив тканини й інші товари [20, с. 17]. У цьому документі, як і в універсалі, виданому краківським купцем, Володимирський князь підкреслює традиційність цих торговельних зв'язків, указуючи спадкоємність своєї економічної політики з політикою свого батька – онука Данила Галицького – Юрія І Львовича. Саме із цього часу відомі переселенці з руських земель до м. Торунь. Так, Кароль Горські згадує про багату родину Петрашів, яка переселилася до м. Торунь в 1320 р. [23, с. 9].

Торговельні зв'язки з містами Тевтонського ордену (далі – ТО, Орден) продовжувалися й після входження Волині до складу Литовської держави. Відома грамота торуньським купцям, видана після 1341 р. від імені брестського князя Кейстута та волинського князя Любарта, у якій Гедиміновичі дозволяли купцям м. Торуня безперешкодно їздити торгувати до м. Луцька через Дорогочин, Мельник і Брест. У червні 1349 р. польський король Казимир III затверджує низку торговельних шляхів, у тому числі й із м. Торуня до м. Володимира. У грудні того ж року Казимир III затверджує право вільного проїзду представникам торуньського купецтва до м. Володимира через Галицьку Русь. Проте вже у 1354 р. в конкурентній боротьбі між купецтвом орденського м. Торуня та польського м. Кракова, Казимир III стає на бік своїх кредиторів воєнної кампанії 1352 р. на Червону Русь – краківських купців, надаючи їм монополне право на руську й орденську торгівлю в королівстві Польському. Одним зі шляхів розв'язання зазначеної проблеми став пошук альтернативних торговельних шляхів на Волинь, зокрема через землі Великого князівства Литовського (ВКЛ). Як наслідок, у 1356 р. торговельні каравани з держави Тевтонського ордену у Пруссії пішли через територію ВКЛ, в обхід польських володінь. Папа Римський Інокентій VI у листі до магістра Тевтонського ордену Вінріха фон Кніпродє дорікав йому, що німецькі хрестоносці відкрили литовцям проходи та шляхи, побудували небували мости, якими пішли купецькі каравани в

татарські та руські землі через язичеську Литву, в обхід християнської Польщі [30, с. 581].

На ґрунті торговельних інтересів держава ТО у Пруссії та Литва, як зазначає Михайло Грушевський, готові були перейти до тривалого порозуміння та зупинити військове протистояння [3, с. 32]. Казимир III під тиском цих обставин змушений був відмовитися від обмежень прямої торгівлі Ордену та руських земель. Загалом, у другій половині XIV ст. польські королі періодично намагалися обмежити торгівлю ТО з Волинню і Галицькою Руссю (Галичиною), а на початку XV ст. на торговельних взаємозв'язках руських земель ВКЛ і держави Тевтонського ордену у Пруссії негативно позначилася Велика війна 1409–1411 рр. та її наслідки. Щоправда, у часи правління великого магістра Пауля фон Русдорфа (1422–1441) знову встановлюються зв'язки між Тевтонським орденом та ВКЛ, особливо його руськими землями. У другій половині XV ст. після завершення Тринадцятирічної війни (війни міст 1454–1466) та підписання 19 жовтня 1466 р. в м. Торунь мирного договору, відомого як Другий Торуньський мир, купецтво колишніх орденських міст отримує право вільної торгівлі та пересування всіма польськими дорогами. Серед торговельних партнерів у хлібній торгівлі волинських міст Луцька та Володимира знову бачимо як орденські міста, зокрема Кенігзберг (на той час столиця держави Тевтонського ордену у Пруссії), так і колишні орденські міста, що відійшли до Польщі, зокрема, Гданськ і Торунь. Купецтво згаданих міст, як представники Ганзейського союзу, закуповувало на Волині необхідну сировину та напівфабрикати для своєї промисловості.

Окрім економічної співпраці, була й військова. Так, чисельні військові підрозділи держави Тевтонського ордену у Пруссії двічі перебували на українських теренах. Перший раз – під час битви 12 серпня 1399 р. на р. Ворсклі, у якій об'єднане військо Вітовта, що мало статус хрестоносців, зазнало нищівної поразки від татарського хана Тимур-Кутлуга й еміра Едігея. У складі війська Вітовта перебував військовий підрозділ Тевтонського ордену на чолі з командором Рагніта Марквардом фон Зальцбахом [27]. Другий раз, майже через 100 років після цих подій, на західноукраїнських землях перебувало багатотисячне військо Тевтонського ордену на чолі з Великим магістром Йоганном фон Тіфеном у складі хрестоносців, організованих польським королем Яном Ольбрахтом у 1497 р. проти Молдавського князівства [9, 21].

Проте зв'язки українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену у Пруссії мали залишити слід не лише в писемних джерелах. Подібні зв'язки, навіть якщо вони часом були й епізодичними, мали залишити в культурних шарах поселень достатню кількість нумізматичних джерел, у зазначеному випадку

тевтонських монет, загублених у свій час їхніми власниками. Знахідки монет, за висловом Миколи Котляра, є "реліктами внутрішньої і зовнішньої торгівлі тих часів" [8, с. 65]. Метою нашої статті є вивчення та введення до наукового обігу корпусу нумізматичних джерел, які відображають описані вище зв'язки українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену у Пруссії. Основними нумізматичними джерелами є монетні знахідки, поряд із власне монетами та матеріалами й інструментами монетного карбування. Саме монетні знахідки дозволяють не лише поглибити існуючі нині уявлення про грошовий обіг і торговельні взаємовідносини, але й часом змінити усталені стереотипи. Звернемося до проблеми участі монет держави хрестоносців – держави Тевтонського ордену у Пруссії, у грошовому обігу на теренах середньовічної України.

Монети Тевтонського ордену зустрічаються в Україні як поодинокі знахідки, так й у складі грошових і грошово-речових скарбів. Зазначена проблема знайшла певне відображення в науковій літературі. Перші відомості про такі знахідки з'являються у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, у мюнц-кабінеті університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) зберігалися монети держави Тевтонського ордену у Пруссії, зокрема шилінги намісника Тевтонського ордену Генріха Ройсс фон Плауена (1467–1469) і магістра Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470–1477), що входили до складу грошового скарбу, знайденого в 1844 р. в с. Козинці Брацлавського повіту Подільської губернії [19, с. 16], а також шилінг магістра Пауля фон Русдорфа [10, арк. 2 зв.], що входив до складу грошового скарбу, знайденого в с. Велика Мощаниця Дубенського повіту Волинської губернії в 1897 р. Певні відомості про знахідки монет держави Тевтонського ордену у Пруссії (хрестоносців) у XIX – на початку XX ст. містяться в матеріалах археологічних з'їздів [18]. В українській радянській історіографії ігнорувалася участь тевтонських монет у грошовому обігу українських середньовічних земель, а також знахідки цих монет в Україні. В останні десятиліття відбуваються процеси переосмислення історичного минулого. Не стало винятком і вивчення проблем історії держави Тевтонського ордену у Пруссії, у тому числі і взаємин цієї держави хрестоносців із правителями та населенням середньовічної України. У світ виходять роботи Л. Войновича [1], Т. Горбача [2], О. Масана [9], Н. Подаляк [14], М. Чорного [21] та ін. У сучасній українській історіографії деякі аспекти проблеми знахідок монет держави Тевтонського ордену у Пруссії на території України відображені в працях Г. Івакіна [5], А. Позіховського та Р. Шуста [15], С. Демидко, О. Погорільця і С. Стопенчука [4], А. Шестопала [22], Р. Савова [17], В. Орлика [11, 13, 25, 26, 27, 28] та ін.

Аналізуючи проблеми знахідок на території сучасної України монет ТО, необхідно врахувати кілька факторів. По-перше, українські землі ВКЛ не межували безпосередньо із державою Тевтонського ордену у Пруссії. По-друге, карбування монет у Тевтонському ордені було розпочато у другій половині 30-х рр. XIII ст. з емісії однієї монети – брактеатів. Такі монети залежно від типу мають ступінь рідкості R8 – R6 [24, с. 392], тобто, сучасним дослідникам відомо від 2 до 25 екземплярів таких монет. По-третє, карбування повноцінних монет Тевтонського ордену було започатковано у часи правління Великого магістра Вінріха фон Кніпроде (1352–1382). Саме в часи правління цього магістра Торунський монетний двір карбував срібні монети трьох номіналів: квартинки, шеляги та півскойці (рис. 1). Найпо-

ширенішими монетами були шеляги, менш поширеними – квартинки, а монети великого номіналу півскойця (halbschoter) – досить рідкісними. Незначні емісії даних монет знайшли відображення і на сучасному нумізматичному ринку. Зокрема квартинки, за класифікацією польського нумізмата Е. Копінські, мають ступінь рідкості R1, а півскойця – R4 (121–600 шт.) [24, с. 393]. По-третє, у XIV ст. на грошовому ринку країн Центральної та Східної Європи, у тому числі й держави Тевтонського ордену у Пруссії, окрім монет їхніх власних емісій значне місце займали празькі гроші. Таким чином, нумізматичними свідченнями економічної та військової співпраці українських середньовічних земель і держави Тевтонського ордену у Пруссії, окрім власне монет, карбованих на орденських монетарнях, є частково і празькі гроші, як міжнародний платіжний засіб, хоча факт тевтонського походження знайдених в Україні празьких грошей довести практично нереально.

Під час написання статті автором проаналізовано 274 монети держави Тевтонського ордену у Пруссії, знайдені в Україні впродовж XIX – початку XXI ст. Серед яких і чотири монети Лівонського відділення ТО, дві монети карбовані представниками ТО на чолі з Ніколау фон Редвітцем у часи їхнього управління банатом Северин у 1429–1435 рр. за дорученням угорського короля та Великого магістра ТО. Також нами проаналізовано кілька середньовічних фальсифікатів монет ТО, знайдених на теренах України. Відомості про знахідки цих монет містяться в різнопланових джерелах: архівних документах, музейних колекціях, згаданих вище працях дослідників, свідченнях краєзнавців і матеріалах форумів скарбошукачів [12]. Географічно всі ці знахідки розподіляються як подано в табл. 1.

Як бачимо, більшість знахідок монет держави Тевтонського ордену у Пруссії зосереджено на теренах історичної Волині та суміжних із нею земель. Саме цей регіон України в середньовіччю добу був торговельним партнером міст ТО. Періоди поглиблення таких зв'язків відображає табл. 2, де розподілені знайдені в Україні монети ТО відповідно до періоду їхнього карбування (часу правління їх емітентів).

Розподіл знахідок монет ТО на території сучасної України відповідно до їхніх емітентів засвідчує, що в українських теренах зустрічаються монети, карбовані в XIV ст., зокрема брактеати [29] та монети емісії Вінріха фон Кніпроде і Конрада фон Юнгінгена. Найбільша кількість знахідок монет ТО – майже чверть (24,83 %), належить до монет емісії Великого магістра Йоганна фон Тіфена (1489–1497). На другому місці за кількісним і якісним показником – монети, карбовані в часи Великого магістра Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга (рис. 2) – 16,06 %, на третьому – монети емісії Великого магістра Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена – 14,23, і на четвертому – монети, карбовані в часи Великого магістра Пауля фон Русдорфа – 12,41 %. Інакше кажучи, найбільш поширеними на українських теренах є монети Тевтонського ордену, карбовані в 1414–1441 рр. та 1477–1497 рр. Проаналізуємо в табл. 3 знахідки монет цих емісій у регіональному вимірі.

Здійснений аналіз і систематизація цих знахідок дозволяють зробити деякі висновки: по-перше, монети Великих магістрів Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга та Пауля фон Русдорфа (рис. 3), які разом становлять 28,47 % знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену у Пруссії, були поширені не лише на теренах історичної Волині та сусідніх з нею земель, а й на Київщині та Чернігівщині. Проникнення

монет згаданих магістрів на середньовічні українські землі пов'язане з активною участю ТО у громадянській війні у ВКЛ, в ролі союзника великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича, що спровокувало чергове військове протистояння з Польщею – польсько-тевтонську війну (1431–1435). По-друге, знахідки монет Великих магістрів Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена (рис. 4) та Йоганна фон Тіфена (рис. 5), які разом становлять 39,06 % від аналізованих нами монетних знахідок, відображають якісно інший період зв'язків руських земель ВКЛ і держави Тевтонського ордену у Пруссії після фактичного припинення протистояння Ордену та королівства Польського. У польській нумізматиці існує термін "згуби", яким характеризують монети, що знаходяться у культурних шарах поселень, свого часу загублені власниками. Насичення монетами культурних шарів поселень надає можливість їх виявлення під час розкопок або інших робіт. У цьому випадку важко не погодитися з тезою Володимира Потіна, що такі монети в момент їхньої втрати мали перебувати б "у населення у

значних кількостях" [16, с. 114]. Дослідження знахідок монет держави Тевтонського ордену у Пруссії на території сучасної України дозволяє зробити висновок про зв'язки (переважно економічні) її середньовічних земель із Тевтонським орденом і про присутність орденських монет у грошовому обігу на українських теренах у XIV–XV ст. Порушена нами проблема потребує подальшої наукової розробки. Насамперед, ґрунтовного вивчення нумізматичних колекцій Національного музею історії України, обласних і районних краєзнавчих музеїв, звітів Інституту археології НАН України, опублікованих документів XIV–XV ст., фондів Центрального державного історичного архіву України в містах Києві та Львові, а також міських архівів Торуня, Гданська, Калінінграда (Кенігсберга) та ін. Таким чином, для подальшого комплексного дослідження зв'язків українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену у Пруссії необхідно використовувати різнопланові джерела, у тому числі й нумізматичні.

Таблиця 1. Географічний розподіл знахідок монет Тевтонського ордену на території сучасної України

Регіон знахідки (область/місто)	Одиничні знахідки монет ТО	Кількість скарбів із монетами ТО	Монет ТО у складі скарбів	Загальна кількість знайдених монет ТО	%
Кількість знайдених монет					
Вінницька обл.	15	4	20	35	12,77
Волинська обл.	47	3	36	83	30,30
Житомирська обл.	9	1	1	10	3,65
Івано-Франківська обл.	1	-	-	1	0,36
м. Київ	2	1	2	4	1,46
Київська обл.	6	2	2	8	2,92
Львівська обл.	9	1	1	10	3,65
Одеська обл.	2	-	-	2	0,73
Полтавська обл.	3	1	1	4	1,46
Рівненська обл.	18	6	33	51	18,62
Тернопільська обл.	5	4	7	12	4,38
Хмельницька обл.	22	6	13	35	12,77
Черкаська обл.	4	2	2	6	2,19
Чернівецька обл.	1	1	1	2	0,73
Чернігівська обл.	1	2	8	10	3,65
Регіон знахідки невідомо	-	-	-	1	0,36
Разом				274	100

Таблиця 2. Розподіл знахідок монет ТО на території сучасної України відповідно до їх емітентів

Емітент/магістр	Монети ТО та їх середньовічні фальсифікати	
	кількість	%
Брактеати XIV ст.	2	0,73
Вінріх фон Кніпроде (1352–1382)	4	1,46
Конрад фон Юнгінген (1393–1407)	1	0,36
Міхаель Кюхмейстер фон Штернберг (1414–1422)	44	16,06
Пауль фон Русдорф (1422–1441)	34	12,41
Конрад фон Ерліхсхаузен (Елльріхсхаузен) (1441–1449)	8	2,92
Людвіг фон Ерліхсхаузен (Елльріхсхаузен) (1450–1467)	5	1,82
Генріх Ройсс фон Плауен (адміністратор) (1467–1469)	6	2,19
Генріх Реффле фон Ріхтенберг (1470–1477)	13	4,75
Мартін Трухзес фон Ветцхаузен (1477–1489)	39	14,23
Йоганн фон Тіфен (1489–1497)	68	24,83
Фрідріх фон Заксен (1498–1510)	8	2,92
Альбрехт фон Бранденбург-Ансбах (1510–1525)	3	1,09
Не визначені	33	12,04
Лівонський орден	4	1,46
Ніколау фон Редвіц	2	0,73
Разом	274	100

Таблиця 3. Регіональний розподіл знахідок найпоширеніших монет Великих магістрів Тевтонського ордену на території сучасної України

Регіон знахідки (область/місто)	Магістри-емітенти			
	Міхаель Кюхмейстер фон Штернберг (1414–1422)	Пауль фон Русдорф (1422–1441)	Мартін Трухзес фон Ветцхаузен (1477–1489)	Йоганн фон Тіфен (1489–1497)
Вінницька обл.	5	4	5	13
Волинська обл.	8	6	21	29
Житомирська обл.	4	3	-	1
Івано-Франківська обл.	-	-	-	1
м. Київ	1	-	1	-
Київська обл.	-	3	-	1
Львівська обл.	1	1	2	4
Одеська обл.	1	-	-	-
Полтавська обл.	-	-	-	1
Рівенська обл.	8	9	3	7
Тернопільська обл.	3	2	1	3
Хмельницька обл.	3	5	4	7
Черкаська обл.	1	-	1	1
Чернівецька обл.	-	-	1	-
Чернігівська обл.	9	1	-	-
Разом	44	34	39	68

**Рис. 1. Монети емісії Великого магістра
Вінріха фон Кніпроде**

**Рис. 2. Дореформений та пореформений шеляги емісії
Великого магістра Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга**

**Рис. 3. Шеляг емісії Великого магістра
Пауля фон Русдорфа**

**Рис. 4. Шеляг емісії Великого магістра
Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена**

Рис. 5. Шеляг та гріш емісії Великого магістра Йоганна фон Тіфена

Список використаних джерел:

- Войтович Л.В. Тевтонський орден в політиці Галицько-Волинського князівства / Л.В. Войтович // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Петербургские славянские и балканские исследования. – 2010. – № 2 (8). – С. 3–16.
- Горбач Т.С. Польща і Тевтонський Орден у XIII–XV ст.: військово-дипломатичний аспект відносин : автореф. дис. канд. іст. наук. : 07.00.02 / Т.С. Горбач ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 18 с.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – Т. 6 / М.С. Грушевський ; редкол. : П.С. Сохань (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 680 с.
- Демидко С. Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. / С. Демидко, О. Погорілець, С. Стопенчук // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. : зб. наук. праць / за ред. Н.О. Гаврилюк. – К. ; Запоріжжя : ІА НАН України, Діке Поле, 2006. – Вип. 8. – С. 8–10.
- Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) / Г.Ю. Івакін. – К. : б. в., 1996. – 272 с.
- Ідзьо В.С. Король Данило та Українська держава в XIII ст. у взаємодії з Тевтонським орденом / В.С. Ідзьо // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації українців: Історія. Ч. 1 / редкол. В. Ботушанський, В. Верига, Л. Винар та ін. – Чернівці : Рута, 2003. – С. 97–101.
- Колесник В.П. Розвиток торговельно-економічних відносин на Волині в XIV–XVIII ст. / В.П. Колесник, І.М. Пасюк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – Вип. 3. – С. 9–20.
- Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1971. – 174 с.
- Масан О.М. Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині 1497 року / О.М. Масан // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія // 1998. – Т. 36. – С. 76–88.
- Архів Національного музею історії України. Ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 1 зв. – 3 зв.
- Орлик В. Знахідки на Волині монет банату Северин із символікою Тевтонського ордену / В. Орлик // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : тези доп. III-ї міжнар. наук.-практ. конф. 5–6 листоп. 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький. – Кіровоград ; К. : Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 46–47.
- Орлик В. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізмічних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців) / В. Орлик // Архівознавство та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі : мат. наук. конф. з міжнар. участю 14 березня 2013 р., Київ, Україна. – К., 2013. – С. 129–133.
- Орлик В. Монети госуdarства Тевтонського ордену в Пруссії в складі грошових і грошово-вещевих кладов, знайдених на території України / В. Орлик // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 33. – С. 39–45.
- Подаль Н. Українські землі в системі торговельної мережі німецької Ганзи в XIV ст. / Н. Подаль // Вісник Чернівецького державного педагогічного університету. Серія: історичні науки. – 2009. – Вип. 73, № 6. – С. 21–25.
- Позіховський О. Грошовий обіг на Волині в XIV–XVII століттях (за мат. монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської обл.) (Дод. Опис скарбів) / О. Позіховський, Р. Шуст // Вісник Львівського університету: Серія історична. – 2005. – Вип. 39–40. – С. 543.
- Потин В.М. Введення в нумізматику / В.М. Потин // Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. – Ленинград : Искусство, 1986. – Т. 26, ч. 6. – С. 69–162.
- Саввов Р. Подольський полугрошек і грошовий обіг в Подольському князівстві / Р. Саввов // Банківський вісник. – 2016. – № 3 (632). – С. 16.
- Сецинський Е. Археологічна карта Подольської губернії, с картою, 3 таблицями планов городищ, указателем географических имен и предметным указателем / Е. Сецинский // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 году. Т. 1. – М. : Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. – С. 291.
- Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. / К. Страшкевич // Университетские известия. – 1866. – № 10. – С. 1–38.
- Торговля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: зб. док. і мат. / за ред. М.Ф. Котляра. – К. : Наукова думка, 1990. – 408 с.
- Чорний М. Галицькі землі у контексті східної політики Тевтонського ордену та антиосманських хрестових походів XV ст. / М. Чорний // Єлисавет: зб. наук. праць Кіровоградського нац. тех. ун-ту. Історичні науки. – 2012. – Вип. 1. – С. 402–420.
- Шестопа А.В. Скарби Черкащини / А.В. Шестопа. – Черкаси : Вид. Андрощук П.С., 2007. – 120 с.
- Gorski K. Historia polityczna Torunia do roku 1793 / K. Gorski. – Torun : Drukarnia robotnicza w Toruniu, 1933. – 63 s.
- Kopicki E. Ilustrowany Skowidz pieniądzy Polskich i z Polską Związanych. Czesc 2 / E. Kopicki. – Warszawa, 1995. – 657 s.
- Orlyk V. A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna / V. Orlyk. – *Acta Archaeologica Lodziensia*. – 2016. – 62. – Pp. 93–97.
- Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy / V. Orlyk // Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy: Białoruś-Bulgaria-Czechy-Litwa-Lotwa-Moldawia-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina. *Studia i materiały / pod redakcją Krzysztofa Filipowa, Barbary Kuklik*. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne-Zarząd Główny, 2012. – S. 112–115.
- Orlyk W. Rzadki wariant szelaga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu / W. Orlyk // *Biuletyn Numizmatyczny*. – 2017. – 4 (388). – S. 258–263.
- Orlyk V. Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy: Białoruś-Bulgaria-Czechy-Litwa-Lotwa-Moldawia-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina. *Studia i materiały / pod redakcją Krzysztofa Filipowa*. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne-Zarząd Główny, 2015. – S. 100–104.
- Paszkievicz B. Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus / B. Paszkievicz. – Wrocław : Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2009. – 488 s.
- Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiarum illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. T. 1 / A. Theiner. – Romae : Typis Vaticanis, 1860. – 788 p.

References

- VOJTOVICH, L.V. (2010) Těvtons'kij orden v politike Galicko-Volyn'skogo knyazhestva. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Peterburgskie slavyanskije i balkanskije issledovaniya. 2(8). 3–16.
- HORBACH, T.S. (2013) Pol'shcha i Těvtons'kij Orden u XIII–XV st.: viiskovo-diplomatychnij aspekt vidnosyn. Abstract of unpublished thesis (PhD), Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- HRUSHEVSKYI, M.S. (1995) Istorii Ukrainy-Rusi: [in 11 vol.]. Vol. 6. Kyiv : Naukova dumka.
- DEMYDKO, S., POHORILETS, O., STOPENCHUK, S. (2006) Doslidzhennia zalyshkiv piznioseredniovichnoho ukriplennia XVI st. poblyzu smt. Medzhybizh Letchyivskoho r-nu Khmelnytskoi obl. In: N.O. Havryliuk, ed. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr. Zbirka naukovykh prats*. Kyiv-Zaporizhzhya: IA NAN Ukrainy, Dyke Pole, 8–10.
- IVAKIN, H.YU. (1996) Istorychnij rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy). Kyiv: [S.n.].
- IDZIO, V.S. (2003) Korol Danylo ta Ukrainska derzhava v XIII st. u vzaiemovidnosynakh z Těvton's'kim Ordenom. In: V. Botushanskij (ed.) et al. *Materiialy V konhresu mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Istorii. Part 1*. Chernivtsi: Ruta, 97–101.
- KOLESNYK, V.P., PASIUK, I.M. (2010) Rozvytok torhovelno-ekonomichnykh vidnosyn na Volyni v XIV–XVIII st. *Istorychni studii Volyn'skoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky*. 3. 9–20.
- KOTLIAR, M.F. (1971) Hroshovy obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu. Kyiv: Naukova dumka.
- MASAN, O.M. (1998) Nimetski rytysari v Halychyni i na Bukovyni 1497 roku. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii*. 36, 76–88.
- Arkhiv Natsionalnogo muzeju istorii Ukrainy, fond 1, opys 1, sprava 32, arkushi 1 zv – 3 zv.
- ORLYK, V. (2015) Znakhidky na Volyni monet banatu Severyn iz symbolikoyu Těvton'skoho ordenu. In: *Proceedings of the 3rd "Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzey istorychnykh nauk" international conference, Kirovohrad, Kyiv, Pereiaslav-Khmelnytskyi, November 2015*. Kirovohrad-Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi: [S.n.], 46–47.
- ORLYK, V. (2013) Informatsiyni potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav khrestonostsiv). In: *Proceedings of the "Arkheoloznavstvo ta dzhereloznavchi haluzi znan": problemy vzayemodiyi na suchasnomu etapi" international conference, Kyiv, March 2013*. Kyiv: [S.n.], 129–133.
- ORLYK, V. (2013) Monety gosudarstva Těvton'skoho ordena v Prussii v sostave denezhnykh i denezhno-veshchevykh kladov, najdenykh na terytorii Ukrainy. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zb. nauk. st.* 33, 39–45.
- PODALIAK, N. (2009) Ukrainski zemli v systemi torhovelnoi merezhi nimetskoi Hanzы v XIV st. Visnyk Chernihivskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky. 73(6), 21–25.
- POZIKHOVSKYI, O., SHUST, R. (2005) Hroshovy obih na Volyni v XIV–XVII stolittiah (Za materialamy monetnykh skarbiv u fondakh Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka mesta Ostroh Rivnenskoi oblasti) (Dodatky. Opys skarbiv). *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriya istorychna*. 39–40, 543.
- POTIN, V.M. (1986) Vvedenie v numizmatiku. In: Anon. *Trudy Hosudarstvennogo ordena Lenina Ermitazha*. Vol. 26, part 6. Leningrad: Iskusstvo, 69–162.
- SAVVOV, R. (2016) Podol'skij polugroshek i denezhnoe obrashchenie v Podol'skom knyazhestve. *Bankovskij vesnik*. 3(632), 16.
- SECINSKI, E. (1901) Arkheologicheskaya karta Podol'skoi gubernii, s kartoy, 3 tablitsami planov gorodishch, ukazatelem geograficheskikh imen i predmetnym ukazatelem. In: Anon. *Trudy odinnadcatogo arxeologicheskogo s'ezda v Kieve v 1899 g.* Vol. 1. Moscow : Tip. Lissnera i A. Heshelya, p. 291.
- STRASHKEVICH, K. (1866) Kladы, rassmotrennye v myunc-kabinete universiteta sv. Vladimira s 1818 po 1866 gg. *Universitetskie izvestiya*. 10, 1–38.

20. KOTLIAR, M.F. (ed.) (1990) *Torhivlia na Ukraini. XIV – seredyna XVII st.: Volyn i Naddniproshchyna. Zb. dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka.
21. CHORNYI, M. (2012) Halytski zemli u konteksti skhidnoi polityky Tevtonskoho Ordenu ta antyosmanskykh khrestovykh pokhodiv XV st. *Yelysavet. Zbirnyk naukovykh prats Kirovohrads'koho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Istorychni nauky*. 1. 402–420.
22. SHESTOPAL, A.V. (2007) *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Vyd. Androshchuk P.S.
23. GORSKI, K. (1933) *Historja polityczna Torunia do roku 1793*. Torun: Drukarnia robotnicza w Toruniu.
24. KOPICKI E. (1995) *Ilustrowany Skorowidz pieniedzy Polskich i z Polska Związanych*, Warszawa, Czesz 2. 657 s.
25. ORLYK, V. (2016) A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 62, 93–97.
26. ORLYK, V. (2012) False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. In:

- K. Filipow, B. Kuklik (eds.) *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy: Białoruś-Bulgaria-Czechy-Litwa-Lotwa-Moldawia-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina. Studia i materialy*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne-Zarząd Główny, 112–115.
27. ORLYK, W. (2017) Rządki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu. *Biuletyn Numizmatyczny*, 4 (388), 258–263.
28. ORLYK V. (2015) Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). In: K. Filipow (ed.) *Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy: Białoruś-Bulgaria-Czechy-Litwa-Lotwa-Moldawia-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina. Studia i materialy*, 100–104.
29. PASZKIEWICZ, B. (2009) *Brakteaty – pieniadz średniowiecznych Prus*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
30. THEINER, A. (1860) *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. T. 1. Romae: Typis Vaticanis.

Надійшла до редколегії 19.01.18

V. Orlyk, Dr. habil. (History), Prof.
Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine

NUMISMATIC RELICS OF TRADING AND MILITARY RELATIONS OF THE RUSSIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA WITH THE STATE OF THE TEUTONIC ORDER IN PRUSSIA

The relations of the Ukrainian medieval lands with the state of the Teutonic Order in Prussia left the relics in the documentary sources of the second half of the XIII century – beginning of the XVI century. However, the relations of the Ukrainian medieval lands with the State of the Teutonic Order in Prussia should have been left not only in written sources. Similar relations, even if they were occasional, left a sufficient number of numismatic sources in the cultural layers of the settlements. In this case, we have the Teutonic coins, lost by their owners.

Keywords: Teutonic Order, coins, numismatic sources, the Ukrainian medieval lands, the Grand Duchy of Lithuania.

УДК 94(4):32.019.5(410.1/5)"1562/1564"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.12>

А. Прохорова, асп.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса

ДИПЛОМАТИЧНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЛОНДОНА ТА ПАРИЖА ПІД ЧАС АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОЇ ВІЙНИ (60-ТІ РР. XVI СТ.)

Досліджено дипломатичні взаємовідносини між англійським королівством і гугенотами під час англо-французької війни 1562–1564 рр., їхній вплив на зовнішню політику Англії та Франції. Проаналізовано головні напрями дипломатичних відносин елізаветинських політиків із французькими протестантами, з'ясовано чинники та обставини поразки гугенотів у битві при Дре та зміну курсу у дипломатичних відносинах між країнами. Також простежується хід і результати війни 1562–1564 рр. З'ясовано, що поразка для Англії в цьому військовому конфлікті надалі мала позитивні наслідки. Для Єлизавети I стало очевидним, що Англія не повинна була в майбутньому розраховувати на підтримку іноземних протестантських сил. Країна змогла переформатувати свою політику і провести переоцінку зовнішньополітичних пріоритетів, що в довготерміновій перспективі виявилось ефективним.

Ключові слова: зовнішня політика, Като-Камбрезійський договір, англо-французькі відносини, битва при Дре, англо-французька війна 1562–1564 рр.

У другій половині XVI ст. в Англії та Франції дедалі більшу роль відігравали протестанти, а конфесійний чинник, який вийшов на перший план у суспільному житті, яскраво відобразився і в зовнішній політиці держав. Саме він сприяв створенню союзів, що укладалися між монархами та релігійними угрупованнями в інших країнах. У боротьбі католицизму і протестантизму міжнародні альянси ставали основою військово-релігійних союзів, на зразок того, що був укладений між Англією і французькими гугенотами на початку 60-х рр. XVI ст.

На цей час Франція стояла на порозі громадянських війн. Зростанню внутрішніх смут сприяли не тільки наслідки зрушень соціально-економічного характеру, але й зміни в політичній надбудові країни (після смерті Генріха II великий політичний вплив отримали герцоги Гізі).

Незважаючи на те, що домінування Гізів при королівському дворі зробило можливим зближення Єлизавети I та французьких протестантів, Франція на той час представляла найбільшу загрозу для Англії. Королева Шотландії Марія Стюарт була заміжня за французьким принцом і надалі висувала претензії на англійський престол. Франція також була незадоволена втручанням Англії у її внутрішні справи і таємною підтримкою гугенотів. Із цього приводу у членів Таємної ради були різні

погляди, які не дозволяли виробити чіткої позиції, що ускладнювало і так непросту ситуацію.

Актуальність теми дослідження обумовлена тією значною увагою, що приділяється в сучасних суспільних науках проблемам англійської зовнішньої політики на початку 60-х рр. XVI ст., які відіграли суттєву роль у перетворенні країни на провідну світову державу. Разом із тим, утворення союзу між Англією і французькими гугенотами дозволяє простежити початок формування нової дипломатичної обстановки у Західній Європі другої половини XVI ст., та допоможе краще усвідомити суть впливу політичних процесів на формування сучасної західної цивілізації. Неабиякого значення актуальності дослідження цієї теми додає те, що в українській історіографії практично немає традиції вивчення зовнішньої політики Англії та Франції раннього нового часу.

Мета статті – дослідити вплив відносин між англійським королівством і гугенотами у другій половині XVI ст. на зовнішню політику Англії та Франції.

Відповідно до визначеної проблеми, основні завдання статті такі:

- висвітлити дипломатичні взаємовідносини між Англією та французькими гугенотами в період англо-французької війни 1562–1564 рр.;

- з'ясувати, як поразка гугенотів у битві при Дре позначилася на подальших стосунках між Англією та французькими гугенотами;

- проаналізувати, як англо-протестантський союз вплинув на політику Англії та Франції у другій половині XVI ст.;

- показати перебіг військового конфлікту Англії із Францією у 1562–1564 рр.

Підвалини майбутніх змін у політичному курсі Англії почали формуватися на початку 60-х рр. XVI ст., коли склався новий вузол англо-французьких суперечностей, що вилився в 1562 р. у військовий конфлікт. Насамперед загостренню дипломатичних відносин між двома державами посприяла проблема, що виникла в перші роки правління Єлизавети – легітимізація її королівського титулу та забезпечення національної безпеки [1, с. 119]. Марія Стюарт, онука Генріха VIII, оголосила про свої претензії на престол Англії, сподіваючись на реалізацію своїх прав. Чоловік Марії Стюарт, король Франції Франциск II, підтримував домагання королеви, але через його ранню смерть Марії довелося повернутися на свою батьківщину Шотландію, хоча у Франції залишилося багато впливових прихильників. Гізи, які встановили контроль над урядом Франції, відкрито заявили, що будуть домагатися англійського престолу для своєї племінниці [2, с. 37].

Давній англо-французький антагонізм залишав Марії Стюарт реальні надії на престол Англії. Королева Єлизавета не тільки наполягала, вона домагалася відмови Марії Стюарт від англійської корони. У претензіях шотландської королеви Єлизавета I вбачала можливість встановлення французького домінування в Англії.

Іншим, не менш вагомим питанням, була втрата останньої англійської території у Франції – порту Кале. Франція контролювала всю північну берегову лінію і становила серйозну загрозу для Англії. У дипломатичному листуванні раз по раз виникали скарги на заворушення в Нормандії між англійцями та французами на ґрунті релігії [5, № 236].

Також Франція надавала військову допомогу Шотландії під час конфлікту між Англією та її північним сусідом (1559–1560). Французи оголосили про намір допомогти шотландцям придушити повстання лордів Конгрегації. Замість того, щоб чекати висадки французьких військ у Шотландії, Єлизавета сама відправила війська до Шотландії та змусила французькі сили в Лейті вести переговори. 6 липня 1560 р. в Единбурзькому договорі було зафіксовано, що всі англійські та французькі війська вийдуть із Шотландії, а Марія Стюарт відмовиться від використання герба та титулу Англії [2, с. 39].

Зовнішня політика Єлизавети полягала в тому, щоб прибрати французів із Шотландії, а метою французької політики було тримати англійців і гугенотів подалі одне від одного. Саме англо-шотландський конфлікт став початком прямих англо-французьких військових дій. Англія прагнула скористатися у своїх суто практичних цілях виступом національно-релігійного руху.

Убивство протестантської громади у Басі в 1562 р. прихильниками герцога Гіза призвело до першої релігійної війни між католиками та гугенотами Франції. На той час лідером французьких протестантів був принц Конде. Існувала велика ймовірність, що Іспанія, Савойя та інші католицькі країни прийдуть на допомогу французьким католикам. Само собою вважалося, що Єлизавета, як єдина протестантська королева, мала допомогти гугенотам.

Як і у випадку із Шотландією, політична нестабільність у Франції стала однією з передумов залучення Англії у французькі справи. Початок гугенотських війн

зменшив тиск Франції на Англію. Англійські політики намагалися повернути на свою користь виступи гугенотів у Франції.

Одним із тих, хто мав чітку позицію щодо співпраці з гугенотами у Франції, був англійський посол у Франції (1559–1563) сер Ніколас Трогмортон. Перебуваючи у Парижі, він закликав королеву скористатися заворушеннями у Франції та виступити на боці протестантів.

У квітні 1561 р. він робив акцент на суто англійських інтересах, та заявляв, що ніщо так добре не послугує цілям корони, як підтримка протестантів. Трогмортон убачав, що для поліпшення спокою королеві слід доброзичливіше ставитися до французів, щоб змусити їх повірити в те, що вони перебувають у повній безпеці, і саме це зіграє Єлизаветі на руку. Це найзручніший спосіб отримати перевагу, якщо вони (французи) загрузнуть у повстаннях у себе вдома [4, № 151].

Ніколас Трогмортон не припиняв запевняти королеву, що католицька Європа готує змову, щоб винищити протестантів, а її обов'язок стати на чолі протестантської віри. Він був переконаний, що єдина надія на виживання протестантів у Європі це підтримка гугенотів у Франції. Його пропозиції до Єлизавети I об'єднатися з гугенотами в Таємній раді було приділено мало уваги. Королева була відверто невдоволена такою наполегливістю свого підданого.

Коли на початку 1562 р. вибухнула перша релігійна громадянська війна, листи Трогмортон до Єлизавети I продовжували бути сповненими порад та рекомендацій, навіть вимог щодо втручання у французькі справи на боці протестантів, але тепер він робив наголос на загальнопротестантських інтересах [5, № 834, 849, 934].

В оточенні королеви були прибічники та противники прямої англійської інтервенції. Проти виступали католицькі лорди та У. Сесіль. Він вважав слушним надання принцу Конде опосередкованої допомоги через фінансування найманих німецьких військ [5, № 367].

За свідченнями послів Англії, у гугенотів Франції зростало бажання примиритися із королівською владою. Гугеноти, у свою чергу, підозрювали англійців у прагненні домовитися із Катериною Медичі та залишити їх один на один із католиками. Листування Трогмортон та Сесіля якраз і свідчило про те, що їхні підозри були безпідставними.

Справі досягнення злагоди між королівською владою та гугенотами посприяв сер Генрі Сідні, який прибув до Парижа наприкінці квітня 1562 р. Спільно з Трогмортонем він повинен був запропонувати посередництво Єлизавети. Успіху цей візит не мав, хоча й посилив зв'язки між гугенотами й англійськими політиками. Звісно, виникло питання про силове втручання на боці гугенотів у релігійну війну у Франції [1, с. 120].

За повідомленнями англійського посла в Іспанії Чалонера, Король Філіп II збирався допомогти партії Гізів. Посол побоювався, що війська Франції прийдуть у Наварру та Нідерланди. На його думку, у відносинах із протестантською партією необхідно ухвалити швидкі рішення [5, № 2]. Проте вже до кінця місяця в листі до Трогмортону він висловив свої сумніви в тому, що король Іспанії надішле допомогу [5, № 88].

У червні 1562 р. королеві Єлизаветі приходили повідомлення про умови в таборі принца Конде та перемови з Гізами та Марією Медичі. Один із радників королеви вважав: справи такі заплутані, що врегулювати суперечності миром буде досить проблематично [5, № 232].

Оцінка сил противника була не на користь гугенотів. Англійські послы у Франції доповідали, що Конде слабкий [5, № 247]. Вони були не самотніми в цій думці. По-

сол Англії в Іспанії доповідав, що іспанський двір також переконаний у цьому [5, № 254].

Для Англії було важливо, щоб принц Конде "був на коні". Повалення або поразка принца мали загрозливі наслідки для Англії. Радники вважали, якщо принц Конде програє, то корона Франції буде повністю в руках Гізів, Франція буде всіляко підігравати Іспанії, а в папістів в Англії з'явиться потужний союзник [5, № 337]. Королева вагалася і рішення про відправлення експедиції до Франції кілька разів відкладали.

Англійські війська все ж вступили до Франції, коли від Конде надійшла пропозиція, яка передбачала передачу міста Гавр в обмін на Кале. На початку вересня 1562 р. в Хемтон-Корті була підписана угода між королевою Єлизаветою, принцом Конде та Лігою реформ про надання французьким гугенотам військової допомоги [12, с. 118]. Принцу Конде були обіцяні англійські війська (6 тис. солдат) і кредит у 140 тис. крон. Англія могла повернути собі Кале, Дьеп та Гавр.

Для французького уряду ця звістка стала джерелом більшого занепокоєння, ніж будь-яке інше питання. Ці міста, завдяки їх становищу, були основними джерелами для Франції, без яких ні Париж, ні Руан не могли бути вільними. Зважаючи на це, Гавр-де-Грейс як порт був більш затребуваний для Франції, ніж Кале.

Серед командуючих армією протестантів стався розкол. Конде бажав повернутися в Париж, який на цей час обходився без своїх гарнізонів, Коліньї хотів іти у Нормандію в надії з'єднатися з англійцями в Гаврі, та спробувати знов оволодіти Руаном та Дьепом [11, с. 98].

Герцог Гіз змінив плани (він сподівався вирушити проти англійців у Гавр), коли зрозумів, що принц Конде залишає Орлеан і йде на Париж. За словами Ла Нуйе, принц мав намір тільки налякати жителів, щоб зчинити тиск на уряд [10, с. 654–655]. Гіз розгорнув свою армію, щоб повернутися на допомогу столиці, але виникли складнощі: вдарили морози, дні стали короткими, по дорогах важко було йти [5, № 1078]. Стан королівської армії було поганим; солдати були розсіяні і дезорганізовані. Більш того, всюди вирувала чума. Катерина Медічі і Гіз послали брата маршала Бріссака в протестантський табір поблизу Етампа, щоб урегулювати конфлікт [13, с. 171].

Хоча, за свідченнями послів Англії, у гугенотів Франції зросло бажання примиритись із королівською владою [5, № 1095, 1098], Конде відмовився від пропозиції і попрямував у бік Парижа. Єдина перевага, яку принц отримав, полягала в тому, що він зміг наблизити свої сили до міста. Тепер він або повинен був битися з малою надією на перемогу, не кажучи вже про взяття Парижа, або погодитися на умови свого ворога [5, № 1183, 1238]. Армії Конде не вистачало коштів, а Єлизавета не поспішала з виплатами. До цього часу у принца було ледь 7 тис. осіб, тоді як у його супротивників було 15 тис. [5, № 1195]. Конде відступив до Шартру, переслідований на відстані близько п'яти ліг герцогом Гізом та зупинився біля Монфора недалеко від Евре [5, № 1276, 1278]. Королівська армія, нараховуючи 14–16 тис. піхоти, 2 тис. кавалерії та 20 гармат, перейшла р. Евре біля м. Дре і змусила армію принца Конде прийняти бій.

Битва при Дре розпочалася не відразу. Кілька годин дві армії стояли і дивилися одна на одну, нічого не роблячи. За словами Ла Нуйе, це сталося через те, що впродовж двох сторіч дві французькі армії вперше зіткнулися одна з одною, й у кожного були друзі і брати з іншого боку, і вони боялися почати те, що, без сумніву, стане першим актом у великій трагедії [14, с. 654–655].

Принц Конде, примушений проти своєї волі до бою, спішно будував свою армію у бойовий порядок. Бій три-

вав п'ять годин, але проти звичаю, йому не передували бій стрілецьких ланцюгів. Принц Конде і Коліньї не зуміли правильно використати ні свою піхоту, ні свою артилерію, вони вивели свою кавалерію з-під прикриття піхоти, тому кожен рід військ, позбавлений підтримки інших сил, бився окремо. Герцог Гіз, навпаки, розмістив свої гармати та свої війська таким чином, щоб відбити у ворога бажання атакувати його позиції. Він збільшив свої сили за рахунок взаємодії родів військ, очікуючи вирішального моменту для удару по вже розладнаному ворогу. У підсумку герцог Гіз переміг сили гугенотів [14, с. 454].

У ході баталії був убитий маршал Сент-Андре, також був важко поранений англійський посол. Втрати протестантів охоплювали близько 800 дворян і майже 6 тис. піхоти. Втрати королівської армії становили близько 2 тис. осіб. За оцінками учасників, це була одна з найбільш кровопролитних битв того періоду. Амбруаз Паре, хірург, посланий із Парижа до поранених, описав це так: "...бачив землю завдовжки з лігу, повністю покриту трупами" [3, с. 324].

У цьому зіткненні католиками був захоплений принц Конде, а маршал Монморансі – протестантською партією. Програв битви був для гугенотів катастрофою, тому що він зірвав зусилля Коліньї для возз'єднання з англійцями в Гаврі і змусив його повернутися в Орлеан.

Французькі протестанти потребували грошей, а війська Коліньї мали заборгованість із платні (піхота останні три місяці обходилася без заробітної плати). Згодом Д'Андело заявляв, що рейтарі не стануть його терпіти й не покинуть Францію, якщо їм не заплатять.

Передбачливе зволікання і скупа політика Єлизавети Англійської врешті-решт були фатальними. Становище людей було вкрай важким, Франція потерпала від розбійництва (особливо відзначилися німецькі найманці), а Іспанія дедалі більше втручалась у французькі справи. Як доповідав Томас Сміт, у французькому дворі підозрювали, що король Іспанії та королева Єлизавета дійшли згоди, і що він був би задоволений тим, що королева веде війну із Францією для повернення Кале [6, № 437].

Важке внутрішнє становище країни, зовнішні чинники (англійська присутність та небезпека з боку Іспанії) змусили гугенотів не тільки змінити свої плани, а й об'єднатися зі своїми противниками. 19 березня 1563 р. був підписаний Амбуазький мир між гугенотами та католиками Франції. Об'єднання католицьких та гугенотських сил ознаменувалося тим, що старі домовленості між Англією та французькими гугенотами втратили чинність. Французи на повернення Кале вже не погоджувалися.

Ще на початку 1563 р. Сміт заявляв: якщо французи повернуть Кале його королеві, то вона здасть Гавр-де-Грейс і Дьеп з усім, чим володіють англійці в Нормандії [8, № 319]. Французи не погоджувалися на цю пропозицію. Представники Карла IX звертали увагу на те, що з огляду на договір 1559 р., у якому встановлювалося: якщо впродовж терміну дії договору англійці придбали інші володіння в цьому королівстві, то вони відразу втратили б своє право на Кале; тому французи стверджували, що англійці, окупувавши Гаврі-де-Грейс, були позбавлені будь-якого права на Кале [8, № 323].

Вектор своєї політики змінив принц Конде. Він почав заявляти, що ніколи не погоджувався з передачею Гавру королеві Єлизаветі, що він також ніколи не домовлявся щодо повернення Кале; і якщо вона не віддасть Гавр, то він стане одним із перших, хто озброїться проти неї [6, № 458]. Сміт повідомляв, що у французькому дворі немає інших розмов, окрім як про війну з Англією. Французи вимагали від англійців повернути Гавр і вивести війська із Франції [6, № 458].

Бажання французького двору вигнати англійців було фактично замасковано в 4-й статті Амбуазького миру, де йшлося про те, щоб вигнати чужинців з королівства. Амброуз Дадлі, граф Уорик вважав, що англійці (як і німецькі рейтарі) належать до іноземців, які мають триматися подалі від Франції [6, № 499].

Жорстка позиція французької сторони пояснювалася двома основними причинами: по-перше, з погляду Франції саме англійці були першими, хто порушив Катокамбрезійські домовленості, по-друге, захоплення Гавру мало величезне значення для Франції, особливо в Нормандії, де Гавр був дверима, через які відбувалося все – рух і торгівля, причому не тільки в Руані, а й у Нормандії і в більшій частині Франції.

Англійський гарнізон у Гаврі опинився у скрутному становищі. Зміцнення Гавра вимагало значного розширення і ремонту, щоб витримати тривалу облогу. Амброуз Дадлі, граф Уорик мав лише 5 тис. осіб, щоб захищати місто [6, № 680]. На початку червня у місто проникла чума, яка на той час вирувала в Європі. Умирало 500 людей на тиждень. В середині липня граф Уорик доповідав, що в нього лише 1,5 тис. солдатів [6, № 952]. Багато помиало через відсутність харчів. Один із клериків міста писав, що "головна надія ворога на те, щоб узяти це місто, спирається на голод" [6, № 676].

У французів теж виникли великі складнощі при облозі Гавр-де-Грейсу. Місцевість була оточена болотами на милу і морськими водоймами, які були прорізані недоступними каналами. На березі моря була лише смуга з піску близько тридцяти ярдів [8, № 336].

Попри все, французи збиралися штурмувати місто. У них була батарея із сорока гармат, стіни міста буквально валилися під французькими бомбардуваннями. Незважаючи на те, що Дадлі записягався оборонятися до кінця, 28 липня 1563 р. місто було здано. Французи так бажали здихатися англійців, що погодилися на досить почесні умови капітуляції для останніх [6, № 1081].

Королева Єлизавета не могла повірити, що її розгромили. Звісно, за таких обставин вже ніякої мови про повернення Кале не було. З осені розпочалися складні та виснажливі перемовини. Головним каменем спотикання була реституція Кале. Французи наполягали на тому, що вони звільнені від своєї обіцянки через дії королеви Англії щодо Гавру. Єлизавета, зі свого боку, не хотіла погоджуватися на мир, якщо її домагання (повернення Кале) не будуть виконані [8, № 347].

Прийти до консенсусу заважали тисячі піратських нападів, через які перервалася торгівля у протоках Пад-Кале та Ла-Манш [8, № 348]. Складнощі в переговорах були ще і в тому, що Єлизавета бажала 400 тис. крон в обмін на Кале, французька сторона погоджувалася тільки на половину [7, № 289].

Так, 11 квітня між Єлизаветою I та королем Франції Карлом IX був підписаний мир у м. Труа. Англія відмовлялася від своїх претензій на Кале в обмін на 222 тис. крон. Обидві сторони записягалися не зазіхати на територію іншої країни або допомагати будь-кому у вторгненні [7, № 307]. Фактично, цей договір означав, що були втрачені останні надії на повернення Кале та було покладено край зазіханням Англії на французькі землі.

Таким чином, втрата на початку 60-х рр. XVI ст. порту Кале та політична нестабільність Франції посприяли тому, що Єлизавета I намагалася повернути на свою користь виступи гугенотів й укласти з ними союз. Оскільки, по-перше, повалення принца Конде загрожувало тим, що корона Франції буде повністю в руках Гізів, а у католиків в Англії з'явиться потужний союзник. По-друге, за надання англійською королевою французьким гугенотам військової допомоги, принц Конде обіцяв повернути Англії

порт Кале. Це було вагомим аргументом для англійської королеви – Кале, як і Гавр, завдяки їх положенню, були важливими морськими портами Франції.

Поразка при Дре скасувала домовленості між Англією та французькими гугенотами. Попри все бажання Єлизавети повернути Кале, вона вже не могла цього зробити. Її скупа політика з гугенотами поступово відстохнула їх.

Програш Англії в англо-французькій війні 1562–1564 рр. став болючим ударом для Єлизавети, але ця поразка для країни незабаром мала позитивні наслідки. Для англійської королеви стало зрозумілим, що немає сенсу сподіватись на подальшу допомогу протестантських сил з інших держав в англійській справі. Країна могла відійти від політики, яку проводила, та здійснити переорієнтацію зовнішньополітичних пріоритетів, що посприяло формуванню нового курсу країни в майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Дьомін О.Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50-х – кінця 80-х років XVI ст. / О.Б. Дьомін. – О. : Астропринт, 2000. – 359 с.
2. Петросян А.А. Эдинбургский договор 1560 г. / А.А. Петросян // Англия в эпоху абсолютизма (статьи и источники) / под ред. Ю.М. Сапрыкина. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 31–68.
3. Ambroise Paré. Oeuvres complètes. Tom. 3: Revues et collationnées sur toutes les éditions, avec les variantes / Ambroise Paré. – Geneva : Slatkine Reprints, 1970. – 724 p.
4. Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth // Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1561–1562 / ed. Joseph Stevenson. – L. : Longman, Green, Longman & Roberts, 1866. – Vol. 4. – 689 p.
5. Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth // Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1562 / ed. Joseph Stevenson. – London: Longman, Green, Longman & Roberts, 1867. – Vol. 5. – 673 p.
6. Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs: Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy // Diplomatic correspondence in 1559 to 1580. // ed. Rawdon Brown and G. Cavendish Bentinck. – L. : Longman, Green, Longman & Roberts, 1890. – Vol. 7 – 732 p.
7. Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth // Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1564–1565 / ed. Joseph Stevenson. – London: Longman, Green, Longman & Roberts, 1870. – Vol. 7 – 605 p.
8. Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs: Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy // Diplomatic correspondence in 1559 to 1580. // ed. Rawdon Brown and G. Cavendish Bentinck. – L. : Longman, Green, Longman & Roberts, 1890. – Vol. 7 – 732 p.
9. Daval G. Histoire de la Réformation à Dieppe, 1557–1657 / G. Daval, J. Daval. – Rouen : Imprimerie de Esperance Cagniard, 1878. – T. 1. – 292 p.
10. Discours politiques et militaires du seigneur de La Noue. Nouvellement recueillis et mis en lumière. – Basle : Imprimerie de Francois Foret, 1587. – 710 p.
11. Knecht R.J. The French Civil Wars, 1562–1598 / R.J. Knecht. – N. Y. : Routledge, 2014. – 356 p.
12. Neale J.E. Queen Elizabeth I / J.E. Neale. – Chicago Review Press, 2014. – 446 p.
13. Sutherland N.M. Princes, Politics and Religion, 1547–1589 / N.M. Sutherland. – L. : Hambledon Continuum, 1984. – 258 p.
14. Thompson J.W. The Wars of Religion in France 1559–1576. The Huguenots, Catherine de Medici and Philip II / J.W. Thompson. – Chicago : The University of Chicago Press, 1909. – 156 p.

References

1. Diomin, O.B. (2000) Bilja vyotokiv anhliiskoho atlantyzmu. Zovnishnia polityka Anhlii kintsia 50-kh – kintsia 80-kh rokov. Odesa : Astropynt.
2. Petrosyan, A.A. (1984) Edinburgskij dogovor 1560 g. In: Yu.M. Saprykin, ed. *Angliya v epokhu absolyutizma (stat'i i istochniki)*. Moscow : Izdatel'stvo MGU, pp. 31–68.
3. Paré, A. (1970) Oeuvres complètes. T. 3: Revues et collationnées sur toutes les éditions, avec les variantes. Geneva: Slatkine Reprints.
4. ANON (1866) Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth. In: J. Stevenson, ed. *Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1561–1562*. Vol. 4. London : Longman, Green, Longman & Roberts.
5. ANON (1867) Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth. In: J. Stevenson, ed. *Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1562*. Vol. 5. London : Longman, Green, Longman & Roberts.
6. ANON (1869) Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs: Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy // Diplomatic correspondence in 1559 to 1580. // ed. Rawdon Brown and G. Cavendish Bentinck. – L. : Longman, Green, Longman & Roberts, 1890. – Vol. 7 – 732 p.
7. ANON (1870) Calendar of State Papers. Foreign Series of reign of Elizabeth. In: J. Stevenson, ed. *Diplomatic correspondence of reign of Elizabeth in 1564–1565*. Vol. 7. London: Longman, Green, Longman & Roberts.

8. ANON (1890) Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs: Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy. In: R. Brown and G.C. Bentinck, eds. *Diplomatic correspondence in 1559 to 1580*. Vol. 7. L. : Longman. Green, Longman & Roberts.

9. Daval, G., Daval, J. (1878) *Histoire de la Réformation à Dieppe, 1557–1657*. Tome 1. Rouen: Imprimerie de Esperance Cagniard.

10. ANON (1587) *Discours politiques et militaires du seigneur de La Noue*. Nouvellement recueillis et mis en lumière. Basle: Imprimerie de François Foreft.

11. Knecht, R.J. (2014) *The French Civil Wars, 1562–1598*. N. Y. : Routledge, 2014.

12. Neale, J.E. (2014) *Queen Elizabeth I*. Chicago Review Press, 2014.

13. Sutherland, N.M. (1984) *Princes, Politics and Religion, 1547–1589*. L. : Hambledon Continuum.

14. Thompson, J.W. (1909) *The Wars of Religion in France 1559–1576*. The Huguenots, Catherine de Medici and Philip II. Chicago : The University of Chicago Press.

Надійшла до редколегії 28.12.17

A. Prokhorova, PhD student

Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

DIPLOMATIC RELATIONSHIPS WITH LONDON AND PARIS DURING OF ANGLO-FRENCH WAR (60-TH XI CENTURY)

The article is dedicated to the diplomatic relationships between the British Kingdom and the Huguenots during the Anglo-French War of 1562–1564 and their influence on the foreign policy of England and France. The author analyzes the main directions of the diplomatic relations of the Elizabethan politicians with the French Protestants, finds out the factors and circumstances of the defeat of the Huguenots in the Battle of Dre and change the course of diplomatic relations between the countries. Also, author observes the course and results of the war of 1562–1564, and concludes that the defeat for England in this military conflict in the future had positive effects. For Elizabeth I became clear that it makes no sense to rely on the further assistance of Protestant forces from other states to the English case. The country could deviate from the policies that it was carrying out, and to re-evaluate its foreign-policy priorities, which contributed to a further new course of the country.

Keywords: Foreign Policy, Cateau-Cambresis treatment, Anglo-French relations, Battle of Dreux, the Anglo-French War of 1562-1564.

УДК 94(3)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.13>

V. Rubel, Dr. habil. (History), prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"NEOLITHIC REVOLUTION" IN BIBLICAL DESCRIPTION: ATTEMPT OF GEOGRAPHICAL AND CHRONOLOGICAL IDENTIFICATION

The stories of paradise garden, first men living in it, their fall and exile from Eden are fixed in the Bible and considered a sphere of religious and mythological, but not a historical component of the Holy Scripture. Textual analysis of the second chapter of "The Book of Genesis" gives grounds to consider Eden a real geographical object, which limits correspond to the territories of today's Tabriz Valley. Description of paradise garden, where Adam, created by God, was not aware of death and was richly fed, not making any additional efforts, is a peculiar human memory of an era of early pre-Neolithic being. "The exile from Eden" – is an era in history, when "unproblematic" life of primitive men was finished because of lack of the natural resources, quantity of which was deficient for survival. It made people to occupy territories beyond the original range of their existence. The second result of "the exile from paradise" was a curse of Adam, as since then he had to get food "by the sweat of his brow". Modern scientific terminology calls it "Neolithic revolution", i.e. transition from the foraging to the agriculture, when human had to master the art of tilling for growing food. Inverse chronological calculation method of generations of biblical patriarchs allows to date this historical fracture by the first half – the middle of III millennium BC. The third result of "the exile from paradise" was declared loss of human's immortality. The emergence of reproductive economy, when a person began to plow the ground, dig channels, build dams, pasture livestock and in such way "get the daily bread", intensified the development of protoscientific knowledge, which resulted in human's awareness of finality of his personal physical existence. The Bible redefines this fact as the loss of "eternity" by human.

Keywords: The Book of Genesis, Eden, Neolithic revolution, Biblical geography, Biblical chronology.

For the last decades, the problem of source study comprehension of biblical texts regained priority status of humanitarian space. The reason is that ancient Jews, in contrast to their neighbors – Egyptians, Assyrians, Babylonians or Hittites, – did not produce within their traditional culture any excessive desire for historical writing itself, so the function of saving information on the past, which was needed by any folk, became largely derived not from political institutions of royal power and chronicles or annals, created in accordance with their orders, but from religious and cult components of book wisdom. That is why the emergence of historical writing phenomenon of Semitic-speaking inhabitants of the Eastern Mediterranean is traditionally associated with the Bible (Greek – Βίβλια: "The Book") – more precisely with the *Tanakh*¹², which Christian tradition is used to call the Old Testament. The significant

part of its books is a completely productive and representative attempt of Jewish people to fix and save the memory of its past. The indicated parts of the Bible, according to their genre characteristics, may be fully attributed to the tradition of Jewish historical writing, although in form they all were incorporated into the complex of sacred books of the Old Testament. Nevertheless, the historical value of the biblical plot of the first "initial" book *Bərēšīt* (Christ. "Genesis"), including world and human creation, fall from grace, expulsion of the first men, Adam and Eve, from Eden, as well as description of all their posteriors till Noah and the world flood, is still considered to be insignificant, as this bloc of old testament texts is a sphere of primarily religious and mythological, but not the historical, component of the Holy Scripture. However, the author of this article suggests that this part of the Bible may provide historians with valuable information on pre-civilizational era of the mankind's history, if the right source study methodology is applied.

Let's begin with a simple question: what is the heavenly garden of "pleasure" Eden, in which the first man Adam enjoyed carefree life, was unaware of death, and ate well, without any additional efforts? According to the Bible, it is an epoch, when the human did not need to care for artificial food cultivation, when there was unlimited fruitage all

¹² The name of the Judean Holy Scripture *Tanakh* is an acronym. It consists of original phonemes of the official names of the three basic sections of the Old Testament text tradition: *Torah* (Law) + *Nevi'im* (Prophets) + *Ketuvim* (Records) → an acronym TNKh, which is translated as *Tanakh* in old Hebrew pronunciation. It is difficult to date accurately the appearance of the term, but it is believed that the compilers of this name-definition were not ancient, but medieval Judeo-Jewish theologians.

around, and people could live not thinking of its resumption. What kind of an epoch was it? It was an epoch of early primitive, pre-Neolithic being, when there were so few people on Earth and so many bounties all around, that our ancestors got food from simple gathering, getting from nature as many ripe fruits from "every tree to grow that is pleasant to the sight, and good for food" [Genesis, 2: 9], as they needed for physical survival.

The etymology of the word "Eden", which derives from the Sumerian term *eden (edin)* – "rough plain", "naked steppe", "untreated earth", can be an additional argument in favor of such an understanding of the concept [1, p. 119].

At the same time, a human was not so intellectually developed to understand the finality of his own being, did not realize his own mortality, and in this sense felt himself truly immortal, obeying in his actions only the instinct of survival and reproduction. As for the fact that "Adam and his wife Eve" went to paradise "were both naked, the man and his wife, and were not ashamed" [Genesis, 2: 25]. Now, as evidenced by numerous ethnographic materials, the synpolite communities of classical collectors (the Amazonian Indians, the Philippines' Kubu and Lubu, the Bushmen of Kalahari, etc.) do not bother themselves with unnecessary clothing as well.

On the other hand, this primitive human lived with family, despite the fact that he changed wives often, so the Bible categorically does not accept evolutionists' and Marxists' accusations that promiscuity dominated in the intimate relationships of the primitive men. Modern science confirms that, which relies on contemplation on animals, including our closest evolutionary relatives – the higher monkeys (gorillas and chimpanzees), who do not know the promiscuity, live in family and tribal communities, and clearly know their areas of control, which feed them, and strangers are not allowed there. Therefore, the institution of property for them is also quite understandable.

Furthermore, "The Book of Genesis" of the Bible provides a clear geographic binding about where in the Near East specifically those paradise bushes of Eden were, in which the original collectors of the ancestors of the present Semitic peoples felt so comfortable. The "Book of Genesis" informs on that issue that "A river went out of Eden to water the garden; and from there it was parted and became four heads. The name of the first is Pishon: this is the one which flows through the whole land of Havilah, where there is gold; and the gold of that land is good. There is aromatic resin and the onyx stone. The name of the second river is Gihon: the same river that flows through the whole land of Cush. The name of the third river is Hiddekel: this is the one which flows in front of Assyria. The fourth river is the Euphrates" [Genesis, 2: 11-14].

It is clear with Tigris-Hiddekel and Euphrates, but it is important that the book *Berēšit* means the areas, where two other rivers are near those big ones. There are no waterways near the rivers mentioned in the lands of Mesopotamia (present Iraq). Therefore, in this part of the Bible, it is about the upper reaches of Tigris and the Euphrates. That is the lands of North-West Iran and the adjacent areas of Turkey, where the Tabriz Valley (the present Iranian province of Eastern Azerbaijan and the neighboring Provinces of the Turkish Eastern Anatolia – historic Western Armenia) is located in the surroundings of the Northern Zagros Mountains. Let's try to identify it with other rivers.

In relation to mysterious Gihon river, which "flows through the whole land of Cush", its nature may be the decisive identification feature. The Jewish word *gihon* has got explicit phonetic parallels with the Arabic word *gayhun / jihun* and means in translation "stormy", "swift". Of all the significant rivers of the surrounding region, only one is wor-

thy of this epithet – the famous Aras (Araxes). It limits the Tabriz Valley from the north and, as a mostly mountain river, has always been famous for a very strong flow, a large number of peaks and thresholds, and other signs of natural "stormy". It gives rise to a fairly large degree of likelihood of transferring the name *Gihon* to "Stormy [river]" and identifying it with today's Araxes.

As to the land of Cush, the highest mountain ridge, located to the south of the city of Ahar (Iranian province of East Azerbaijan), is called "Cushu Mountain", *Kushadag*. Therefore, in this aspect the geographical identification of the biblical paradise as the Tabriz Valley does not seem contradictory.

"The Pishon river" remains, but its location and identification can be geographically determined in the region. The southern boundary of the Tabriz Valley is the Zagros Mountains, where a turn of the "Red River", *Qizil Üzan* is. Turkic word *owzan / üzən / uzen* ("river") in the Iranian-speaking lexical transformation is quite easily transformed into *pishon*, and in relation to gold, it is still slowly poured in *Qizil Üzan*.

The paradise microclimate of the local plain is complemented by the salty Lake Urmia in the west of Iran, which cannot delay the arrival of the moderately warm Mediterranean winds to the Tabriz Valley. Those winds bring there enough rainfall, because they cannot break through to the Caspian Sea, and stay on the mountains situated along the Eastern border. Thus, they completely empty their rain clouds there. The result of this coincidence of climatic optimum is that in this valley ideal pistachio, apples, apricots, almonds and grapes grow, there is no excessive cold in winter and exhausting heat in summer.

Another supplementary argument for such geographical identification of the biblical paradise may be the fact that, when God drove Adam and Eve out of Eden, he closed the way to return to Eden for them by placing "Cherubs at the east of the garden of Eden, and the flame of a sword which turned every way, to guard the way to the tree of life" [Genesis, 3: 24]. What else could it be if not Sahand volcano of the mountains, which close the Tabriz Valley from the East, deterring unwanted aliens with fiery volcanic vent?

In addition, local soils of the Tabriz Valley were full of fruitful trees, because the most widespread variety of local ground is famous red earth, which is ideal for growth of trees (which cannot be told of famous black earth, on which trees grow much worse). In this sense, we need to remember that in accordance with the Bible, the primitive human was created by God of the gunpowder of the earth and called Adam, and the Hebrew word *adam* is cognate with the words *adama* ("earth") and *adom* ("red"). Thus, in literal meaning, *Adam* means "human, made of red earth". This fact once again confirms that Adam's ancestral homeland was the region, where red earth was dominant type of local grounds. The Tabriz Valley has always been famous for its soils saturated with iron oxide and aluminum, which make the earth red.

With regard to "the expulsion from Eden", according to the Bible, the main feature of this tragic event in human history is not even the expulsion from "paradise garden" itself, but its qualitative consequences on the issue of human food. If Adam, together with his women, had taken ripe fruits from the trees, feeding himself enough, not caring about their renewal, then after the expulsion from Eden, God promised the first man he would have to get food by hard work "by the sweat of his face". Since then, Adam lost feeling his eternity and immortality.

In other words, the time came in the history of the first man, when wild fruit resources ceased to be enough for a cloudless "paradise" life, and what the Bible calls "expelled from paradise". The human had to master the art of reproducing economy, land cultivation for growing food. For that,

it was necessary to develop appropriate proto-scientific knowledge. It made human realize he was no longer a large omnivorous predator, the upper link of biocoenosis, and thus came the understanding "that there is good and evil", as well as awareness of transience and finality: "Therefore Yahweh God sent him (Adam) forth from the garden of Eden, to till the ground from which he was taken [Genesis, 3: 23] ... By the sweat of your face will you eat bread until you return to the ground, for out of it you were taken. For you are dust, and to dust you shall return" [Genesis, 3: 19].

Thus, book *Berēšit* on the expulsion of human from paradise is the story of what modern science calls the pleasant term "Neolithic revolution", when "carefree" being of the primitive men finished. It was due to the fact, that they realized phenomenon of primordial and finiteness of their lives, faced the problem, when reproducing their proper "passive" natural resources were not enough for survival, which forced them to settle beyond the original range of their existence and to develop new technologies for obtaining food. Thus, according to the Bible, "Neolithic revolution" began, as a result of which a human was forced to obtain food "by the sweat of his face", i.e. plow the ground, dig canals, build dams, walk with domesticated cattle – and in this way "get his daily bread".

This opinion on the primitive stages of human history coincides in many ways with the point of view on this issue, which English historian David Michael Rohl (born 1950) expressed in his book "From Eden to Exile: The Epic History of the People of the Bible" [2]. Nevertheless, chronological issue of those events described remains. Present historiography is used to define the beginning of "Pre-ceramic" Neolith in the Middle East by IX millennium BC, and by the VII-VI millennium BC – the final affirmation of Neolithic communities' dominance, based on reproductive forms of economy and ceramics, over the primitive periphery. However, an impartial source analysis of biblical materials gives reasons to doubt the unambiguousness of such dating.

After "the expulsion from heaven", the next epochal event of human history, according to the Bible, was the division of mankind into farmers and pastoralists, as of the first sons of Adam and Eve, "Abel was a keeper of sheep, but Cain was a tiller of the ground" [Genesis, 4: 2]. Moreover, "Cains" turned out to be more successful, as they occupied better lands, while "Abels" lost their struggle for the most fertile soil and found themselves on the verge of history. Adam's grandsons from the first son Seth (Hebrew: *Sēṭ*) found religion ("began to call on Yahweh's name" [Genesis, 4: 26]). On the subsequent periods, in the sixth generation after Cain, humanity came to music ("handle the harp and pipe" [Genesis, 4: 21]) and began to process iron [Genesis, 4: 22] – thus, went from the Neolithic to the Eneolithic (Chalcolithic) period. Finally, famous "world flood" came on the days of Adam's descendant in the ninth-generation, Noah.

Noah's male lineage in accordance with the Bible: Adam → Seth → Enosh → Kenan → Mahalalel → Jared → Enoch → Methuselah → Lamech → Noah [Genesis, 5: 1-28].

In the final part of "The Book of Genesis" there is an interesting description, from historical point of view, general Semithic ethnogenesis from the first post-flood ancestor of Abraham, son of Terah. He is considered to have been Noah's descendant in the 10th generation.

Abraham's male lineage in accordance with the Bible: Noah → Shem → Arpachshad → Shelah → Eber → Peleg → Reu → Serug → Nahor → Terah → Abram (the same is Abraham) [Genesis, 11: 10–26].

In the final part of "The Book of Genesis", an interesting description of general Semithic ethnogenesis from historical

point of view is presented. It starts from the first post-flood primogenitor of Abraham, son of Terah, which is considered to have been the descendant of Noah in 10th generation. After Abraham, there comes the whole Jewish ethnogenesis from Isaac, son of Abraham, till Jacob, son of Isaac, – also known as Israel. From 12 sons of Israel, 12 ancient Jewish tribes came to be. They became a basis of Jewish people under a codename of "Twelve Tribes of Israel".

Regarding the chronology of those events, their starting point may be the synchronization of recorded in the Old Testament biblical plots from, as it is believed, relatively accurately established dates of death of the first ancient Jewish kingdoms. Under such circumstances, the method of inverse time calculation gives grounds to shed light on the general chronology of Tanakh and draw the approximate time of the beginning of the "Neolithic revolution" (i.e. "Exile from Eden") in its Old Testament Interpretation. The Old Testament's "Second Book of Kings" (it is the Bible's "Fourth Book of Kingdoms") provides material for this. According to Tanakh, the basis of that book was made up of "chronicles of the Kings of Israel and the Jews". It drew a tragic line under the first stage of state tradition of Jewish people, which Joshua, the son of Nun (Hebrew: *Yēhōshū'a*), initiated.

We will begin with the first relatively agreed date between all Middle East calendars: 722 BC. It is the date of the decline of the Northern Kingdom of Israel, as a result of the invasion of the Assyrian troops of the king "Salmanassar" or Shulmanuahared / Salmanasar V [727-722 BC], when then capital of Israel, Samaria, (Hebrew: *Sōmron*) capitulated (in 722 BC) after three years of siege. After that, Shulmanuahared ordered all Israeli to forcibly leave their homes and move to the internal provinces of his empire "in Halah, and on the Habor, the river of Gozan, and in the cities of the Medes" [2 Kings, 17: 6]. Abandoned Israeli lands, were settled by the people "from Babylon, and from Cuthah, and from Avva, and from Hamath and Sepharvaim" [2 Kings, 17: 24].

Another date is the collapse of the South Kingdom of Judah, more precisely, surrender of the Judah's capital Jerusalem (Hebrew: *Yerushalayim*) in front of the hordes of "Nebuchadnezzar, king of Babylon", who was the most powerful ruler of the New Babylonian Kingdom, Nabucodurriutsur II [605–562 BC]. The Bible dates this event with "eleventh year of king Zedekiah" [2 Kings, 25: 2], who was forced to watch execution of his two sons after surrender of the Jewish capital, and after that "put out the eyes of Zedekiah, and bound him in fetters, and carried him to Babylon" [2 Kings, 25: 7]. Nebuchadnezzar ordered "came Nebuzaradan the captain of the guard, a servant of the king of Babylon" [2 Kings, 25: 8], to punish the city. As a result of his order, the Jerusalem temple, King's palace, and all other houses of Jerusalem were totally looted and "burnt with fire", the city walls were destroyed, higher hierarchs of Judaic church (including the high priest Seraiah) and higher servants of the former kingdom (60 people in total) were executed, while most Jews were ordered to leave their homeland and move to Babylon. Since that event, which modern science dates with 587/586 BC, a sad epoch of "Babylonian captivity" began in the history of Jewish people, which lasted until 539 BC. So, the Jewish Diaspora, famous in its own way, was launched.

An epoch of independent Israeli Kingdom has got approximately two centuries and a half, if sum up the reign of all Israeli kings, from Jeroboam to Hosea.

The biblical list of kings of the Kingdom of Israel in accordance with the Old Testament (the duration of their reigns in Tanakh is provided in brackets): Jeroboam I (22) → Nadab (2) → Baasha (24) → Elah (2) → Zimri (12) → Ahab (22) → Ahaziah of Israel (2) → Jehoram of

Israel (12) → Jehu (28) → Jehoahaz (17) → Jehoash of Israel (16) → Jeroboam III of Israel (41) → Zechariah (0,5) → Menahem (10) → Pekahiah (2) → Pekah (20) → Hoshea of Israel (9) – more than 240 years in total.

The duration of the Kingdom of Judah existence is nearly four centuries. It appeared with separatism of the Kingdom of Israel, but existed for almost one and a half centuries more, if sum up the reign of kings of the Kingdom of Judah from Rehoboam to Zedekiah.

The biblical list of kings of the Kingdom of Judah according to the Old Testament (in brackets the length of their reigns is indicated in years according to Tanakh): Rehoboam (17) → Abijam (3) → Asa (40) → Jehoshaphat (25) → Jehoram of Judah (8) → Ahaziah of Judah (less than a year) → Athaliah (6) → Jehoash of Judah (40) → Amaziah (29) → Azariah (52) → Uzziah of Judah (2) → Jotham (16) → Ahaz (16) → Hezekiah (29) → Manasseh (50 / 55) → Amon (2) → Josiah (31) → Jehoahaz (3 months) → Jehoiakim (11) → Jehoiachin (3 months) → Zedekiah (11) – about 390 years in total.

One more century is associated with an era of the United Israelite kingdom of Israel and Judah.

The kings of the United Kingdom of Israel, according to the Bible, were consistently: Saul (?), David (40) and Solomon (40) – about a century in total.

Thus, the affirmation of the king power institution among ancient Jews (i.e. the ascension to the throne of the first Jewish king Saul) can be dated with nearly the first quarter of XI century BC, while the breakup of this state into separate Israel and Judah ones can be dated by the first quarter of X century BC. According to Tanakh, the epoch of Judges lasted for more than four centuries in the history of Jews: that information is provided by a certified method of summing up the duration of consecutive offices of the judges, from Othniel to Eli.

The biblical list of Judges, mentioned in the Old Testament (in brackets, the duration of their stay in position according to Tanakh is mentioned): Othniel (8+40) → Ehud (18+80) → Shamgar (?) → Deborah (20+40) → ? (7) → Gideon (40) → Abimelech (3) → Tola (23) → Jair (22) → ? (18) → Jephthah (6) → ? (20) → Samson (20) → Eli (40) – about 400 years in total.

Therefore, it began in the first half of XV century BC, and it means that the conquest of Canaan by the Jews, and life of Jehoshua, son of Nun, who, according to the Bible, lived for 110 years, can be dated by XVI – the beginning of XV century BC.

"120-years" of Moses' life, Egyptian captivity, and liberation from it are logic to date by XVI century. Moses was the great-grandson of Jacob-Israel – of the ancestor of all the Jews, i.e. his descendant of the third generation. If consider the age of one generation as completely logical 25–35 years, it means that the great prophet Moses was separated from the founder of the Jewry by another century. It allows to date the appearance of the Tribes of Israel by the beginning of XVII century BC, while life of primogenitor of all the Semites, Abraham, can be referred to the second half of XVIII – first half of XVII century BC. 10 generations separate Noah of the flood and Abraham, which can stay within three or four centuries. Therefore, "the Deluge" of the Bible can be dated by the last centuries of III millennium BC. Finally, Noah himself was a descendant of "the first human" Adam of the ninth generation, which means at least three centuries deepening into history. Thus, with regard to the age of the Bible's generations, "The Exile from Eden", i.e. the beginning of "Neolithic Revolution" among the Semiotic-speaking peoples may be very approximately dated by the first half – the middle of III millennium BC. This conclusion allows to clarify and complement our perceptions on the time limits of "Neolithic revolution" in Western Asia.

Список використаних джерел:

1. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры / В.В. Емельянов. – СПб : Петербургское востоковедение, 2001. – 368 с.
2. Rohl D.M. From Eden to Exile: The Epic History of the People of the Bible / D.M. Rohl. – L. : Arrow (Random House), 2003. – 485 p.
3. The World English Bible (WEB). – Portland, OR : The Floating Press, 2011. – 3323 p.

References:

1. YEMEL'YANOV, V.V. (2001). Drevnij Shumer. Ocherki kul'tury. Sankt-Petersburg : Peterburgskoe vostokovedenie.
2. ROHL, D.M. (2003). From Eden to Exile: The Epic History of the People of the Bible. London : Arrow (Random House).
3. ANON (2011) The World English Bible (WEB). Portland, OR : The Floating Press.

Надійшла до редколегії 25.12.17

В. Рубель, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ" В БІБЛІЙНОМУ ОПИСІ: СПРОБА ГЕОГРАФІЧНОЇ І ХРОНОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Вважається, що зафіксована у Біблії історія про райський сад, життя в ньому перших людей, а потім про їхнє гріхопадіння та вигнання з Едему є сферою релігійно-міфологічної, а не історичної складової Святого Письма. Текстологічний аналіз другої глави "Книги Буття" надає підстави стверджувати, що біблійний Едем є реальним географічним об'єктом, межі якого відповідають теренам нинішньої Тебризької долини. Опис райського саду, у якому створений Богом Адам не відав смерті та щедро харчувався, не докладаючи до цього додаткових зусиль, є своєрідним спогадом людства про добу ранньопервісного донеолітичного буття. "Вигнання з раю" – це етап в історії, коли "безтурботне" буття перших людей завершилося, оскільки при їхньому розмноженні "пасивних" природних ресурсів перестало вистачати для виживання. Це змусило людей розселятися за межі початкового ареалу свого буття. Другим наслідком "вигнання з раю" стало накладене на Адама прокляття, що відтепер їжу він здобуватиме "обробляючи землю в поті чола свого". У термінології сучасної науки – це "неолітична революція", тобто перехід від привласнювальних до відтворюючих способів добування їжі, коли людина змушена була опанувати мистецтво обробки землі для вирощування харчів. Метод зворотного хронологічного розрахунку за поколіннями біблійних патріархів дає підстави датувати цей історичний перелом першою половиною – серединою III тис. до н. е. Третім наслідком "вигнання з раю" проголошена втрата людиною свого безсмертя. Поява продуктивних форм господарювання, коли людина почала орати землю, копати канали, будувати греблі і дамби, ходити за одомашненою худобою і тим "здобувати хліб свій насущний", активізувала розвиток протонаукових знань, наслідком чого стало усвідомлення людиною кінцевості свого персонального фізичного існування. У Біблії цей факт переосмислений як втрата людиною своєї "вічності".

Ключові слова: Книга Буття, Едем, неолітична революція, біблійна географія, біблійна хронологія.

УДК 94(37):930.2:003.071

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.14>

А. Сорока, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОТОЧЕННЯ МІТРИДАТА VI ЕВПАТОРА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МОНУМЕНТА МІТРИДАТА НА О. ДЕЛОС)

Присвячено аналізу середовища наближених осіб понтіїського царя Мітрідата VI Евпатора (у період підготовки до протистояння з Римом) за матеріалами пам'ятки на о. Делос (монумент Мітрідата), зведеної в 101–102 рр. до Р. Х. поблизу святилища самофракійських богів. На монументі Мітрідата представлено скульптурні медальйони 12 осіб і статую царя, але детально можливо дослідити лише 8 зображень та написів, адже інші були знищені. Окреслено також причини зведення пам'ятки, які полягали в поширенні політичного та культурного впливу Понтіїського царства в Егеїді, встановленні союзницьких зв'язків й увіковічненні влади царя. Визначено зовнішні характеристики монумента та історію його дослідження Французькою школою в Афінах і сучасними науковцями. Наведено відомості з античних писемних, археологічних й епіграфічних джерел; проаналізовано зміст написів і визначено роль 8 осіб, скульптурні медальйони яких розташовувалися на стінах монумента (друзі дитинства і військових Гая, Дорілая Філетера та Діофанта; царів Аріарата VII, Антіоха VIII Гріппа та Мітрідата II; довірених осіб Асклепідора та Папія), у житті, внутрішній політиці та військовій кампанії Мітрідата VI проти Риму.

Ключові слова: Мітрідат VI Евпатор, монумент Мітрідата, Понтіїське царство, Римська Республіка, Делос.

Правління понтіїського царя Мітрідата VI Евпатора (132–63 рр. до Р. Х.) в історії Риму відіграє важливу роль, адже війни (89–63 рр. до Р. Х.), ним спровоковані, стали одним із чинників завершення періоду Римської Республіки. Дослідження найближчого оточення та соратників Мітрідата VI дозволить детальніше проаналізувати перебіг військової кампанії Понту з Римом, визначити цілі і сили воюючих сторін, стратегічні плани та настрої Мітрідата і його союзників. Просопографічний аналіз оточення царя, яке формувалося ще з його дитинства, наближених осіб при Понтіїському дворі та царів союзницьких держав дозволить окреслити культурні чинники, що вплинули на формування ціннісних орієнтирів Мітрідата: його характер, релігійні та політичні переконання.

У роботах, присвячених Мітрідату та його війнам із Римом, розглядаються аспекти утворення союзів Понту із сусідніми державами (Великою і Малою Вірменією, Парфією, Сирією, Каппадокією) та їхнє подальше функціонування в часи війни – це праці Т. Рейнака [24, с. 343–364], А. Мейора [18, с. 103–105], С. Саприкіна [5, с. 144, 163]. Також є невеликі дослідження, що стосуються зв'язків Понту з Боспорським царством (Є. Молев [4, 20]), Парфією (М. Олбрайт [21]) і Великою Вірменією (А. Мейор [17]). Однак відкритими лишаються питання стосунків між Мітрідатом та його найближчим оточенням у війську, при Понтіїському дворі, друзями дитинства та релігійними особами. Коло осіб, зображення яких представлені на монументі Мітрідата на Делосі, також докладно не вивчали (загалом у наукових роботах Д. Ерджіяз [13, с. 109–111] і В. Талаха [7, с. 53–54] лише перераховують їхні імена, а М. Максимова [3, с. 204–208] розглянула портретні медальйони Гая, Папія, Дорілая Філетера і Дорілая Тактика, які були уродженцями Аміса).

Відповідно, мета зазначеної роботи полягає в ідентифікації кола найближчих осіб Мітрідата VI за написами до скульптурних медальйонів, які входять до комплексу пам'ятки, збудованої на честь царя Понту поблизу святилища самофракійських богів на о. Делос, а також порівняння наявної інформації в роботах античних авторів про зазначених осіб. Важливим є визначення ролі кожної із зображених постатей у політиці та житті царя Понту і причин їхнього увіковічнення в монументі Мітрідата.

Для розкриття питання встановлення і функціонування союзницьких відносин між Понтіїським царством та сусідніми державами за Мітрідата Евпатора, його соратниками та прибічниками було використано античні писемні, археологічні й епіграфічні джерела. До писем-

них джерел належать фрагменти XII книги "Римської історії" Аппіана "Війни з Мітрідатом", XXXVII та XXXVIII книги "Епітоми твору Помпея Трога "Філіппова історія" у викладі Юстина, біографії з "Порівняльних життєписів" Плутарха, твір Мемнона "Про Гераклею" та VII книга "Географії" Страбона. Археологічними й епіграфічними джерелами служать портретні медальйони [12, с. 13–42; 10, с. 140] наближених до царя осіб і його статуя з написами до них, знайдених на о. Делос (епіграфічні матеріали з о. Делос зібрані на сайті Гуманітарного інституту Паккарда (Packard Humanities Institute (PHI)) [23]. Зазначена пам'ятка на Делосі представлена мармуровими медальйонами 12 осіб, які належали до оточення царя, й однією статуєю Мітрідата VI. У розкопках, що проводилися на Делосі з 1873 р. Французькою школою в Афінах на чолі з археологом Фернаном Шепутьєром, було виявлено руїни святилищ, амфітеатру, хори тощо. Однією з пам'яток був храм, збудований на честь Великих богів (кабейри (*κάβειροι*) – міфічні хтонічні божества, на честь яких проводили таємні містерії переважно на о. Лемнос, Імброс, Самофракії та Фівах [11, с. 281–286]) із Самофракійського храмового комплексу [12, с. 13], поруч із яким розміщувалася пізніше добудована пам'ятка Мітрідата.

Термін "монумент (пам'ятка) Мітрідата" ("le monument de Mithridate") уведений Фернаном Шепутьєром [12, с. 13]. Формулюванням "пам'ятка Мітрідата" користуються більшість дослідників [13, с. 104; 15, с. 134; 18, с. 106; 3, с. 200], але зустрічається й термін "героон" (*ήρώον*) – храм чи каплиця, зведені на честь героя [8, с. 655]. Героони зводили переважно після смерті так званого героя чи виконували функцію кенотафів (*κενотάφιον* – порожня символічна могила [8, с. 795]) у місцях їх найбільшого шанування. Формулювання "героон" зустрічається лише в роботах Б. Макгінга [19, с. 90] і С. Саприкіна [6, с. 273], що може бути пов'язане з помилковим сприйняттям дослідниками цієї пам'ятки як такої, що будувалася після смерті царя чи присвячувалася шануванню саме однієї особи – Мітрідата. Проте використовуючи таке іменування пам'ятки, історики не враховують наявності скульптурних медальйонів чи перманентно повторюваних написів про жреця Геліанакса, а не лише статуї царя.

Храм на честь самофракійських богів був зведений у IV ст. до Р. Х., а в 102–101 рр. до Р. Х. поруч із храмом добудований зазначений монумент на честь Мітрідата VI Евпатора, що був освячений афінянином Геліанаксом від імені афінян і римлян, про що свідчить напис на архітраві споруди: "Жрець Геліанакс, Асклепідора афінянина [син], пожиттєвий жрець Посейдоном даний,

перейшов до богів Великих самофракійських Діоскурів [Кабейрів], від народу афінського і народу римського на честь самому бацилевсу Мітрідату Евпатору Діонісу здійснив освяту при правлінні Феодора, Діодора із Сунія [сина] (тут і далі переклад наш. – А.С.) (IDelos 1562). Німецький історик й археолог П. Кройз вважає, що монумент не був зведений ні від імені Мітрідата, ні на його честь, мотивуючи це постійними вказівками в кожному з написів до медальйонів і на архітраві споруди (IDelos 1569–1574, 1576), що жрець Геліанакс освячував його [15, с. 137]. До того ж монумент не мав жодного відношення до Понтійського царства, оскільки саме Геліанакс керував його будівництвом, але дослідник нівелює той факт, що в кожному написі є вказівка на Мітрідата Евпатора. Хоча таке твердження П. Кройза ще раз підтверджує думку, що героном монумент Мітрідата називати не доречно.

Про причини будівництва пам'ятки може свідчити пожертвування, що були здійснені від імені Мітрідата VI і його брата Хреста для делоського гімнасію (IDelos 1560). Згідно з написом, пожертвування були надані у 115–114 рр. до Р. Х. – через 7–8 років після приходу Мітрідата VI до влади у 121 р. до Р. Х. (після вбивства його батька Мітрідата V), а, отже, після легендарного періоду семирічної відсутності його в царстві (Just. XXXVII. 2.7–9) та регенства матері Лаодіки. Відповідно, цар Понту виступав на той час повноправним правителем, про що й свідчить початок напису "Бацилевс Мітрідат Евпатор", тому поширення свого впливу серед греків було логічним кроком зовнішньої політики. Проте, на думку А. Мейор, саме за регенства Лаодіки були здійснені ці пожертвування задля уникнення розповсюдження чуток про зникнення молодого царя й убезпечення від позбавлення влади [18, с. 75–76]. Відповідно, відбувалася культурна та політична інтеграція Делоса до сфери впливу Понту.

Пам'ятка Мітрідата, де розміщувались портретні медальйони та статуя царя, була прямокутної форми (ззовні близько 5,20×3,90 м, ізсередини близько 3,88×1,95 м) із трьох боків оточена стінами, а вхід зі східного боку був відкритий із двома іонічними колонами у висоту близько 2,90 м [12, с. 13–14]. Шість мармурових медальйонів із написами розташовувалися вздовж протилежної до входу стіни, інші – по три вздовж бічних стін. У центрі будівлі розміщувалася статуя Мітрідата. При розкопках виявлено, що медальйони були навмисно знищені, а обличчя понівечені, адже збереглися лише написи (деякі пошкоджені) до кожного з них. Імовірно, пам'ятка була піддана *damnatio memoriae* (*memoria damnata*) [27, с. 18] після смерті Мітрідата VI, що логічно корелюється зі ставленням Риму до царя як запеклого ворога.

Зі 166 р. до Р. Х., за указом Риму, Делос потрапив під управління Афін і став відкритим портом, осередком торгівлі рабами, де зустрічалися і греки, і римляни, і торговці з Малої Азії [26, с. 261–264]. З огляду на це не дивно, що на Делосі з'явився монумент на честь Мітрідата, адже острів став місцем перетину культур, політики та торгівлі. Готуючись до війни з Римом, Мітрідат Евпатор поширював свій вплив серед еллінів, а встановлення монументів поруч зі святилищами було надійним способом укорінити у свідомості греків приязне союзницьке ставлення. Ніби "звільняючи" грецьке населення від римлян, у 88 р. до Р. Х. за наказом Мітрідата VI на Делосі було вбито близько 20 тис. римлян й острів охоче вступив у союз із Понтійським царством (App. Mithr. 28). Відповідно, будівництво такої пам'ятки свідчило про вибудовування ідеологічного підґрунтя серед грецького населення і популярність Мітрідата не лише в Понті, а й в Егеїді ще до початку війн з Римом.

Створення подібних пам'яток було притаманне античній грецькій і римській традиції, а культ героя й увічнення його образу було поширеною практикою [16, с. 10–11]. Однак монумент Мітрідата не був повноцінним місцем його шанування у класичному розумінні, адже портретні медальйони вказували на друзів, прибічників і союзників царя на 102–101 рр. до Р. Х. Серед скульптурних медальйонів, ідентифікованих завдяки написам до них, можна встановити імена цих осіб: на західній стіні розміщено зображення Гая (за згадкою Плутарха – друг дитинства царя (Plut. Rompr. 42)), невідомої особи, чиє ім'я не збереглося (помічник Мітрідата, син Антипатра) і Дорілая Філетера (племінник Дорілая Тактика). На протилежній до входу північній стіні були портрети Діофанта (син Махара), Аріарата VII (цар Каппадокії, племінник Мітрідата VI), Антіоха VIII Гріппа (цар Сирії), Асклепідора (батько жреця Геліанакса, який освячував монумент), однієї особи, яку не вдається ідентифікувати, та представника династії Аршакідів. На східній стіні зображені Мітрідат II (цар Парфії), невизначена особа, оскільки напис, як і медальйон, не збереглися, та Папій (син Менофіла, головний лікар Мітрідата). У центрі розташовувалася скульптура Мітрідата VI.

Переходячи до дослідження ролі зазначених осіб у зовнішній і внутрішній політиці Мітрідата VI, його особистому житті, варто аналізувати постаті у порядку розташовування скульптурних медальйонів. За даними Плутарха, Гай був другом дитинства Мітрідата, який міг лишатися наближеним до царя після приходу до влади, але зрадив його під час війни з Римом (Plut. Rompr. 42), передавши Фавсту, сину Сулли, кіфару із царських скарбів. За епіграфічним матеріалом, Гай з Аміса був сином Гермеса і "виховувався" разом із царем (*σύντροφος* – той, що виріс та виховувався разом із кимось; зведений брат майбутнього царя [8, с. 1502] (IDelos 1570), пізніше міг служити в армії Мітрідата.

Дорілай Філетер, як і Гай, був другом дитинства царя, адже на написі аналогічно було зазначено "*τὸν σύντροφον*" (IDelos 1572). Також за згадками Страбона можна встановити, що Дорілай був племінником Дорілая Тактика (Strab. X. 4.10). З Дорілаєм Філетером Мітрідат разом виховувався і був у дружніх стосунках ще з дитинства. Згідно з написом, "вихований разом і приведений на війну Мітрідатом" (IDelos 1572). Ураховуючи, що два із трьох портретів належали друзям дитинства, майбутнім військовим в армії Понту та, імовірно, ровесникам царя, то третій медальйон міг також належати подібній особі, але як напис, так і зображення були піддані *damnatio memoriae*. Відкритим залишається питання: медальйони знищувалися хаотично чи за певним принципом відбору найбільш неприйнятних осіб.

На північній стіні було зображення Діофанта (IDelos 1574), сина Махара. Відомо, що як полководець Мітрідата він керував понтійськими військами ще з 80-х рр. до Р. Х., а у 85 р. до Р. Х. зазнав зі своїми військами поразки в бою з римлянами під командуванням Гая Флавія Фімбрія (Memnon 24.4–5). Уже у третій війні з Римом війська Діофанта були відправлені в Каппадокію та незабаром у 71 р. до Р. Х. зазнали поразки від Лукулла у Віфінії (Memnon 27.2; Plut. Luc. 11.1–2). За згадками Страбона, у Мітрідата був ще один полководець Діофант, син Асклепідора, який у війні зі скіфами близько 110–109 рр. до Р. Х. відвоював раніше втрачені землі на західному узбережжі Криму (Strab. VII. 3.17), а в 107 р. до Р. Х. придушив повстання Савмака в Боспорському царстві, яке, у підсумку, перейшло під контроль Понту [2, с. 49–71; 1, с. 17–22]. Відповідно, обмежена кількість даних із писемних джерел про Діофанта, сина Махара, не дозволяє детальніше охарактеризувати особу, але завдяки верифікації з епіграфічними джерелами пам'ятки Мітрідата і декрету з Херсонесу можна стверджувати, що

портретний медальйон належав саме йому через чітку вказівку в написі на Махара (IDelos 1574).

Один із медальйонів на північній стіні належав Аріаратові VII, цареві Каппадокії у 116–101 рр. до Р. Х., який був племінником Мітрідата VI (сином сестри Лаодіки). Мітрідат V у 120-х рр. до Р. Х. видав заміж свою дочку Лаодіку за Аріарата VI Епіфана, сином яких і був Аріарат VII (App. Mithr. 10; Just. XXXVIII.1–2), якого після вбивства батька (Just. XXXVII. 1.1–5) підтримував на престолі Мітрідат VI, а Лаодіка була регентом, тому Каппадокія перебувала під безпосереднім контролем Понту (Just. XXXVIII. 1). Важливо, що напис до портретного медальйону вказує "басилевс" ("Басилевс Аріарат Філопатор, син басилевса Аріарата Епіфана Філопатора...") (IDelos 1576), де Аріарат VI – цар Каппадокії у 130–116 рр. до Р. Х. (Memnon 22. 1), тому на 102/101 рр. до Р. Х. Аріарат VII був царем Каппадокії. У 101 р. до Р. Х. цар Віфінії Нікомед III Еввергет, бажаючи підкорити Каппадокію, одружився на Лаодіці, але Мітрідат вигнав гарнізони Нікомеди, раніше свого союзника, із захоплених територій і повернув (відновив (*restituit*)) при владі Аріарата VII ("...Мітрідат захисників Нікомеди з Каппадокії вигнав, царських представників сестри сина повернув..." (Just. XXXVIII. 1.5)). Отже, до і після часу зведення монумента племінник Мітрідата був визнаним царем Каппадокії, а його зображення на стіні пам'ятки служило ідеологічним підтвердженням, що царство Аріарата було союзником Понту. Стає очевидним, що громадяни Делосу та всі інші, хто йшов у святилище самофракійських богів, бачили монумент Мітрідата і його союзників, усвідомлювали міцну коаліцію навколо Понту як протипагу Риму. З боку Мітрідата це був прорахований крок, де Аріарат VII виступав лише маріонеткою, оскільки після відновлення його влади в тому ж 101 р. до Р. Х. царем Каппадокії став його син Аркафій (Аріарат IX) (Just. XXXVIII. 1.9–10). Понтийський цар залучився підтримкою Гордія, який допоміг убити Аріарата VI, щоб спровокувати на війну племінника і захопити Каппадокію. Аріарат VI, готуючись до війни, був убитий у 101 р. до Р. Х., а новим правителем став син Мітрідата (App. Mithr. 15; Just. XXXVIII. 1.6–10).

Важливою фігурою для Мітрідата був Антіох VIII Гріпп (цар Сирії у 125–96 рр. до Р. Х.), адже мати Мітрідата Лаодіка [14, с. 50] походила з роду Селевкідів (була дочкою Антіоха IV Епіфана (Polyb. V. 43, 45)). Відповідно, Сирія, а з 83 р. до Р. Х. і Велика Вірменія на чолі з Тиграном II (Just. XL. 1.1–4) були союзниками Понту у війнах із Римом.

Батько афінського жреця Геліанакса, Асклепідор, також удостоївся зображення в монументі. Саме під керівництвом Геліанакса освячували пам'ятку, що вказано на кожній із присвяс до портретних медальйонів та на архітраві споруди: "освятив афінянин Геліанакс Асклепідорус" (IDelos 1552). Будівництво святилища відбувалося під його контролем: встановлення статуї батька не могло бути не узгоджене з понтийським царем. Лише за умови безпосереднього стосунку Асклепідора до царської родини, його статуя могла перебувати у святилищі на рівні з царями та найближчим оточенням Мітрідата. Дослідники припускають, що Асклепідор був однією особою, який освячував статую Лаодіки [25, с. 429–431; 19, с. 90; 3, с. 249], сестри царів Понту Фарнака I (185–159 рр. до Р. Х.) і Мітрідата IV Філопатора Філадельфа (159–150 рр. до Р. Х.) (вона була водночас і дружиною останнього). Про це свідчить напис до екседри зі статуєю Лаодіки на Делосі, що вказує на жреця Асклепідора (IDelos 1555). Екседра була зведена за царювання Фарнака I, оскільки є чітка вказівка на Фарнака як царя (βασιλέως) та Лаодіку як сестру (ἀδελφήν) Мітрідата і Фарнака (IDelos 1555). Зважаючи на це, розташування фігури Асклепідора пояснюють довготри-

валими взаєминами жреця та його сина із царською родиною Понту та бажанням Геліанакса увічнити своє та батькове ім'я в історії.

Ще однією наближеною до Мітрідата особою був представник династії Аршакідів. Збережені фрагменти на написі вказують на те, що медальйон належав парфянському царю: "βασιλέων μεγάλου Αρσάκου" (IDelos 1581) та "βασιλέως Αρσάκου" (IDelos 1582), хоча та частина напису, де було зазначене ім'я, не збереглася (IDelos 1581; 1582). Однак можна точно встановити особу, на честь якої було створено скульптурне зображення, оскільки в написі є вказівка на "μεγάλου" (IDelos 1581), що перекладається як "великого". Саме царя Парфії Мітрідата II (121–91 рр. до Р. Х.) називали Великим [9, с. 134], що наведено в Юстина: "якого [Артабана II – царя Парфії у 128–121 рр. до Р. Х.] Мітрідат син унаслідкував, який за справи мав Великий ім'я надане" (Just. XLII. 2.3). До того ж, роки правління царя вказують на те, що він був сучасником Мітрідата VI, тому визначення особи Мітрідата II вважаємо логічним, хоча деякі дослідники ідентифікують портретний медальйон особи як Аршака VII [3, с. 205]. Також Парфянське царство розглядало Понт як свого союзника, а після візиту Сулли близько 95 р. до Р. Х. остаточно перейшло на бік Мітрідата VI (Plut. Sulla 5).

Одне із зображень присвячене лікарю Мітрідата – Папію (IDelos 1573). Спочатку Папій працював при дворі сирійського царя Антіоха VII Еввергета (164–129 рр. до Р. Х.), а після його смерті перейшов до понтийських царів [22, с. 26]. За написом, Папій був для Мітрідата "першим другом", отже, одним із найближчих соратників при дворі (IDelos 1573).

Таким чином, за матеріалами монумента Мітрідата та писемними джерелами проаналізовано вісім постатей, які мали той чи інший вплив на життя і політику понтийського царя. Імена інших чотирьох осіб встановити не вдається, оскільки портретні медальйони виявилися зруйнованими. Гай і Дорілай Філетер були друзями царя ще з дитинства, а згодом стали служити в понтийському війську; Діофант, син Махара, також був військовим Мітрідата. Аріарат VII (цар Каппадокії), Антіох VIII Гріпп (цар держави Селевкідів) і Мітрідат II (цар Парфії) – союзники Понту, з якими було укладено династичні угоди та союзницькі договори. Папій міг бути не лише лікарем, а й довіреною особою царя. А портретний медальйон Асклепідора вказував на його довготривалі стосунки з Мітрідатидами, тому й Асклепідор, і його син Геліанакс були довіреними особами Мітрідата VI на Делосі. Важливо, що зазначені особи мали певний вплив на Мітрідата чи на його політичну стратегію в 102–101 рр. до Р. Х. (період зведення монумента), тому зрозуміло, що скульптурні медальйони Гая чи Антіоха VIII Гріппа займали своє чинне місце серед них, хоча Гай зрадив Мітрідатові в поразці з Римом, а місце Антіоха VIII згодом зайняв Тигран II. Імовірно, що серед зруйнованих зображень одне належало Тигранові II як найбільшому союзникові Понту під час війн із Римом. Загалом просопографічний аналіз Мітрідатового оточення за монументом на о. Делос дає чітке уявлення про коло найвпливовіших і найважливіших для Мітрідата VI осіб у процесі підготовки до протистояння з Римом. А сама пам'ятка служила прикладом увічнення влади царя і поширення політичного та культурного впливу Понту для встановлення союзницьких зв'язків.

Список використаних джерел:

1. Гайдукевич В. Ф. О скифском восстании на Боспоре в конце II в. до н. э. / В. Ф. Гайдукевич // Античное общество. – М. : Наука, 1967. – С. 17–22.
2. Жебелев С. А. Последний Перисад и восстание скифов на Боспоре / С. А. Жебелев // Вестник древней истории. – 1938. – № 3 (4). – С. 49–71.

3. Максимова М.И. Античные города юго-восточного Причерноморья: Синопа, Амис, Трапезунт / М.И. Максимова. – М. : АН СССР, 1956. – 472 с.
4. Молев Е.А. Боспор в период эллинизма / Е.А. Молев. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 1994. – 140 с.
5. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С.Ю. Сапрыкин. – М. : Наука, 1996. – 348 с.
6. Сапрыкин С.Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени / С.Ю. Сапрыкин. – М. ; Тула : Гриф и К, 2009. – 430 с.
7. Талах В.Н. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис / В.Н. Талах. – К. : Видавець Купрієнко С.А., 2013. – 215 с.
8. A Greek-English Lexicon / H.G. Liddell, R.A. Scott. – N. Y. : Oxford University Press, 1996. – 1774 p.
9. Assar G.R.F. A Revised Parthian Chronology of the Period 165–91 B.C. / G.R.F. Assar // *Parthica*. – 2006. – 8. – Pp. 87–158.
10. Bruneau, P. Guide de Delos / P. Bruneau, J. Ducat. – P. : E. De Boccard, 1966. – 339 p.
11. Burkert W. Greek Religion / W. Burkert. – Cambridge ; Massachusetts : Harvard University Press, 1985. – 512 p.
12. Chapouthier F. Le sanctuaire des Dieux de Samothrace / F. Chapouthier. – P. : E. De Boccard, 1935. – 97 p.
13. Erciyas D.B. Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors. Ph.D. thesis / D.B. Erciyas. – University of Cincinnati, 2001. – 317 p.
14. Grainger J.D. A Seleukid Prosopography and Gazetteer / J.D. Grainger. – Leiden : Brill, 1997. – 818 p.
15. Kreuz P.-A. Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI / P.-A. Kreuz // *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies* / ed. by J.H. Munk. – Gylling : Narayana Press, 2009. Vol. 9. – Pp. 131–144.
16. Larson J.L. Greek Heroine Cults / J.L. Larson. – Madison, Wisconsin : University of Wisconsin Press, 1995. – 192 p.
17. Mayor A. Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94–66 BCE / A. Mayor // *Tarihite Turkler ve Ermeniler* / ed. M. Metin et al. – Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2014. – Pp. 99–119.
18. Mayor A. The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy / A. Mayor. – Princeton : Princeton University Press, 2009. – 472 p.
19. McGing B.C. The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus / B.C. McGing. – Leiden : Brill, 1986. – 195 p.
20. Moлев E. Bosphoros under the Rule of Mithridates VI Eupator / E. Moлев // *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies* / ed. by J.H. Munk. – Gylling : Narayana Press, 2009. Vol. 9. – Pp. 321–328.
21. Olbrycht M. Mithridates VI Eupator and Iran / M. Olbrycht // *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies* / ed. by J.H. Munk. – Gylling : Narayana Press, 2009. – Vol. 9. – Pp. 163–190.
22. Pohl R. De graecorum medicis publicis / R. Pohl. – Berlin : Georg Reimer, 1905. – 98 p.
23. Regions Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]). ID [Electronic source] // Packard Humanities Institute. – Access mode : <http://epigraphy.packhum.org/regions/910>.
24. Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont / T. Reinach. – Paris : Firmin-Didot et Cie, 1890. – 494 p.
25. Reinach T. Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont / T. Reinach // *BCH*. – 1910. – Vol. 34, Num. 1. – Pp. 429–431.
26. Stillwell R. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites / R. Stillwell. – Princeton : Princeton University Press, 2017. – 1068 p.
27. Varner E.R. Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture / E.R. Varner. – Leiden : Brill, 2004. – 340 p.

References

1. GAJDUKEVICH, V.F. (1967) O skifskom vosstanii na Bospore v konce II v. do n.e. In: Anon. *Antichnoe obshchestvo*. Moscow : Nauka, 17–22.

A. Soroka, PhD student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PROSOPOGRAPHICAL ANALYSIS OF MITHRIDATES VI EUPATOR'S INNER CIRCLE (BASED ON MATERIALS OF THE MONUMENT OF MITHRIDATES, DELOS)

The article is devoted to the analysis of Pontic king Mithridates VI Eupator's closest associates in the period of preparation for confrontation with Rome and is based on materials of the Monument of Mithridates in the sanctuary of the Samothracian Gods which was constructed in 101–102 B.C. on the island of Delos. The sculptural portraits of 12 persons and a king's sculpture are represented at the Monument of Mithridates. However, we are able to make precise investigation of only 8 portraits and inscriptions because of destruction the other ones. At the article it is depicted the reasons of the Monument's construction, which had based in dissemination of Pontic kingdom's political and cultural influence in the Aegean Sea and establishment of allied connections and commemoration of the king's power. An internal characteristics of the Monument and the history of its investigation by French School at Athens and by the modern scientists are determined. The article represents information upon narrative ancient sources, archaeological and epigraphical sources. The content of inscriptions and importance of 8 persons (childhood friends and soldiers Gaius, Dorilaus Philetaerus, Diophantus, the kings Ariarathes VII, Antiochus VIII and Mithridates II, fiduciaries Asklepiodorus and Papius), whose portraits were set up in the Monument of Mithridates, in private life, domestic policy and military campaign of Mithridates VI against Roman Republic are analysed. The methodological base includes approaches of comparison, analysis, synthesis and principles of historicism, sequence, complexity.

Keywords: Mithridates VI Eupator, the Monument of Mithradates, Pontic kingdom, Roman Republic, Delos.

2. ZHEBELEV, S.A. (1938) Poslednij Perisad i vosstanie skifov na Bospore. *Vestnik drevnej istorii*. 3(4), 49–71.

3. MAKSIMOVA, M.I. (1956) *Antichnye goroda yugo-vostochnogo Prichernomor'ya: Sinopa, Amis, Trapezunt*. Moscow : Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

4. MOLEV, E.A. (1994) *Bospor v period ellinizma*. Nizhniy Novgorod: Izdatel'stvo Nizhegorodskogo gosudarstvennogo universiteta.

5. SAPRYKIN, S.JU. (1996) *Pontijskoe carstvo: Gosudarstvo grekov i varvarov v Prichernomor'e*. Moscow : Nauka.

6. SAPRYKIN, S.JU. (2009) *Religiya i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni*. Moscow : Grif i K.

7. TALAX, V.N. (2013) *Rozhdyonnyj pod znakom komety: Mitridat Evpator Dionis*. Kiev: Kuprienko S.A.

8. LIDDELL, H.G., SCOTT, R.A. (1996) *A Greek-English Lexicon*. New York : Oxford University Press.

9. ASSAR, G.R.F. (2006) A Revised Parthian Chronology of the Period 165–91 B.C. *Parthica*. 8, 87–158.

10. BRUNEAU, P. (1966) *Guide de Delos*. Paris : E. De Boccard.

11. BURKERT, W. (1985) *Greek Religion*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

12. CHAPOUTHIER, F. (1935) *Le sanctuaire des Dieux de Samothrace*. Paris: E. De Boccard.

13. ERCIYAS, D.B. (2001) *Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors*. Unpublished thesis (PhD), University of Cincinnati, Cincinnati.

14. GRAINGER, J.D. (1997) *A Seleukid Prosopography and Gazetteer*. Leiden : Brill.

15. KREUZ, P.-A. (2009) Monuments for the King: Royal Presence in the Late Hellenistic World of Mithridates VI. In: J.H. Munk, ed. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies*. Vol. 9. Gylling: Narayana Press, 131–144.

16. LARSON, J.L. (1995) *Greek Heroine Cults*. Madison: University of Wisconsin Press.

17. MAYOR, A. (2014) Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94–66 BCE. In: M. Metin, ed. *Tarihite Turkler ve Ermeniler*. Ankara: Turk Tarih Kurumu, 99–119.

18. MAYOR, A. (2009) *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*. Princeton: Princeton University Press.

19. MCGING, B.C. (1986) The foreign policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus. Leiden: Brill.

20. MOLEV, E. (2009) Bosphoros under the Rule of Mithridates VI Eupator. In: J.H. Munk, ed. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies*. Vol. 9. Gylling : Narayana Press, 321–328.

21. OLBRYCHT, M. (2009) Mithridates VI Eupator and Iran. In: J.H. Munk, ed. *Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies*. Vol. 9. Gylling: Narayana Press, 163–190.

22. POHL, R. (1905) *De graecorum medicis publicis*. Berlin: Georg Reimer.

23. ANON (N.d.) Regions Aegean Islands, incl. Crete (IG XI-[XIII]). ID. In: *Packard Humanities Institute* [Online]. Available from: <http://epigraphy.packhum.org/book/1?location=6>.

24. REINACH, T. (1890) Mithridate Eupator, roi de Pont. Paris: Firmin-Didot et Cie.

25. REINACH, T. (1910) Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont. *Bulletin de Correspondance Hellénique*. 34(1), 429–431.

26. STILLWELL, R. et al. (2017) *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. Princeton: Princeton University Press.

27. VARNER, E. R. (2004) *Monumenta Graeca et Romana: Mutilation and transformation: damnatio memoriae and Roman imperial portraiture*. Leiden: Brill.

Надійшла до редколегії 15.12.17

УДК 141.319.8(075.8)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.15>В. Талах, д-р іст. наук
Київ

УЯВЛЕННЯ КЛАСИЧНИХ МАЙЯ ПРО ПОТОЙБІЧНЕ БУТТЯ ЗА НАПИСАМИ ІЗ "ХРАМУ НАПИСІВ" У ПОСЕЛЕННЯХ ПАЛЕНКЕ, ЧІАПАС, МЕХІКО (МЕКСИКАНСЬКІ СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ)

Присвячено проблемі інтерпретації зображень та перекладу написів мовою майя, що знаходяться у "Храмі Написів" – місці поховання К'ініч Ханааб Пакаля, правителя Паленке в VII ст. Здійснено авторський переклад зазначених написів із мови майя українською мовою. Зображення і написи передають ідею про вічне посмертне життя правителя разом із богами та предками. Така інтерпретація йде врозріз із типовими уявленнями класичних майя про переродження померлих, оскільки написи у "Храмі Написів" є унікальними й подібне не зустрічається на інших пам'ятках. Автором висловлюється припущення, що за правління Ханааб Пакаля мала місце релігійна реформа, що і відобразилося у зміні уявлень класичних майя про потойбічне буття.

Ключові слова: класичні майя, Паленке, К'ініч Ханааб Пакаль I, Пакаль Великий, Храм Написів, потойбічне буття.

Тема смерті доволі часто зустрічається у написах майя класичної доби. У найзагальнішому вигляді вона описується дієсловом *chamiy* – "помер". У більш розгорнутому варіанті смерть особи описано особливою формулою: *k'a'ay usak mook? ik'il* – "припинилася / зів'яла світла майсова квітка (?) – дихання такого-то" [7, с. 267–268].

Утім, зазначені стандартизовані формули не містять відомостей про подальшу долю небіжчика, хоча, згідно з даними колоніальних джерел і відомостями етнографів, традиційні уявлення майя не вважали смерть повним й остаточним припиненням буття людської істоти. Про те ж свідчать дані археології, які вказують, що під час поховання померлих готували до якогось існування в майбутньому [19; 26; 5, с. 61–105].

Наприкінці 1970-х рр. М.Д. Ко припустив, що певна стандартизована послідовність (т. зв. "Primary Standart Sequence"), що зустрічається, зокрема, на розписній кераміці майя, містить магічну формулу, що описує очищення душі померлого та її втілення в новонародженого [3; 4]. Ідею про "формулу відродження" підтримали та розвинули Ю.В. Кнорозов та Г.Г. Єршова [27; 28]. Однак, подальші дослідження не підтвердили такого розуміння відповідних текстів.

Певні, хоч і дуже стилізовані відомості про уявлення щодо долі душ небіжчиків містять "формули смерті" *ochiyy bih* – "вирушив у дорогу", та *och ha'* – "увійшов у воду". Утім, тексти із П'єдрас-Неграс, у яких записи *chamiy* та *och bih* відповідають датам, розділеним інтервалом у шість днів, свідчать, що початок потойбічного шляху небіжчика розпочинався не з моменту власної смерті, а, ймовірно, від якихось заупокійних ритуалів [15, с. 145].

Докладніші відомості про буття небіжчика в потойбічному світі містяться в текстах із "Храму Написів" у Паленке (стародавній Лакамха). Споруда, яку первісно називали Болон Йехт Наах (*Bolon Yeht Naah*), була завершена у 690 р. [22, с. 171]. Під час розкопок 1950–1952 рр. експедицією А. Руса Луїльє всередині піраміди було знайдено царське поховання. Подальшими дослідженнями встановлено, що в піраміді "Храму Написів" поховано К'ініч Ханааб Пакаля (603–683), який із липня 615 р. був "священним володарем" (*k'uhul ajaw*) держави Баакуль [10, с. 18; 6; 22, с. 166–182]. Про це, зокрема, є пряма вказівка наприкінці тексту на західній панелі з верхнього храму (блоки T8 – T12; публікації напису: [11, Pl. 76; 6, с. 54; 25, № 154])

ta-8-"OK"-3-K'AN-a-si-ya K'AL-SAK-HUUN-na tu-ba-hi-AJAW K'INICH-KAN-BAhLAM-ma K'UH-BAAK-la-AJAW-wa ya-k'a-wa-JUUN-TAN-na 9-YEHT-NAAH u-K'ABA-u-MUKAN-IL K'INICH-JANAAB-PAKAL K'UH-BAAK-la-AJAW

"У день (9.12.11.12.10) 8 Ок 3 К'анасій (7 січня 684) одержання білої діадими на чоло владаря К'ініч Кан Бахлама, священного Баакульського владаря. Він пожертвував і плекає Болон Йехт Наах, це ім'я гробниці К'ініч Ханааб Пакаля, священного Баакульського владаря".

Комплекс написів "Храму Написів" складається із трьох частин:

- написів на зовнішніх простінках верхнього храму (збереглися незначні фрагменти);
- написів на трьох великих панелях у верхньому храмі (пошкоджено початок напису на східній панелі);
- написів на торці віка та стінках саркофага (збереглися повністю).

Доступне для огляду живими повідомлення про смерть К'ініч Ханааб Пакаля вміщено наприкінці напису на західній панелі. Воно сформульовано як вказівка на інтервал часу між його народженням та смертю (T6-S8):

18-10-WINIK-ji-ya 1-HAAB-OB-4-WINAL-HAAB-OB CHUM-mu-li-ya ta AJAW-wa-le OCH-bi

"18 (днів), 10 двадцятиденок, 1 рік, 4 двадцятиріччя від того, як він розмістився у палаці владаря, до того, як вирушив у дорогу".

Паралельне повідомлення про смерть владаря міститься на західному торці віка саркофага, не призначеному для огляду живими (публікації тексту: [10, с. 8–17; 6, с. 57–62]).

8-AJAW 13-K'AN-JAL-wa SihY-AJ-ji-ya 6 "ETZ'NAB" 11-YAAX-SIJOOM 4-CHUM-TUUN-ni i-OCH-bi K'INICH-JANAAB-PAKAL K'UH-AJAW

"У день (9.8.9.13.0) 8 Ахав 13 числа місяця К'анхалав (23 березня 603) народжений, у день (9.12.11.5.18) 6 Ец'наб 11 числа місяця Йаш Сіхо'м (28 серпня 683), після чотирьох установлень каменя, вирушив у дорогу К'ініч Ханааб Пакаль, священний владар".

Відомості про те, у якому саме місці перебуває душа Ханааб Пакаля після смерті, містить комплекс зображень на стінках та віку саркофага.

На стінках саркофагу вміщено 10 постатей, які презентують 7 персонажів (три з них зображені двічі). Аналіз написів поряд із зображеннями свідчить, що це – померлі попередники К'ініч Ханааб Пакаля, про смерть яких ідеться в тексті на торці віка.

На східній стінці зображені правителі Баакульського царства Ахкуль Мо' Нахб I (501–524), К'ініч Кан Бахлам I (572–583), Іш Йохль Ік'наль (583–604), на західній – Ханааб Пакаль (помер у 612), Іш Йохль Ік'наль (імовірно, повторно) та К'ан Хой Кітам (529–565), на південній та північній – батьки К'ініч Ханааб Пакаля – Сак К'ук' (померла в 640) та К'ан Мо' Хіш (помер у 642) [22, с. 177–180]. У напису на торці віка згадано ще двох Баакульських володарів: Ахкуль Мо' Нахба II (правив у 565–570) й Ахен Йохль Мата (605–612), однак

їхніх зображень бракує [22, с. 177–180]. Можливо тому, що вони не були прямими предками К'ініч Ханааб Пакаля. Дещо загадковою постаттю є згаданий у написі та зображений на західній стінці Ханааб Пакаль (I) – він помер п'ятьма місяцями раніше за Ахен Йохль Мата, отже, не міг бути самостійним правителем. Не зовсім зрозуміло, чому на стінках двічі репрезентовано Іш Йохль Ік'наль (якщо це дійсно одна особа, а не тезки), немає задовільного пояснення також порядок розташування фігур, вочевидь не хронологічний.

Постаті на стінках саркофага репрезентовані на тлі дерев, серед яких за плодами можна впізнати какао (*Theobroma cacao*), авокадо (*Persea americana*), гуайяву (*Psidium guajava*), сапоте (*Manilkara sapota*) та нансе (*Byrsonima crassifolia*). Стосовно значення зображень цих дерев є щонайменш два погляди: Л. Шіле і Д. Фрейдель, П. Мак-Енані, С. Мартін вважають, що на ці дерева перетворюється плоть померлих осіб, зображених на їхньому тлі [20, с. 221; 12, с. 75–76; 13, с. 160–163; 14, с. 115]; Ю.В. Кнорозов та Г.Г. Єршова висловлюють думку, що плодами цих дерев ласують душі померлих, які мешкають у поселенні предків [27].

Примару самого небіжчика в потойбічному світі репрезентовано на рельєфі, що прикрашає віко саркофага.

Зі східного та західного боків у сцені на віку вміщені ряди астральних символів, так звані небесні смуги, що символізують небесну твердь. Низку символів на сході відкриває знак *k'in* – "сонце, день", а символи на заході – *ak'ab* – "темрява, ніч" [21, с. 282]. У центрі сцени зображено дерево. На його верхівці – космічний птах Іцам Кокаах, на гілках – двоголавий змій, із західної пащеки якого з'являється бог небесного вогню К'авііль, а зі східної – бог царського вінця Хуун. У стовбур уписано знаки *LEM*, "жадеїт" та *TE* "дерево". На кінцях гілок та на верхівці дерева розміщуються голови Міїнів – фантастичних істот, що правили Всесвітом у прадавні часи. Те саме космічне дерево зображено на центральній панелі із "Храму Хреста". Там воно названо "Дерево П'яти Міїнів" (*Ho' Miin Te*). Так саме його названо в написі на центральній панелі із "Храму Написів" (A5, A6), де воно має також назву *Lem Uh Te*, "Жадеїтове Місячно-Осяйне Дерево" [11, Pl. 74; 25, № 153]. Міфічне дерево зі схожою назвою згадано в тексті на кераміці: *Uh Chan Ixiim Te*, "Місячно-Осяйне Небесне Дерево Бога Кукурудзи" [13, с. 180]. У супровідних сценах воно репрезентовано як юний Бог Кукурудзи, з тіла якого ростуть плоди какао. Біля підніжжя "Дерева П'яти Міїнів" міститься голова так званого земного чудиська, яка, у свою чергу, розміщена серед щелеп космічної сколопендри, що утворюють печеру – вхід у потойбічний світ [24, с. 413–414]. Зображення на "Вівтарі 41" з Копана показує, що "голова земного чудиська", це, насправді, одна з голів космічного ящера, який утворює земну поверхню. На тлі зображення, над "Жадеїтовим Сяючим Деревом" та головою земного ящера вміщено символи, що репрезентують "благодатний дощ" із краплин вологи, насіння, квітів і коштовних предметів: пір'я, мушель і жадеїту.

На південному та північному кінцях віка вміщено голови шістьох осіб у своєрідних "дужках", які Ю.В. Кнорозов і Г.Г. Єршова вважають символічним зображенням печер [29, с. 255]. Чотири з них репрезентовані також на ніжках саркофага.

Написи свідчать, що це сановники К'ініч Ханааб Пакаля, які мають титули *сахаля* (правитель підлеглого поселення), *ахк'ухуунів* (чиновники або жерці) та *мак'-бахте/мак'абте*.

Таким чином, душа померлого К'ініч Ханааб Пакаля перебуває в дощовитій місцевості, де зустрічаються три

рівні космосу: підземний (щелепи сколопендри), земний (голова "земного чудовиська") та небесний ("Жадеїтове Сяюче Дерево" і "небесні смуги"), – в оточенні душ батьків, предків і сановників.

Репрезентоване на віку саркофага із "Храму Написів" зображення потойбічного світу доволі точно відповідає опису "раю" майя, що його наводить Дієго де Ланда:

"... Відпочинок, якого вони ... мали досягти, якщо були добрими – це потрапити в певне приємне місце, де ніщо не завдає шкоди, і де достаток їжі і питва великої солодкості, і дерево, яке вони його називають Йашче, дуже розлоге і з великою тінню, під гілками якого і в затінку вони завжди відпочивають і насолоджуються" [30, с. 164].

Привертає увагу досить незвична поза, у якій репрезентовано фігуру небіжчика. Порівняння цього зображення з матеріалами розписів кераміки майя засвідчує, що в такій позі зображували бога кукурудзи Хуун Ішііма, який народжується із землі [16, № 2723; 1, fig. 1]. У свою чергу, ця поза відтворює обриси паростка маїсу, що пробивається із ґрунту, який наведено в одному зі знаків ієрогліфічної писемності (№ 249 за каталогом Томпсона). На зв'язок саркофага з Богом Кукурудзи прямо вказує фрагмент тексту на торці віка, де йдеться про створення "кам'яного образу Бога Кукурудзи" (*k'o-TUUN IXIIM*).

Бог Кукурудзи у міфології класичних майя – божество, що помирає та воскресає (17, с. 56–65; 23, с. 66–67). При цьому, на вазі № 2723 (за каталогом Дж. Керра) Бога Кукурудзи, який з'являється з розколом голови уособленої земної поверхні в тій самій позі, що й примара Ханааб Пакаля, супроводжує напис: *AJ-si-ya yi-chi* – "той, хто народжується з поверхні/обличчя". Отже, у сцені на віку Бааккульський володар має риси саме Бога Кукурудзи, що народжується / проростає із землі. З огляду на це припускається, що сцена на віку саркофага зображує воскресіння володаря [22, с. 180–182; 5, с. 57; 31]. Утім, з аналізу зображення на віку неможливо зробити висновок, чи вважалося, що померлий відродиться на землі як нова людська істота, чи він існуватиме в якійсь новій якості. Додаткові відомості із цього приводу містяться в напису на західній панелі з верхнього храму.

На початку тексту західної панелі йдеться про участь К'ініч Ханааб Пакаля у так званих ювілейних обрядах наприкінці "двадцятиріччя" 10 Ахав у червні 672 р., зокрема про вшанування ним богів "Паленкської трійці". "Ювілейні обряди", імовірно, відтворювали акт відновлення всесвіту на початку світової епохи, зокрема встановлення "каменів", з яких розпочалося створення нового космосу. Участь у "ювілейних обрядах" була однією з найважливіших функцій "священного володаря". Наприкінці повідомлення міститься дещо незвична для "ювілейних" записів формула (A7-B9): *u-ti-mi-wa yo-OhL-la u-K'UH-IL 10-AJAW 8 YAX-K'IN CHUM-mu-TUUN-ni*.

"Він задовільнив серця своїх богів у день (9.12.0.0.0) 10 Ахав 8 Йашк'ін (28 червня 672), встановлення каменя".

Продовження тексту також містить повідомлення про "ювілей", але в день 9.13.0.0.0 (16 березня 692), тобто, у найближчому майбутньому після смерті Ханааб Пакаля та часу створення напису закінчення календарної одиниці "двадцятиріччя" (A10-C2): *i-chi na-i-ki u-ti-mi-je-la a-OhL-la 8-AJAW 8-ik'-AT CHUM-mu-TUUN-ni*.

Наведена в тексті дієслівна конструкція *i chi naik* складається із прислівникової частки *i*, "тоді, потім", іррегулярної форми опативу дієслова *chi(-ik)* – "стався б, відбувся б" та частки *naik* – "нехай би" [9, E34; 19, с. 368–369, 401]. Менш імовірним є зв'язок із цоціль

ich' – "receive, take" і цельталь *ych* – "tomar, tener, recibir" [2, с. 308; 8, s.v.].

Крім того, доволі незвичним є визначення іменника *'ohl* – "серце" присвійним особистим займенником другої особи однини *a(w)-* [9, E33-36]. Нарешті, відрізняється від загальноновживаного синтаксис тексту, у якому обставина часу вміщена не на початку, а наприкінці речення (можливо, це мало надати фразі підкресленої урочистості).

Виходячи з наведеного, фрагмент можна перекласти так: **"Тоді нехай відбудеться задоволення твого серця в день (9.13.0.0.0) 8 Ахав 8 Ік'ат, встановлення каменя"**.

Хто є адресатом цього побажання, точно не зазначено, але з контексту практично з певністю випливає, що це душа покійного К'ініч Ханааб Пакаля [9, E38].

Наступний фрагмент тексту містить аналогічне повідомлення, тільки щодо ще більш віддаленого майбутнього, дня 10.0.0.0.0, 11 березня 830 р., найближчого закінчення найбільшої із зазвичай уживаних календарних одиниць майя, "множини" (*pik*), або "бак'туну" (D2-D7): *i-chi-ki u-ti-mi a-Oh-l-la ch'a-ho-ma ta-ma-ta-wi AJAW-wa ta-BAAK-la-AJAW a-k'a-no-ma a-ja-li 7-AJAW 18-CHAK-AT*.

"Тоді нехай відбувається задоволення твого серця, розкидач курінь, у Матвільського владаря, у Бааккульського владаря, офірувача, на світанку дня (10.0.0.0.0) 7 Ахав 18 Чака".

Титули "Матвільський володар, Бааккульський володар", які за життя мав К'ініч Ханааб Пакаль, додатково свідчать, що в напису йдеться, імовірно, про нього.

Подальший текст стосується подій, що мають статися на закінчення календарного періоду із двадцяти "множин", так званої широкої множини (*t'an pik*), тобто 13 жовтня 4772 (C8-D12): *i-chi-ki u-ti-mi-a-Oh-l-la ta-te-ma 5-2be?-ni a-po-po a-TZ'AM-ma 10-AJAW-13-YAX-K'IN-ni 1-T'AN-PIK u-to-ma*.

"Тоді нехай відбувається задоволення твого серця на престолі [у] Хо Бебе(?)н, на твоїй циновиці, на твоєму троні, у день (1.0.0.0.0) 10 Ахав 13 Йашк'ін, коли 1 широка множина станеться".

Тут Кініч Ханааб Пакаль отримує атрибути влади (лаву *teem*, циновку *por* та трон *tz'am*) в якомусь місці *Хо-...н* (можливо, *Хо-Бобен*).

Загалом три останні фрагменти напрочуд вишукано передають засобами самого лише календарно-математичного коду ідею вічності посмертного існування Ханааб Пакаля, застосовуючи при цьому для опису характеристик його майбутнього буття той самий вираз, що використовується щодо богів. Проте це несумісне із припущенням про відродження Ханааб Пакаля на землі як нової людини. Після смерті він трансформується в надприродну істоту, що існує та існуватиме у світі предків. Залишається питання: наскільки типовими для класичних майя були уявлення про потойбічне буття, відображені в написах "Храму Написів" стосовно К'ініч Ханааб Пакаля? На жодній іншій відомій пам'ятці майя подібні погляди не відображені. З огляду на це зі значною імовірністю можна стверджувати, що ці дуже індивідуалізовані ідеї були унікальними і стосувалися винятково цього правителя Бааккульського царства, а сам комплекс написів і зображень "Храму Написів" є відображенням певної релігійної реформи.

Список використаних джерел:

1. Aimi A. Notas sobre unos nuevos grandes artistas de los Sagrados Hombres de Chatahn [Electronic source] / A. Aimi, R. Tunesi // Glyph Dwellers. Report 54. May 2017. – Access mode : <http://glyphdwellers.com/pdf/R54.pdf>.

2. Ara D. de. Vocabulario de lengua tzeltal según el orden de Copanabastla / D. Ara de. – México : Universidad Nacional Autónoma de México, 1986. – 520 p.

3. Coe M.D. Lords of Underworld: Masterpieces of Classic Maya Ceramics / M.D. Coe. – Princeton : Princeton University Press, 1978. – 142 p.

4. Coe M.D. Old Gods and Young Heroes: The Pearlman Collection of Maya Ceramics / M.D. Coe. – Jerusalem : The Israel Museum, 1982. – 128 p.

5. Fitzsimmons J.L. Death and the classic Maya kings / J.L. Fitzsimmons. – Austin, TX : University of Texas Press, 2009. – 281 p.

6. Guenter S. The Tomb of K'inich Janaab Pakal: The Temple of the Inscriptions at Palenque [Electronic source] // Mesoweb. An Exploration of Mesoamerican Cultures. – Access mode : www.mesoweb.com/articles/guenter/TI.pdf.

7. Houston S. An archaeology of the senses: Perception and cultural expression in ancient Mesoamerica / S. Houston, K. Taube // Cambridge Archaeological Journal. – 2000. – 10 (2). – Pp. 261–294.

8. Laughlin R.M. The Great Tzotzil Dictionary of San Lorenzo Zinacantan / R.M. Laughlin. – Washington : Smithsonian Institution Press, 1975. – 597 p.

9. Law D. Reading in Context: The Interpretation of Personal Reference in Ancient Maya Hieroglyphic Texts / D. Law, S. Houston, N. Carter et al. // Journal of Linguistic Anthropology. – 2013. – 23 (2). – Pp. E23–E47.

10. Lounsbury F.G. The Inscription of the Sarcophagus Lid at Palenque / F.G. Lounsbury // Primera Mesa Redonda de Palenque: A Conference on the Art, Iconography, and Dynastic History of Palenque, December 14–22, 1973, Palenque, Chiapas, Mexico / ed. by M.G. Robertson. – Pebble Beach, CA: Precolumbian Art Research, 1974. – Pp. 5–21.

11. Maudslay A.P. Biología Central-Americana or Contributions to the knowledge of the fauna and flora of Mexico and Central America / A.P. Maudslay. – L. : R.H. Porter and Dulau & Co, 1889. – 186 p.

12. McAnany P.A. Living with the Ancestors: Kinship and Kingship in Ancient Maya Society / P.A. McAnany. – Austin, TX : University of Texas Press, 1995. – 213 p.

13. Martin S. Cacao in Ancient Maya Religion: First Fruit from the Maize Tree and other Tales from the Underworld / S. Martin // Chocolate in Mesoamerica: A Cultural History of Cacao / ed. by C.L. McNeil. – Gainesville, FL : University of Florida Press, 2006. – Pp. 156–163.

14. Martin S. Carved Bowl / S. Martin // Ancient Maya Art at Dumbarton Oaks / ed. by J. Pillsbury, M. Doutriaux, R. Ishihara-Brito, A. Tokovinine. – Washington : Dumbarton Oaks, 2012. – Pp. 109–113.

15. Martin, S. Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya / S. Martin, N. Grube. – L. ; N. Y. : Thames and Hudson, 2000. – 240 p.

16. Kerr J. Mayavase Database. An Archive of Rollout Photographs created by Justin Kerr [Electronic source]. – Access mode : <http://research.mayavase.com/kerrmaya.html>.

17. Miller M. Courtly Art of Ancient Maya / M. Miller, S. Martin. – L. : Thames and Hudson, 2004. – 328 p.

18. Ruz Lhuillier A. Costumbres funerarias de los antiguos mayas / Alberto Ruz Lhuillier. – Mexico : FCE, 1968. – 396 p.

19. Sattler M. Ch'olti: An Analysis of the "Arte de la lengua Ch'olti" by Fray Francisco Morán / M. Sattler // The Linguistics of Maya Writing / ed. by Søren Wihmann. – Salt Lake City : University of Utah Press, 2004. – Pp. 365–405.

20. Schele L. A Forest of Kings: The Untold Story of the Ancient Maya / L. Schele, D. Freidel. – N. Y. : Quill/W. Morrow, 1990. – 542 p.

21. Schele L. The Blood of Kings. Dynasty and Ritual in Maya Art / L. Schele, M.E. Miller. – N. Y., 1986. – 335 p.

22. Stuart D., Stuart G. Palenque. Eternal City of the Maya / D. Stuart, G. Stuart. – L. : Thames & Hudson, 2008. – 240 p.

23. Taube K. The Legendary Past: Aztec and Maya Myths / K. Taube. – L. : British Museum Press, 1995. – 80 p.

24. Taube K. Maws of Heaven and Hell: The Symbolism of the Centipede and Serpent in Classic Maya Religion / K. Taube // Antropología de la eternidad: la muerte en la cultura maya / ed. by A. Ciudad Ruiz, M. Humberto Ruz Sosa, M. Josefa Iglesias Ponce de León. – Madrid : Sociedad Española de Estudios Mayas, 2003. – Pp. 405–422.

25. The Linda Schele Drawings Collection [Electronic source] // Foundation for the Advancement of Mesoamerican Studies, Inc. – Access mode : www.research.famsi.org/schele.html.

26. Welsh W.B.M. An Analysis of Classic Lowland Maya Burials / W.B.M. Welsh. – Oxford : BAR, 1988. – 377 p.

27. Ершова Г.Г. Заупокойные надписи майя / Г.Г. Ершова // Древние системы письма. Этническая семиотика / под ред. Ю.В. Кнорозова. – М. : Наука, 1986. – С. 152–181.

28. Кнорозов Ю.В. Надписи майя на керамических сосудах / Ю.В. Кнорозов, Г.Г. Ершова // Древние системы письма. Этническая семиотика / под ред. Ю.В. Кнорозова. – М. : Наука, 1986. – С. 114–151.

29. Кнорозов Ю.В. Легенды о происхождении майя (миф и природная среда) / Ю.В. Кнорозов, Г.Г. Ершова // Экология американских индейцев и эскимосов. Проблемы идеанистики / отв. ред. В.А. Тишков. – М. : Наука, 1988. – С. 247–256.

30. Ланда Д. де. Сообщение о делах в Юкатане / Д. Ланда де ; пер., комм. Ю.В. Кнорозова. – Москва-Ленинград : Изд. АН СССР, 1955. – 329 с.

31. Стюфляев М. Дорога к воскресению: изображение на крышке саркофага правителя Паленке К'инич-Ханааб-Пакаля в свете новейших исследований [Электронный ресурс] / М. Стюфляев // Мир индейцев: история, культура, мифология, фотографии, фильмы. – Режим

доступна : www.indiansworld.org/Articles/doroga-k-voskreseniyu-izobrazhenie-na-kryshke-sarkofaga-pravitelya-palenke-kinich-hanaahb#.WfBbX9SLTGg.

References

1. Aimi, A., Tunesi, R. (2017) Notas sobre unos nuevos grandes artistas de los Sagrados Hombres de Chatahn. Report 54. [Online] *Glyph Dwellers. Report 54*. Available from: <http://glyphdwellers.com/pdf/R54.pdf>.
2. Ara, D. de. (1986) *Vocabulario de lengua tzeltal según el orden de Copanabastla*. México : Universidad Nacional Autónoma de México.
3. Coe, M.D. (1978) *Lords of Underworld: Masterpieces of Classic Maya Ceramics*. Princeton: Princeton University Press.
4. Coe, M.D. (1982) *Old Gods and Young Heroes: The Pearlman Collection of Maya Ceramics*. Jerusalem: The Israel Museum.
5. Fitzsimmons, J.L. (2009) *Death and the classic Maya kings*. Austin, TX : University of Texas Press.
6. Guenter, S. (N.d.) The Tomb of K'inich Janaab Pakal: The Temple of the Inscriptions at Palenque. [Online] *Mesoweb. An Exploration of Mesoamerican Cultures*. Available from: www.mesoweb.com/articles/guenter/TI.pdf.
7. Houston, S., Taube, K. (2000) An archaeology of the senses: Perception and cultural expression in ancient Mesoamerica. *Cambridge Archaeological Journal*. 10(2), 261–294.
8. Laughlin, R.M. (1975) *The Great Tzotzil Dictionary of San Lorenzo Zinacantan*. Washington : Smithsonian Institution Press.
9. Law, D. et al. (2013) Reading in Context: The Interpretation of Personal Reference in Ancient Maya Hieroglyphic Texts. *Journal of Linguistic Anthropology*. 23(2), E23–E47.
10. Lounsbury, F.G. (1974) The Inscription of the Sarcophagus Lid at Palenque. In: M.G. Robertson, ed. *Proceedings of "Primera Mesa Redonda de Palenque: A Conference on the Art, Iconography, and Dynastic History of Palenque"*, Palenque, Chiapas, Mexico, December 1973. Pebble Beach, CA: Precolumbian Art Research, 5–21.
11. Maudslay, A.P. (1889) *Biología Centrali-Americana or Contributions to the knowledge of the fauna and flora of Mexico and Central America*. London: R.H. Porter and Dulau & Co.
12. McAnany, P.A. (1995) Living with the Ancestors: Kinship and Kingship in Ancient Maya Society. Austin, TX: University of Texas Press.
13. Martin, S. (2006) Cacao in Ancient Maya Religion: First Fruit from the Maize Tree and other Tales from the Underworld. In: C.L. McNeil, ed. *Chocolate in Mesoamerica: A Cultural History of Cacao*. Gainesville, FL : University of Florida Press, 156–163.
14. Martin, S. (2012) Carved Bowl. In: J. Pillsbury, M. Doutriaux, R. Ishihara-Brito, A. Tokovinine, eds. *Ancient Maya Art at Dumbarton Oaks*. Washington : Dumbarton Oaks, 109–113.
15. Martin, S., Grube, N. (2000) *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya*. London ; New York : Thames and Hudson.

V. Talakh, Dr. habil. (History)
Kyiv, Ukraine

THE AFTERWORLD IMAGE OF THE CLASSIC MAYA ON THE EPIGRAPHS FROM THE 'TEMPLE OF THE INSCRIPTIONS' IN PALENQUE, CHIAPAS, MEXICO (ESTADOS UNIDOS MEXICANOS)

The article deals with the interpretation problems of the figures and the translation of the epigraphs from the Classic Maya language, that had been found in the Temple of the Inscriptions – the funerary monument for K'inich Janaab' Pakal, the ruler of Palenque in VII century. The author made a translation of the inscriptions from Maya language into Ukrainian. The indicated images and inscriptions convey the idea of the eternal posthumous life of the ruler with the gods and ancestors. This interpretation is in contradiction with typical representations of the classical Maya on the degeneration of the dead, since the inscriptions in the Temple of the Inscriptions are unique and similar are not found on other monuments. The author supposed, that during the reign of K'inich Janaab' Pakal there had been a religious reform, which was reflected in the change of representations of the afterlife being by the Maya people in Classic period.

Keywords: classic Maya, Palenque, K'inich Janaab' Pakal I, Pacal the Great, Temple of the Inscriptions, afterlife being.

УДК 94 (4/5)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.16>

16. Kerr, J. (N.d.) Mayavase Database. An Archive of Rollout Photographs created by Justin Kerr [Online]. Available from: <http://research.mayavase.com/kerrmaya.html>.

17. Miller, M., Martin, S. (2004) *Courty Art of Ancient Maya*. London : Thames and Hudson.

18. Ruz Lhuillier A. (1968) *Costumbres funerarias de los antiguos mayas*. Mexico : FCE.

19. Sattler, M. (2004) Ch'olti: An Analysis of the "Arte de la lengua Ch'olti" by Fray Francisco Morán. In: Søren Wihmann, ed. *The Linguistics of Maya Writing*. Salt Lake City : University of Utah Press, 365–405.

20. Schele, L., Freidel, D. (1990) *A Forest of Kings: The Untold Story of the Ancient Maya*. New York : Quill/W. Morrow.

21. Schele, L., Miller, M.E. (1986) *The Blood of Kings. Dynasty and Ritual in Maya Art*. New York, 1986.

22. Stuart, D., Stuart, G. (2008) *Palenque. Eternal City of the Maya*. London : Thames & Hudson.

23. Taube, K. (1995) *The Legendary Past: Aztec and Maya Myths*. London : British Museum Press.

24. Taube, K. (2003) Maws of Heaven and Hell: The Symbolism of the Centipede and Serpent in Classic Maya Religion. In: A. Ciudad Ruiz et al., eds. *Antropología de la eternidad: la muerte en la cultura maya*. Madrid : Sociedad Espanola de Estudios Mayas, pp. 405–422.

25. ANON (N.d.) The Linda Schele Drawings Collection [Online]. Foundation for the Advancement of Mesoamerican Studies. Available from: www.research.famsi.org/schele.html.

26. Welsh, W.B.M. (1988) *An Analysis of Classic Lowland Maya Burials*. Oxford: BAR, 1988.

27. Yershova, G.G. *Zaupokojnye messy majya*. In: Yu.V. Knorozov, ed. *Drevnie sistemy pis'ma. Etnicheskaya semiotika*. Moscow : Nauka, pp. 152–181.

28. Knorozov, Yu.V., Ershova, G.G. *Nadpisi majya na keramicheskix sosudax*. In: Yu.V. Knorozov, ed. *Drevnie sistemy pis'ma. Etnicheskaya semiotika*. Moscow : Nauka, 114–151.

29. Knorozov, Yu.V., Ershova, G.G. *Legendy o proisxozhdenii majya (mif i prirodnaya sreda)*. In: V.A. Tishkov, ed. *Ekologiya amerikanskix indijev i eskimosov. Problemy indeanistiki*. Moscow : Nauka, 247–256.

30. Landa, D. de. *Soobshhenie o delax v Yukatane*. Moscow ; Leningrad: Izd. AN SSSR.

31. Styuflyayev, M. (N.d.) Doroga k voskreseniyu: izobrazhenie na kryshke sarkofaga pravitelya Palenke K'inich-Xanaab-Pakalya v svete novejshyx issledovanij [Online]. *Mir indejcev: istoriya, kul'tura, mifologiya, fotografii, fil'my*. Available from: www.indiansworld.org/Articles/doroga-k-voskreseniyu-izobrazhenie-na-kryshke-sarkofaga-pravitelya-palenke-kinich-hanaahb#.WfBbX9SLTGg.

Надійшла до редколегії 01.12.18

УШЕБТІ В ЗІБРАННІ МУЗЕЮ СХІДНОГО МИСТЕЦТВА В ЗОЛОЧІВСЬКОМУ ЗАМКУ

Опубліковано огляд невеликої колекції із шести давньоєгипетських статуєток-ушебті із зібрання Музею східного мистецтва в Золочівському замку. Два із цих ушебті зберегли ім'я власника. 1. Ушебті Псаметиха, пізній період, інв. № 5879. 2. Ушебті Падіамона, XXI династія, інв. № 5890. Інші два артефакти належать до категорії так званих псевдоушебті і є витворами римської доби: інв. № С-І-284 та інв. № С-І-2286. Ще дві статуєтки є ушебті малого розміру й не містять написів: інв. № EP 7117 та інв. № EP 5888. Більшість із цих об'єктів походить із дореволюційної колекції князів Любомирських, що експонувалася в "Народному музеї" у Львові.

Ключові слова: Музей східного мистецтва, Золочівський замок, давньоєгипетські пам'ятки, ушебті.

Предметом статті є єгипетська колекція Музею східного мистецтва (до вересня цього року він мав назву Музей східних цивілізацій), який розташовується у будівлі

так званого Китайського палацу у Золочівському замку неподалік від Львова [2, с. 345–349]. Золочівський замок є пам'яткою архітектури XVII ст. У нього вхо-

дять єдина збережена в Європі фортеця в неоголандському стилі із чотирма бастіонами та равеліном, великий житловий палац, побудований у стилі пізнього Ренесансу і Китайський палац. Разом із Підгорецьким та Олеським, Золочівський замок утворює так зване оборонне передпліччя Львова XVII ст., за яким нині прокладено популярний туристичний маршрут "Золота Підкова Львівщини".

Побудований наприкінці XVII – на початку XVIII ст., Китайський палац, поряд з іще двома – в Оранієнбаумі і Потсдамі, є зразком моди на "шінуазери", що поширилася Європою і досягла розквіту у XVIII ст. З урахуванням "східної" орієнтації палацу і наявності відповідних експонатів у музейних фондах Львова, у травні 2004 р. в Китайському палаці був відкритий музей-філія Львівської національної галереї мистецтв ім. Бориса Возницького і зараз у ньому наховується понад 500 експонатів, що репрезентують культури Стародавнього Сходу, Японії, Китаю і мусульманських країн. Предмети старовини і мистецтва були взяті на експонування із запасників Львівської національної галереї мистецтв, Львівського історичного музею і Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Єгипетські артефакти надійшли до Золочева переважно із фондів Львівського історичного музею та, таким чином, тут розміщується одна із частин колишньої приватної колекції єгипетських старожитностей, зібраної князями Любомирськими в XIX ст.

В експозиції Музею східного мистецтва можна побачити такі єгипетські артефакти:

1. Три фрагменти саркофагів [1, с. 37–46; 22, с. 77].
2. Голова та фрагменти руки й ноги мумії людини.
3. Мумія сокола.
4. Шість *ушебті*.
5. Дві бронзові статуетки Ісиди з немовлям Хором.
6. Миски з єгипетського фаянсу (3 од.).

Наразі ми докладніше зупинимось на дуже невеликому, але досить цікавому зібранні статуеток-*ушебті*.

1. *Ушебті* Псаметиха (*Psmṯk* – PN, I, 136 (8)) (рис. 1 а, 1 б – © Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів).

Інв. №: 5879.

Надходження: передано з Львівського історичного музею в 2004 р.

Матеріал: зелений глазурований фаянс.

Розміри: Н: 14.6 см, W: 3.8 см, D: 2.8 см.

Походження: з приватної колекції князів Любомирських; придбане в Єгипті князем Анже Любомирським у 1887 р. До 1940 р. експонувалося в колекції "Народного музею" у Львові. З 1940 по 2004 рр. зберігалося у фондах Львівського історичного музею.

Датування: XXVI династія.

Типологія: Schneider XIA2; Tomorad C3-C4.

Публікація: 3, с. 288–289; 300, рис. 1 а–б; 23, с. 259–260; Taf. 24, fig. 4 а–б.

Опис: Чоловіче *ушебті*, виготовлене в типовій мумієморфній формі із характерним для Саїського періоду зображенням перуки та заплетеної борідки. Задня панель відокремлена від перуки. Руки схрещені (права рука над лівою), рукава не позначені. Мотики знаходяться в обох руках. Сумка із хрестоподібним орнаментом показана на лівому плечі. Обличчя овальне і погано прокреслене; очі із бровами; вуха позначені. Напис розміщений на лицьовому боці *ушебті* в шести горизонтальних рядках, що доходять до задньої панелі.

Паралелі: Інші *ушебті*, що належали б "Псаметиху, синові Діт [...]" нам не відомі. Близькими за стилістикою є *ушебті*: Zagreb (Archaeological Museum) № 342, 348,

349; Berlin (Ägyptisches Museum) № 938, 4511, 4515; Frankfurt am Main (Liebieghaus) № 1685, 1758; Cairo J.E. 56810, 56811; Biella (Museo del Territorio Biellese) № MCB 1 122.

Напис: на *ушебті* нерозбірливою ієрогліфікою виписаний текст 6-ї глави Книги мертвих. У першому рядку подано ім'я власника: *Psmṯk*, а також ім'я його матері (*mw.t=f*), яке не читається повністю і починається *Di.t* [...]. Далі, у другому рядку, наведено титул Псаметиху – *sš nswt* – "Царський писець" (стк. 2: *Wsir sš nswt Psmṯk*).

2. *Ушебті* Падіамона (*P3-di-lmn* – PN, I, 121 (23)) (рис. 2 а, 2 б, 2 в – © Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів).

Інв. №: 5890.

Надходження: передано із Львівського історичного музею у 2004 р.

Матеріал: блакитний глазурований фаянс.

Розміри: Н: 12.9 см; W: 4.1 см; D: 2.1 см.

Походження: із приватної колекції князів Любомирських; придбане в Єгипті князем Анже Любомирським у 1887 р. (?); до 1940 р. експонувалося в колекції "Народного музею" у Львові.

Датування: XXI династія.

Типологія: Schneider VIIIA2 [20, III, fig. 28]; Aston C/iii/a [6, с. 357, fig. 42B; 360].

Публікація: 3, с. 289–292, 300, рис. 2 а–в; 23, с. 260–262, Taf. 24, fig. 5а–с.

Опис: Мумієморфне чоловіче *ушебті* із характерною для Третього перехідного періоду чорною тристоронньою перукою. Руки схрещені на грудях (права рука над лівою). Мотики показані в обох руках. На спині накреслено сумку з пересіченими волокнами. Обличчя овальне з погано прокресленою формою; очі із бровами; вуха позначені. Ієрогліфічний напис розміщений на лицьовому боці *ушебті* в одному вертикальному стовпці. *Ушебті* реставроване, склеєне із трьох частин.

Паралелі: Brooklyn (Museum of Art) № 16.179, 16.180, 16.188; Boston (Museum of Fine Arts) № 56.314; Berlin ÄM 11954, Bruxelles E 5402 A-B; Cairo CG 48024-48041 [15, с. 286]; Chicago (Art Institute) № 94.286; Chicago (Field Museum) № 31183; Copenhagen №№ 3921, 3922, 3935, 3936; Florence №№ 8560, 8561; Эрмитаж № ДВ 4685, 4702, 4725, 7041; Lisbonne № 85, 86, 874; London (Petrie Museum of Egyptian Archaeology) UC 39875; Leiden F. 93/10.11, F. 93/10.37, F. 93/10.38 [20, II, с. 145 (4.5.1.13-4.5.1.14), pl. 117 (4.5.1.14); III, pl. 54 (4.5.1.13); Paris Louvre E. 22056 [7, 66–67]; Roanne (Musée Joseph Déchelette) № 265 [11, с. 116 (099), fig. 9]; Toulouse (Musée Georges-Labit) № 49–339, 49–341 та ін. [7, с. 66].

Напис: *Wsir it-nṯr n lmn P3-di-lmn m3c-hrw* – "Осипіс, божий батько Амона^(А), Падіамон^(Б), правоголосний"

Коментарі:

^(А) Повна стандартна форма титулу, наведеного на *ушебті*, має такий вигляд: *it-nṯr n lmn-Rc nswt-nṯr* – "бо-

жий батько Амона-Ра, царя богів" (з варіантами) [16, с. 192]. Цей титул відомий і в Новому царстві [4, с. 181(622)], й у більш ранні періоди у вигляді формули *it-ntr n* + ім'я бога [13, с. 345(1283); 18, с. 124].

^(Б) Ім'я "Падіамон" засвідчено на багатьох пам'ятках ХХІ династії [16, с. 186(111–123); 17, с. 387–388], але комбінація цього імені з титулом *it-ntr n lmn* відома тільки на об'єктах, що походять із тайника Баб ель-Гусус:

1. Комплект А.24 за Даресці [10, с. 6; 14, с. 994; 12, с. 278 (165)] – саркофаг Cairo J.E. 29623 [16, с. 119 (86)] і поховальний папірус Cairo S.R. VII. 10232 [17, с. 277–278 (Cairo 69); 6, с. 167 (TG 697)].

2. Комплект А.28 за Даресці [10, с. 6; 14, с. 994; 12, с. 279 (166)] – саркофаг Cairo J.E. 29643 [16, с. 121 (95); 6, с. 168 (TG 701)].

3. Комплект А.84 за Даресці [10, с. 10; 14, с. 998; 12, с. 288 (172)] – саркофаг Cairo J.E. 29683 [16, с. 126–127 (120); 6, с. 178 (TG 757)].

4. Комплект А.87 за Даресці [10, с. 10; 14, с. 998] – саркофаг Cairo J.E. 29668 [16, р. 125 (111); 6, р. 178 (TG 760)] і поховальний папірус Cairo S.R. VII. 10653 [17, р. 290–291 (Cairo 106)].

5. Комплект А.114 за Даресці [10, с. 11; 14, с. 1000; 12, с. 280(167)] – саркофаг Cairo J.E. 29666 [16, с. 124 (109); 6, с. 184–185 (TG 787)] і поховальний папірус Cairo S.R. IV. 981 [17, с. 268 (Cairo 44); пор.: 7, с. 66].

Відомо, що кілька *ушебті* двох осіб з ім'ям Падіамон були серед артефактів із Баб ель-Гусус, привезених до Одеси у складі "російського" лоту № 6 [8, с. 113 (3), 114 (45)]. Можливо, що розглянуте золочівське *ушебті* № 5890 походить саме із цього лоту, і було передано до Львівського історичного музею в радянський період із Києва або Одеси. З іншого боку, воно могло належати і до складу "австрійського" лоту № 2 (пор. [19, с. 8.59–8.61 (№ 6161, 6162); 8.130–8.132 (№ 8793, 8895)]), і потрапити до колекції "Народного музею" Любомирських наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Так чи

інакше, походження цього *ушебті* ще потребує спеціального дослідження.

3. Жіноче теракотове псевдо*ушебті* (рис. 3 а, 3 б – © Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів).

Інв. №: С-І-284.

Надходження: передано із Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького у 2004 р.

Матеріал: коричнева теракота.

Розміри: Н: 15.3 см; W: 4.5 см; D: 4 см.

Походження: приватна колекція А. Пенінського, націоналізована в 1940 р.

Датування: Греко-римський період (?).

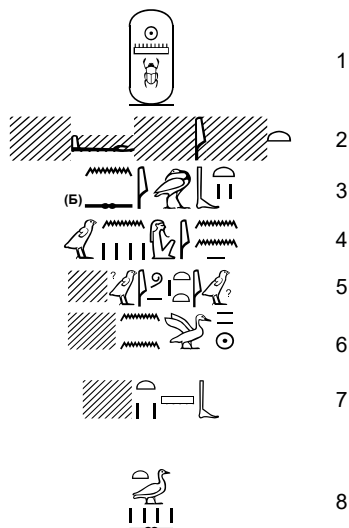
Типологія: нетрадиційна форма.

Публікація: 3, с. 293–295, 301, рис. 3 а–б; 23, р. 262–264, Taf. 25, fig. 6a–b.

Паралелі: Towneley Hall Art Gallery & Museum, Burnley (за фото Г. Джейнса (*Glenn Janes* (Manchester))).

Опис: нетипове жіноче псевдо*ушебті*. На голові смугаста перука, що опускається на спину. Руки розміщені під грудьми. На грудях між руками прокреслений картуш з трьома ієрогліфами, що мають погану збереженість. Імовірно, їх слід читати як "Мен-Хепер-ре" (*Mn-hpr-R^c*). Це тронне ім'я Тутмоса III, яке подекуди виписували на псевдо*ушебті* й інших предметах у Греко-римський період (зразок архізації). У руках псевдо*ушебті* відсутні будь-які знаряддя. На шиї показано подвійне намисто-усех. Голова й обличчя добре сформовані; очі із бровами, вуха прокреслені. "Ієрогліфічний" напис розміщено на лицьовому боці псевдо*ушебті* в шести горизонтальних рядках й одному вертикальному стовпці внизу. Верхній рядок напису пошкоджений по лінії розлому та склеювання. Імовірно, ця фігурка – продукт Греко-римського часу, тобто це типовий витвір у стилі *Aegyptiaca*, який набув поширення в Середземномор'ї із VI ст. до н. е. і до кінця Римського періоду.

Напис:

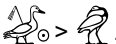

Коментарі:

^(А) Перший рядок, як зазначалося, сильно пошкоджений і можна вгадати лише кілька знаків. Однак на розуміння "напису" це серйозно не впливає, оскільки всі ієрогліфи тут є тільки імітацією тексту.

^(Б) Знак птаха у третьому рядку зображує птаха головою, повернутою назад: . Цікаво, що на схожих псевдо*ушебті* з Музею історії та мистецтв у Трієсті

№ 39255 (стк. 1) (рис. 5 – © Property of Civico Museo di Storia ed Arte, Trieste, Italy) [9, с. 248; Cat. 10.25] та Університетського музею в Манчестері (стк. 1) у відповідному місці подано "написання" – (?), що нагадує – s3 R^c ("Син Ра/Сонця"). Очевидно, на

Золочівському *ушебті* № С-І-284 подано помилкову форму або репліку цього написання: .

4. Жіноче теракотове псевдо*ушебті* (рис. 4 а, 4 б – © Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів).

Інв. №: С-І-2286.

Надходження: передано із Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Возницького у 2004 р.

Матеріал: коричнева теракота.

Розміри: Н: 15,8 см, W: 4,6 см, D: 4,3 см.

Походження: придбано співробітниками музею в анонімного колекціонера в 1970-х рр.

Датування: Греко-римський період (?).

Типологія: Tomorad O1 і O2.

Публікація: 3, с. 295–299, 301, рис. 4 а-б; 23, с. 264–266, Taf. 25, fig. 7a-b.

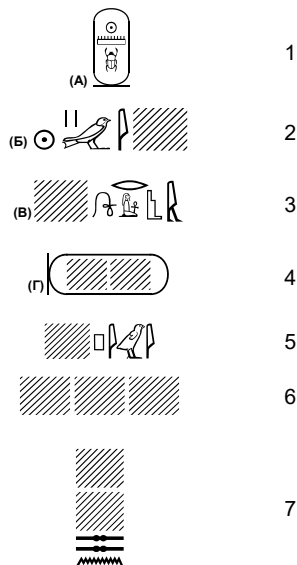
Опис: Мумієморфне псевдо*ушебті* із характерною для стилістики Нового царства смугастою перукою. Без штучної борідки. Руки схрещені на грудях; в обох руках знаходяться мотики; без кошика. Обличчя овальне з помітно подовженим носом, великими очима, товстими губами і великими вухами. На шиї зображено намисто-

Напис:

усах із двома вигравіруваними лініями нижче шиї. Картуш із написом "Мен-хепер-ре" – *Mn-ḥpr-R^c* (?) розміщено між руками. На лицьовому боці є "ієрогліфічний" текст, який надано в чотирьох горизонтальних рядках й одному вертикальному стовпцю вниз. Цей "напис" має погану збереженість і є тільки імітацією тексту. Читання більшості знаків сумнівне. Знахідки подібних псевдо*ушебті* відомі на всій території Римської імперії, але особливо часто вони зустрічаються в областях Італії та Іллірії. Виготовлення предметів цього типу починається з I ст. до н. е. і триває до кінця існування Римської імперії. Вони часто пов'язуються із поширенням у Європі єгипетських культів (зокрема, Ісиди й Осіріса), починаючи із Птолемеївського періоду [24, с. 140, 145–147; 25, с. 323–334].

Паралелі: Padova (Museo di Scienze Archeologiche e d'Arte) № E11, E14, E18; Beograd (National Museum) № 7/VI [5, с. 109 (no. 5)]; Beograd (Jewish Historical Museum) № 365 [21, tab. I]; Berlin (приватна колекція); Bonn (Rheinischen Landesmuseum) № 29520; Buxton (Museum and Art Gallery) № 2008-18-92; Manchester (University Museum); Treia (приватна колекція); Trieste (Civico Museo di Storia ed Arte) № 39255 (рис. 5).

Коментарі:

(А) Центральний знак в картуші можна зрозуміти як T26 (*dw*), а не як Y5 (*mn*).

(Б) Як і у випадку з попереднім екземпляром (№ 3), усі ієрогліфи на цьому псевдо*ушебті* є тільки імітацією тексту. Читання більшості знаків сумнівне.

(В) Реконструкцію знака як V4 () подано за аналогією з "написами" на псевдо*ушебті* з Музею історії і мистецтв у Трієсті № 39255 (стк. 2): (рис. 5) і Музею та галереї мистецтв у Бакстоні (№ 2008-18-92) (стк. 2).

(Г) Знаки у п'ятому рядку пошкоджені, але на подібних псевдо*ушебті* із Треї, Трієста № 39255 (рис. 5) і Музею та галереї мистецтв у Бакстоні (№ 2008-18-92) в цьому рядку поміщений горизонтальний картуш з ім'ям царя: – найімовірніше, це спотворена форма тронного імені Рамсеса II *Wsr-M3^c.t-R^c-stp-(n)-R^c*?

5. Теракотове *ушебті* (рис. 6 – © Фото Т. Олейнікової / Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Львів).

Інв. №: ЕП 7117, KB-12067 (на тильному боці виписано номер 8464).

Надходження: передано з Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у 2004 р.

Матеріал: блакитний глазурований фаянс.

Розміри: Н: 5,4 см, W: 1,8 см, D: 1,2 см.

Походження: із приватної колекції князів Любомирських; придбано в Єгипті князем Анже Любомирських у 1887 р.; до 1940 р. експонували в колекції "Народного музею" у Львові.

Датування: Третій перехідний період.

Типологія: Aston K [6, с. 358–359; 360, fig. 45 (K)].

Публікація: відсутня.

Паралелі: численні. Зокрема велика кількість *ушебті* цього типу зберігається в Одеському археологічному музеї [8, с. 121–122; Pl. 140–141].

Опис: Мумієморфне *ушебті*. Має характерну для Третього перехідного періоду тристоронню перуку. Штучна борідка не прокреслена. Руки схрещені на грудях. Мотики не показані. Обличчя овальне з погано прокресленою формою; очі із бровами та вуха не позначені.

Напис: відсутній.

6. Теракотове *ушебті* (рис. 7 – © Фото Т. Олейнікової / Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Львів).

Інв. №: ЕП 5888, КВ-12370, додатковий номер: 845.

Надходження: передано з Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України в 2004 р.

Матеріал: темно-коричнева глина.

Розміри: Н: 6,7 см, W: 2,1 см, D: 1,4 см.

Походження: із приватної колекції князів Любомирських; придбано в Єгипті князем Анже Любомирських у 1887 р.; до 1940 р. експонувалося в колекції "Народного музею" у Львові.

Датування: Третій перехідний період.

Типологія: Aston K [6, с. 358–359; 360, fig. 45 (K)].

Публікація: відсутня.

Паралелі: численні [8, с. 115–123; pl. 133, 136, 140–141].

Напис: відсутній.

Опис: Мумієморфне *ушебті* із характерною для Третього перехідного періоду тристоронньою перукою. Штучна борідка не прокреслена. Руки схрещені на гру-

дях (права рука над лівою). Мотики показані в обох руках. Обличчя овальне з погано прокресленою формою; очі із бровами та вуха не позначені.

Отже, підводячи підсумки, підкреслимо, що хоча колекція *ушебті* в Золочівському музеї східного мистецтва дуже невелика та складається всього із шести екземплярів, звернення до більшості з них залишає місце для подальшого дослідження. *Ушебті* Саїського часу № 5879 цікаве своєю нетиповою графікою напису й унікальністю власника. Зазначений випадок, звичайно, далеко не єдиний і відомий низкою паралелей, але спроби зібрати та систематизувати цей матеріал, наскільки нам відомо, не робилися. *Ушебті* Падіамона № 5890 XXI династії, найвірогідніше, належить до старожитностей із Баб ель-Гусус, але як воно потрапило до Львова – поки що залишається загадкою. Два псевдо*ушебті* № С-І-2286 і С-І-284, імовірно, були знайдені при аматорських розкопках у самій Галичині ще в XIX ст. Це, очевидно, імітації у стилі *Aegyptiaca* Римської епохи. Тільки зараз до дослідження, систематизації та типологізації подібних псевдо*ушебті* звернувся хорватський єгиптолог Младен Томарад (*Malden Tomorad, Zagreb*), якому ми вдячні за допомогу та консультації у процесі підготовки статті. Слід підкреслити, що в ареалі поширення європейських псевдо*ушебті* артефакти із Золочева є найбільш північно-східними знахідками.

Ілюстрації

Рис. 1 а

Рис. 1 б

Рис. 2 а

Рис. 2 б

© Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів

Рис. 3 а

Рис. 3 б

© Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів

Рис. 4 а

Рис. 4 б

© Фото Т. Олейнікової / Музей східного мистецтва, Золочів

Рис. 5

© Property of Civico Museo di Storia ed Arte, Trieste, Italy

Рис. 6

Рис. 7

© Фото Т. Олейнікової / Музей етнографії та художнього промислу
Інституту народознавства НАН України, Львів

Список використаних джерел:

1. Тарасенко М.О. Фрагмент саркофага Мутемуй з колекції музею Східних цивілізацій у Золочівському замку / М.О. Тарасенко // Східний світ. – 2015. – № 1. – С. 37–46.
2. Тарасенко Н.А. Египетские коллекции львовских музеев / Н.А. Тарасенко // *Aegyptiaca Rossica* / под ред. М.А. Чегодаева, Н.В. Лаврентьевой. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. – Вып. 2. – С. 345–349.
3. Тарасенко Н.А. Ушебти в собрании Музея восточных цивилизаций в Золочевском замке (Украина) / Н.А. Тарасенко // *Aegyptiaca Rossica* / под ред. М.А. Чегодаева, Н.В. Лаврентьевой. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. – Вып. 5. – С. 287–302.
4. Al-Ayedi A.R. Index of Egyptian Administrative, Religious and Military Titles of the New Kingdom / Abdul Rahman Al-Ayedi. – Ismailia : Obelisk Publications, 2006. – 671 p.
5. Andelković B. Formation and Composition of the Egyptian Collections in Serbia / Branislav Andelković // *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe* / ed. by M. Tomorad. – Oxford : Archaeopress, 2015. – Pp. 107–116.
6. Aston D. Burial Assemblages of Dynasty 21–25. Chronology – Typology – Developments / David Aston. – Vienna : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009. – 497 p.
7. Aubert L. Les statuettes funéraires de la Deuxième Cachette à Deir el-Bahari / Liliane Aubert. – P.: Librairie Cybèle, 1998. – 128 p.
8. Berlev O. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States / Oleg Berlev, Svetlana Hodjash. – Freiburg : Göttingen : University Press / Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. – 328 p., 208 pl.
9. Crevatin Fr. Collezione Egizia del Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste / Fr. Crevatin, M. Vidulli Torlo. – Trieste : Civici Musei Storia ed Arte, 2013. – 275 p.
10. Daressy G. Les cercueils des prêtres d'Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari) / George Daressy // *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. – 1907. – T. 8. – Pp. 3–38.
11. Gabolde M. Catalogue des antiquités égyptiennes du Musée Déchelette Roanne / Marc Gabolde. – Roanne : Musée Joseph Déchelette, 1990. – 317 p.
12. Jamen Fr. La société thébaine sous la XXIIe dynastie (1069–945 avant J.-C.): Unpublished thesis (PhD), sciences sociales: date de soutenance 2012–10-05 / France Jamen ; Université Lumière Lyon 2. – Lyon, 2012. – 350 p.
13. Jones D. An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vols. I–II / Dilwyn Jones. – Oxford : Archaeopress, 2000. – 1045 p.
14. Lieblein J. Dictionnaire de noms hiéroglyphiques pub lie d'après les monuments égyptiens. Supplement / J. Lieblein. – Leipzig : Christiania, Brögger & Christie, 1892. – Pp. 993–1004.
15. Newberry P.E. Funerary Statuettes and Model Sarcophagi / Percy E. Newberry. – Le Caire : IFAO, 1957. – 435 p., XLV pl.
16. Niwiński A. 21st Dynasty Coffins from Thebes: Chronological and Typological Studies / Andrzej Niwiński. – Mainz am Rhein : Verlag Philipp von Zabern, 1988. – 208 p.
17. Niwiński A. Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C. / Andrzej Niwiński. – Friburg : Göttingen : Universitätsverlag / Vandenhoeck & Ruprecht, 1989. – 402 p.
18. Ouirke St. Titles and bureau of Egypt 1850–1700 BC / Stephen Ouirke. – L.: Golden House Publications, 2004. – 153 p.
19. Reiser-Haslauer E. Shabtis II. Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum Lieferung, Bd. 8 / Elfriede Reiser-Haslauer. – Mainz am Rhein : Verlag Philipp von Zabern, 1992. – 147 S.
20. Schneider H.D. Shabtis – An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden / Hans D. Schneider. – Leiden : Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 1977. – 81 p., 40 fig.
21. Stefanović D. Ushabti figurina iz Jevreyskog Istoricheskog Museya / D. Stefanović, B. Andelković // *Journal of the Serbian Archaeological Society*. – 2002. – No. 18. – Pp. 225–230.
22. Tarasenko M. The coffin fragments in the Museum of Oriental Civilizations (Zolochiv castle, Ukraine) / Mykola Tarasenko // *Second Vatican Coffin Conference: 6–9 June 2017. Abstracts*. – Vatican, 2017. – P. 77.
23. Tarasenko, M. The Shabtis from the Museum of Oriental Art in Zolochiv Castle, Ukraine / Mykola Tarasenko, Mladen Tomorad // *Studien zur altägyptischen Kultur*. – 2017. – Bd. 43. – Pp. 257–266, Taf. 23–26.
24. Tomorad M. Shabtis: Ancient Egyptian funerary figurines – Classification (typology), findings and role in Ancient Egyptian cults and beliefs during the Late and Graeco-Roman Periods / Mladen Tomorad // *Cult and Belief in Ancient Egypt – Proceedings of the Fourth International Congress for Young Egyptologists*, 25–27 September 2012, Sofia / ed. by T. Lekov and E. Buzov. – Sofia, 2014. – Pp. 140–147.
25. Tomorad M. *Shabtis* from Late and Graeco-Roman Periods: Proposal for the classification (typology) of shabtis discovered outside Egypt / Mladen Tomorad // *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 17–19 July 2014, Budapest, MFA* / ed. by K.A. Kóthay. – Budapest, 2017. – Pp. 323–334.

References

1. TARASENKO, M.O. (2015) Frahment sarkofaha Mute-muyi z kolektzii muzeyu Skhidnykh tsyvilizatsii u Zolochivskomu zamku. *Skhidnyi svit*, 1, 37–46.
2. TARASENKO, N.A. (2014) Egipetskie kolekcii l'vovskix muzeev. In: M.A. Chegodaev, N.V. Lavrentieva, eds. *Aegyptiaca Rossica*, Vol. 2. Moscow : Russkij Fond Sodejstviya Obrazovaniya i Nauke, 345–349.
3. TARASENKO, N.A. (2017) *Ushabti* v sobranii Muzeja vostochnyx tsyvilizatsiy v Zolochevskom zamke (Ukraina). In: M.A. Chegodaev, N.V. Lavrentieva, eds. *Aegyptiaca Rossica*, Vol. 5. Moscow : Russkij Fond Sodejstviya Obrazovaniya i Nauke, 287–302.
4. AL-AYEDI, A.R. (2006) *Index of Egyptian Administrative, Religious and Military Titles of the New Kingdom*. Ismailia : Obelisk Publications.
5. ANDELKOVIĆ, B. (2015) Formation and Composition of the Egyptian Collections in Serbia. In: M. Tomorad ed. *A History of Research into Ancient Egyptian Culture conducted in Southeast Europe*. Oxford : Archaeopress, 107–116.
6. ASTON, D. (2009) Burial Assemblages of Dynasty 21–25. Chronology – Typology – Developments. Vienna : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
7. AUBERT, L. (1998) Les statuettes funéraires de la Deuxième Cachette à Deir el-Bahari. Paris : Librairie Cybèle.
8. BERLEV, O., HODJASH, S. (1998) Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine,

Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. – Freiburg – Göttingen : University Press / Vandenhoeck & Ruprecht.

9. CREVATIN, Fr., VIDULLI TORLO, M. (2013) Collezione Egizia del Civico Museo di Storia ed Arte di Trieste. Trieste : Civici Musei Storia ed Arte.

10. DARESSY, G. (1907) Les cercueils des prêtres d'Ammon (deuxième trouvaille de Deir el-Bahari). Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. 8, 3–38.

11. GABOLDE, M. (1990) Catalogue des antiquités égyptiennes du Musée Déchelette Roanne. Roanne : Musée Joseph Déchelette.

12. JAMEN, Fr. (2012) La société thébaine sous la XXe dynastie (1069–945 avant J.-C.). Unpublished thesis (PhD), Université Lumière Lyon 2, Lyon.

13. JONES, D. (2000) An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vols. I–II. Oxford : Archaeopress.

14. LIEBLEIN, J. (1892) Dictionnaire de noms hiéroglyphiques publie d'après les monuments égyptiens. Supplément. Leipzig : Christiania, Brögger & Christie, 993–1004.

15. NEWBERRY, P.E. (1957) Funerary Statuettes and Model Sarcophagi. Le Caire : IFAO.

16. NIWINSKI, A. (1988) 21st Dynasty Coffins from Thebes: Chronological and Typological Studies. Mainz am Rhein : Verlag Philipp von Zabern.

17. NIWIŃSKI, A. (1989) Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C. Freiburg. Göttingen : Universitätsverlag / Vandenhoeck & Ruprecht.

18. OUIRKE, St. (2004) Titles and bureau of Egypt 1850–1700 BC. London : Golden House Publications.

19. REISER-HASLAUER, E. (1992) Shabtis II. Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum Lieferung, Bd. 8. Mainz am Rhein : Verlag Philipp von Zabern.

20. SCHNEIDER, H.D. (1977) Shabtis – An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden. Leiden : Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

21. STEFANOVIĆ, D., ANDELKOVIĆ, B. (2002) Ushabti figurina iz Jevreyskog Istoricheskog Museya. Journal of the Serbian Archaeological Society. 18, 225–230.

22. TARASENKO, M. (2017) The coffin fragments in the Museum of Oriental Civilizations (Zolochiv castle, Ukraine). In: Proceedings of the Second Vatican Coffin Conference, Vatican, June 2017. Vatican: [S.n.], 77.

23. TARASENKO, M., TOMORAD, M. (2017) The Shabtis from the Museum of Oriental Art in Zolochiv Castle, Ukraine. Studien zur altägyptischen Kultur. 43, 257–266, taf. 23–26.

24. TOMORAD, M. (2014) Shabtis: Ancient Egyptian funerary figurines – Classification (typology), findings and role in Ancient Egyptian cults and beliefs during the Late and Graeco-Roman Periods. In: T. Lekov, E. Buzov, eds. Proceedings of the Fourth 'Cult and Belief in Ancient Egypt' International Congress for Young Egyptologists, Sofia, September 2012. Sofia: [S.n.], 140–147.

25. TOMORAD, M. (2017) Shabtis from Late and Graeco-Roman Periods: Proposal for the classification (typology) of shabtis discovered outside Egypt. In: K.A. Kóthay, ed. Proceedings of the 'Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt' International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, July 2014. Budapest : MFA, 323–334.

Надійшла до редколегії 19.12.17

M. Tarasenko, Dr. habil. (History), Senior Research Officer
A.Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SHABTIS IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF ORIENTAL ART IN ZOLOCHIV CASTLE

A group of six shabtis from the collection of the Museum of Oriental Art in Zolochiv Castle, Lviv region, Ukraine are published and analysed in the paper. 1. Green glazed shabti of Psamtek, Late Period, inv. no. 5879. 2. Sky blue glazed faience shabti of Pa-di-Amun, 21st Dynasty, inv. no. 5890. 3. "Female" brown terracotta pseudo-shabti, Roman Period or modern imitation, inv. no. C-I-284. 4. "Female" brown terracotta pseudo-shabti, Roman Period or modern imitation, inv. no. C-I-2286. 5. Small blue glazed faience shabti without inscriptions inv. no. EP 7117. 6. Small brown terracotta shabti without inscriptions inv. no. EP 5888. At least five of them came from the private collections of the 19th century (Lubomirski, Pininski).

Keywords: Museum of Oriental Art, Zolochiv Castle, Ancient Egyptian artifacts, shabtis.

УДК 7(477): 323.113 (=161.2) (71) "19"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.18>

О. Шалига, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО В КАНАДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)

Висвітлено процес становлення та розвитку образотворчого мистецтва українців на теренах Канади. Упродовж другої половини XX ст. українська діаспора створювала власне та примножувала традиційне українське мистецтво. Щоправда, досягнення української діаспори в Канаді є недостатньо відомими українській науковій громадськості. Імена цих людей поповнили скарбницю духовних цінностей не лише України чи Канади, але й усього світу. Українські митці Канади створили мистецькі цінності, що не лише відображали світовий образотворчий поступ, але й зберігали найкращі традиції вітчизняних шкіл.

Розкрито діяльність таких організацій, як Українська спілка образотворчих митців, Канадсько-українська мистецька фундація, Альбертська рада українського мистецтва. Висвітлено також життєвий і творчий шлях визначних канадських митців українського походження В. Курилика, М. Дмитренко, Лео Мола, Г. Новаківської, О. Лесюка, М. Антонів.

Ключові слова: образотворче мистецтво, українська діаспора, Канада, митець.

Одним із напрямів культурного розвитку української діаспори в Канаді у другій половині XX ст. було образотворче мистецтво. Характер його розвитку обумовлював вплив канадської культури, а також прагнення митців українського походження зберегти риси традиційного українського мистецтва.

Окремі відомості про художників українського походження в Канаді другої половини XX ст. містять праці Л. Дибчук [3], Ю. Кондрашевської [5], В. Жила [15], М. Бажанського [1], С. Карачко [4]. Попри те, цілісного дослідження їхньої творчості не існує. З огляду на це метою статті є дослідження діяльності українських мистецьких організацій та визначних художників у Канаді у другій половині XX ст.

Уже в 1956 р. в Торонто було створено Українську спілку образотворчих митців (УСОМ), що об'єднала українських митців Канади [2]. Її заснували Михайло

Дмитренко, Богдан Стебельський та Іван Кейван. Першим головою УСОМ обрано українського митця Михайла Дмитренка. Метою спілки було об'єднання всіх українських професійних митців у Канаді, щоб дбати у цій країні про розвиток українського мистецтва, організовувати виставки, влаштовувати імпрези на мистецькі теми і публікувати праці з мистецтвознавства.

Членами УСОМ у 1950–1960-х рр. були митці з різних канадських міст, зокрема Едмонтону, Вінніпегу, Торонто, Віндзору, Ст. Кетеринсу і Монреалю. Перша організована УСОМ виставка відбулась 14–27 грудня 1957 р. Пройшла вона в залі Українського дому в Торонто й у ній узяло участь 18 митців. Це були митці-українці, які приїхали до Канади після Другої світової війни.

У 1959 р. за участі 24 митців відбулась друга виставка. Її присвятили 300-річчю Конотопської перемоги гетьмана Івана Виговського над московитами та 250-річчю

самостійницького виступу гетьмана Івана Мазепи. У вступі до каталогу виставки Богдан Стебельський, тодішній голова спілки, написав, що на його долю "випав обов'язок завершити організаційне поєднання всіх українських мистецьких сил, що працюють у різних сферах образотворчого мистецтва в кількох місцевостях Канади. УСОМ сьогодні об'єднує 34-х членів у шести містах Канади. У самому Торонті нараховує 20 осіб" [2].

Богдан Стебельський очолював Спілку в 1957–1973 рр., потім у ній головували Омелян Теліжин (1973–1974), Мирон Левицький (1974–1984), Ірена Шумська-Мороз (1985–1994), Андрій Бабич (1994–2002), Богдан Головацький (2002–2007), а із 2007 р. й донині – Олег Лесюк.

У 1960-х рр. діяльність спілки активізувалася, але в 1970-1980-х рр. уповільнилася. З обранням у березні 1994 р. Андрія Бабича очільником, діяльність організації знову пожавилася. Вона долучилася до акції передачі картин Музею українського образотворчого мистецтва в Києві, що була здійснена Канадсько-українською мистецькою фундацією (КУМФ). У травні 1994 р. за участі 28 членів Спілки в галереї КУМФ пройшла виставка "Мистецька Палітра'94". А в листопаді того ж року в галереї Об'єднання митців Українців в Америці (ОМУА) у Нью-Йорку відбулася "Перша річна виставка УСОМ". Окрім цього, спільними зусиллями спілки і КУМФ у листопаді 1995 р. проведено "Ретроспективну образотворчу виставку" Михайла Дмитренка [2].

У 2003 р. спілка присвятила виставку 70-річчю Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. 50-ту річницю діяльності УСОМ відзначила ювілейною виставкою (листопад 2006). Виставка, присвячена 120-річчю поселення українців у Канаду, розпочалась у Посольстві України в Канаді, продовжувалась в Українському музеї ім. Патріарха Йосифа Сліпого в Монреалі, у галереї КУМФ у Торонто, в Інституті св. Володимира в Торонто, і завершилась у King's University College в Едмонтоні (2011) [2]. Цими виставками спілка започаткувала "мандрівні виставки" по різних канадських містах.

Окрім цього, спілка видавала праці про відомих українських митців. Так, у серії "Майстри Українського мистецтва" в 1957 р. вийшла монографія І. Кейвана "Володимир Січинський". Серед інших його праць слід відзначити монографію "Степан Стеців" (1984). У 1985 р. видано монографію М. Левицького.

У 1999 р. спілка розпочала публікувати "Бюлетень УСОМ". Наразі вийшло вісім його номерів, у яких ішлося про діяльність УСОМ. Редагувала "Бюлетень" митець Ірма Осадца. У 2008 р. започатковано інше видання – "Мистецькі новинки", яке редагує митець Марія Антонів [2].

Нині Спілка нараховує 45 митців. Упродовж уже 60 років її діяльності активними учасниками виставок продовжують бути Галина Новаківська, Ірена Шумська-Мороз, Ліда Палій та Ірена Носик. Спілка продовжує виконувати свої завдання: гуртувати митців українського походження, проводити виставки, видавати каталоги виставок, популяризувати українське мистецтво.

Внесок до збереження української культурно-мистецької спадщини зробила Канадсько-українська мистецька фундація (КУМФ). Її в місті Торонто в 1975 р. заснували Михайло та Ярослава Шафранюки. Вони подарували фундації власну колекцію творів мистецтва, яку збирали впродовж багатьох років. Ця колекція стала основою мистецького зібрання фундації. Окрім цього, Шафранюки надавали фінансову допомогу та присвятили багато часу адмініструванню КУМФ [14].

Фундація сприяла популяризації українського мистецтва. За її сприяння було проведено понад

300 виставок, які відвідали близько 500 тис. відвідувачів. Вони отримали позитивні рецензії у пресі Канади, США, Бразилії, Аргентини та ін.

30 листопада 1991 р., у переддень референдуму про державну незалежність України, на 80-му році життя помер фундатор і засновник КУМФ Михайло Шафранюк. Незадовго до смерті частину кращих творів він заповів передати до українських музеїв. У цьому контексті 24 квітня 1994 р. було відкрито експозицію під назвою "Повернення" [3]. Упродовж 1991–1996 рр. фундацію очолювала Ярослава Шафранюк [14].

Представлені на виставці "Повернення" твори були найкращими з-поміж праць українських митців. Твори 37 авторів не були пов'язані однією тематикою, але вони несли в собі спільне – сум за Україною. Полотна зайняли належне місце в Державному музеї українського образотворчого мистецтва (нині – Національний художній музей України).

У спогадах науковець Ярослав Рудницький згадував про мистецьку студію у Вінніпезі, що називалася "Школа рисування й малювання", засновником якої була проф. Катерина Антонович. Він повідомляв: "Вона приміщена в Українському народному домі, що його управа радо пішла назустріч ініціаторці навчання рисунків і малюнків та відступила для цієї цілі залю... Школа проф. Антонович занована в 1952-му році. Першими студентками були Дарія Зельська, Леся Качор, Тетяна Киселівська й ін. ... Лекції відбуваються по суботах від 10-ї до 1-ї, але зазвичай затягуються довше. Учні поділені на три групи: старшу..., середню... і молодшу" [9, с. 10–11]. У спогадах також зазначено, що К. Антонович щороку влаштовувала виставки: "Власне щорічні вистави школи пані Антонович, що зазвичай відбуваються у червні, є підсумком цілорічної праці учнів і тоді можна побачити їхній поступ і порівень із попередніми роками" [9, с. 10–11].

У 1986 р. виникла Альбертська рада українського мистецтва (АРУМ). Була заснована для зацікавлення митців у їхній українській ідентичності. Метою ради стало "заохотити до глибшого розуміння й обізнаності з українським мистецтвом та його культурного значення для громади Альберти". Проведенням семінарів, виставок, фестивалів, екскурсій, освітніх програм і спеціальних проектів забезпечувалась підтримка українського мистецтва та художників провінції Альберта [13].

Рена Ганчук писала про створення АРУМ, що "це було можливістю зібрати художні сили разом". На її думку, організацію слід вважати мостом між українською та неукраїнською громадами. Висловила переконання, що "...Громадськість має почути про мистецтво, побачити його, а роль АРУМ у тому, щоб допомогти його зрозуміти" [13].

Українське образотворче мистецтво Канади представлено іменами низки визначних митців. Серед них найвизначнішим є Василь (Вільям) Курилик (1927–1977). Він жив і творив у Торонто, став почесним доктором Віндзорського університету, автором понад 7 тис. художніх полотен [5].

Василь народився в канадських преріях, але з любов'ю та шаном ставився до українського краю. Родинне коріння В. Курилика походить із с. Борівці, що розкинулося між двома берегами річок Прут і Дністер. Його батьки були у другій хвилі буковинських емігрантів до Канади. По приїзду в середині 1920-х рр. сім'я Куриликів поселилася спочатку в Альберті, потім у Манітобі [4].

Василь був старшим і мав ще двох братів та четверо сестер. Батько майбутнього художника переїхав до Канади після Першої світової війни. Піонерами-поселенцями були дід і бабця Василя по матері, які

емігрували до Канади ще в 1896 р. Вони покинули рідне буковинське с. Борівці та закінчили свою мандрівку серед прерії на даній їм ділянці землі у провінції Альберта, околиці Віллінгтона, заселеній українськими піонерами-поселенцями. У 1934 р. сім'я переїхала до містечка Стоунволл провінції Манітоба. Василь пішов до місцевої сільської школи. Хист учня до малювання помітила вчителька і запропонувала Василеві виконати малюнки з історії Канади. Вийшло вдало [8].

У 1942 р. В. Курилик вступив до середньої школи в м. Вінніпег. У 1949 р. отримав диплом бакалавра Манітобського університету [8]. Сім'я переселилась на ферму біля містечка Стоні Крік на берегах о. Онтаріо. Юнак вступив до мистецького коледжу в Торонто, мріяв створити серію робіт, присвячених історії українського народу. Василь пішов із батьківського дому і, щоб прожити самостійно, брався за будь-яку роботу. Його уроки проходили у відомих вчителів, зокрема художників Фреді Гайтена, Карла Шейфера й Еріка Фрейфелда, які у своїх творах реалістично зображали тамтешнє життя. Становлення художника відбулося під впливом цих майстрів. Це була так звана течія післявоєнного образотворчого мистецтва, що заперечувала європейські абстрактні та сюрреалістичні модерністські ідеї почуття суспільного обов'язку. Василь також звертався до фламандської та німецької шкіл ренесансу, які тоді були дуже популярними [4].

Своє художнє навчання В. Курилик продовжив у коледжі Мехіко (Мексика), а саме у школі Сан Мігель де Альенде. Опися року навчання повернувся до Канади [4]. А в 1952 р. поїхав до Монреалю. Вивчав французьку мову. Згодом поїхав до Європи, де відвідав Лондон, Париж, Відень. Потужне враження на молодого художника справили роботи Пітера Брейгеля.

В. Курилик багато працював, намагався удосконалити свою майстерність. Проте невлаштованість, проблеми із зором призвели до серйозної депресії. Художник потрапив до психіатричної лікарні [8].

Уперше велику виставку художник провів у 1960 р. Це був його своєрідний звіт за десять років творчості. Наступна виставка називалася "Спогади про життя на фермі та в чагарниках" [4]. Ці виставки мали велике етнографічне навантаження для молодого художника. Тут можна було спостерігати сюжети про життя та побут українських емігрантів у Канаді, зокрема є серія картин під назвою "Приїзд на манітобську землю", "Зелені свята", "Манітобські святкування" тощо.

У березні 1970 р. у приміщенні Інституту св. Володимира в Торонто пройшла виставка "Страсті Христові". Картини були переважно сіро-чорної гами. Над ними автор працював понад шість років. Раніше ці твори, загалом 160 картин, демонстрували на "Бінале канадського живопису" (1963) [8]. У 1970 р. в Торонто відбулася також виставка картин В. Курилика під назвою "Природа бідна мачуха", де автор сконцентрував увагу глядача на духовному світі, ставленні до матінки-природи.

За запрошенням Спільки художників України В. Курилик із групою канадських й американських митців у 1970 р. вперше відвідав країну, де народилися його батьки і звідки прийшла в Канаду й укорінилась українська культурна традиція. Митець побував у буковинському с. Борівці, де народилися його батьки. Ці короткі відвідини справили на Курилика сильне враження і, повернувшись до Канади, він звернувся у посольство СРСР з проханням дозволити йому відвідати Україну вдруге [8].

Наступний приїзд В. Курилика до України відбувся через шість років. Тоді Василь був уже хворий, але з радістю провів на Буковині шість тижнів. Тут у нього

з'явилась "Буковинська серія" картин. Вона стала для художника етнографічним джерелом вивчення Буковини та його творчого збагачення. У с. Борівці він написав понад 100 малюнків. Деякі з них закінчував уже в госпіталі після повернення до Канади, в останні дні свого життя. Помер Василь Курилик 3 листопада 1977 р. [8].

До визначних канадських митців українського походження належить також Михайло Дмитренко. Він народився 9 листопада 1908 р. у м. Лохвиця, що на Полтавщині. Талант до малювання у Михайла проявився дуже рано. Його помітили і вчителі реального училища, у якому він навчався, а також професійні лохвицькі маляри В. Журавльов і Ф. Артамонов.

Згодом він подався до Києва. Тут його прихистив колишній учитель В. Журавльов, який на той час проживав тут. Два роки Михайло навчався в художньо-індустріальній школі, де йому довелося більше працювати з лопатою і пилкою, ніж сидіти за мольбертом. У 1926 р., витримавши великий конкурс (із понад 500 абітурієнтів приймали лише 60), М. Дмитренко вступив до Київського художнього інституту [12].

У цей час в інституті викладала плеяда видатних українських митців – брати Василь і Федір Кричевські, М. Бойчук, М. Бурачек, К. Єлева та ін. Талант Михайла розвивався під керівництвом Федора Кричевського.

Після закінчення в 1930 р. інституту М. Дмитренко певний час працював на Донбасі, у Київському театрі робітничої молоді, а згодом Ф. Кричевський запросив його на посаду доцента кафедри малюнка на архітектурному факультеті. Працюючи в інституті, М. Дмитренко брав участь у виставках українських митців. У 1939 р. його направили до Львова для створення місцевої організації Спільки радянських митців України.

Друга світова війна застала М. Дмитренка у Львові. У перший рік німецької окупації міста національне мистецьке життя в ньому не затухало. Тоді відбулися кілька художніх виставок, зокрема й М. Дмитренка [12]. З огляду на це перед відступом гітлерівців зі Львова М. Дмитренко разом із кількома галицькими митцями з неабиякими скланощами дістався до Німеччини, де довелося переїжджати із міста в місто, жити в таборах для переміщених осіб. А по закінченню війни так само активно налагоджував українське мистецьке життя, організовував художні виставки у Мюнхені, Регенсбурзі, в інших німецьких містах, брав участь у випуску журналу "Українське мистецтво".

З початком післявоєнної заокеанської імміграції М. Дмитренко спочатку переїздить до Канади, а згодом назавжди поселяється в Детройті (США). Тут він займався переважно оздобленням (фреска, мозаїка, вітраж, малярство) католицьких і православних храмів у Канаді (Торонто), США (Детройт, Бетсфелд, Міннеаполіс, Нью-Йорк). У культових спорудах ним були створені величні й неповторні монументальні композиції, які й нині викликають подив і захоплення.

За основу своєї живописно-декоративної манери М. Дмитренко взяв зразки візантійського мистецтва часів імператора Юстиніана (V–VI ст.) та традиції давнього українського мистецтва. Його твори посідають важливе місце і в американському та канадському мистецтві останніх десятиліть минулого століття.

Ще в 1954 р. з ініціативи М. Дмитренка в Торонто було організовано першу велику виставку українських митців Америки і Канади, що привернула увагу широкої громадськості і стала своєрідним оглядом творчих сил діаспори. Відтоді такі виставки в Детройті, Нью-Йорку, Торонто та в інших містах стали регулярними [12]. Прикро лише те, що тільки далеко від України

М. Дмитренко зміг відбутися як маляр-монументаліст сакрального мистецтва.

До визначних канадських скульпторів українського походження належить Леонід Молодожанин (Лео Мол). Він народився 15 січня 1915 р. в сім'ї гончарів, які мешкали у містечку Полонне, що на Поділлі [15]. Коли Леоніду було тільки 11 років, він уже разом зі своїм батьком працював у майстерні.

У віці 15 років хлопчик поїхав навчатися живопису до Відня. Після кількох успішних років навчання у студії Вільгельма Фрасса йому порекомендували їхати на навчання до Німеччини. Однак раніше (з 1936) він став учнем Матвія Манізера в Ленінградській академії мистецтв. Її закінчив у 1941 р.

У Берліні відомий скульптор Франс Клімш найняв Леоніда помічником. За підтримки Ф. Клімша Молодожанин вступив до Берлінської академії. На німецьких землях він познайомився з голландкою Маргарет, з якою у 1943 р. одружився. Весною 1945 р., коли радянські війська наближалися до Берліна, Леонід із дружиною поїхали до Голландії.

У Голландії йому вдалося організувати власну невеличку керамічно-гончарну майстерню, де стали у нагоді батькові уроки з виготовлення глиняних сервізів, що мали попит. Водночас потяг до нових знань привів його до академії мистецтв у Гаазі. Леонід відвідував лекції з історії скульптури та мистецтва. У 1947 р. під псевдонімом Лео Мол (узяв по три перші букви з імені та прізвища) провів першу персональну виставку скульптури [7].

Канадські друзі Лео запрошували його переїхати мешкати до Канади. У цей час у Канаді проживало вже багато українців, а дружина Лео вільно розмовляла англійською. Зрештою, вони звернулися до канадського посольства по візу [15]. Коли після медичного огляду його запитали щодо професії, то він відповів, що скульптор, канадський імміграційний офіцер відповів: "Канаді потрібні фермери, а не митці". Проте все ж їм надали візи. У 1949 р. вони переїхали до Канади, спочатку зупинилися у друзів-фермерів. Лео Мол почав працювати у Вінніпезі, де прикрашав церкви.

Саме у Вінніпезі Л. Молодожанин розкрив свій творчий талант. Тут він здобув світове визнання, став академіком канадської Королівської академії мистецтв, почесним доктором трьох університетів, а в 1989 р. був удостоєний найвищої державної нагороди – ордена Канади [7].

Внесок Лео Мола у світову монументальну скарбницю важко переоцінити. Він ліпив скульптури Вінстона Черчилля, Дуайта Ейзенхауера, Володимира Великого, британської королеви Єлизавети II, папи Павла VI, папи Іоанна Павла II за їхнього життя та папи Іоанна Павла XXIII по смертю, а також видатних особистостей. Із цього приводу Лео Мол згадував: "Працював я у Ватикані над скульптурним портретом папи Іоанна Павла II. Якось папа запитує мене: мовляв, звідки ви родом? Як завжди, кажу: з Полонного, що в Україні. Велів папа своєму секретареві принести найдосконаліший атлас світу, щоб знайти те місце на карті. А в мене на душі так приємно: сам папа римський шукає маленьке Полонне, а отже, знатиме про існування такого міста" [7].

На рахунок Лео Мола понад 80 вітражів та майже 100 скульптурних портретів для храмів. Чимало з них нині зберігаються в музеях Канади, Італії, Німеччини, США, України.

Успішний міжнародний дебют Лео Мола пов'язаний із Тарасом Шевченком. Він узяв участь у всесвітньому конкурсі зі створення бронзового пам'ятника Тарасові Шевченку у Вашингтоні та переміг у ньому. У 1964 р. виготовлену ним скульптуру Тараса Шевченка у присутності майже 120 тисяч українців з усього світу урочис-

то відкрив колишній президент США Дуайт Ейзенхауер. Загалом пам'ятники Т. Шевченку авторства Лео Мола можна зустріти також в Аргентині (Буенос Айрес, Обера, Апостолес, Прудентополіс, Порту-Алегрі), у Парагваї (Енкарнасьйон), у Російській Федерації (Санкт-Петербург), Канаді (Оттава), в Італії (Рим) [7]. В Україні пам'ятник Т. Шевченку його авторства встановлено в Івано-Франківську.

Втішно, що ім'я Леоніда Молодожанина після здобуття нашою державою незалежності офіційно повернулось в Україну. Зокрема, у 1992 р. під час Першого світового конгресу українців у Києві Л. Молодожанин (Лео Мол) був удостоєний Почесної відзнаки Президента України Леоніда Кравчука.

У Вінніпезі в Ассінібойнському парку розташований так званий Сад скульптур Лео Мола (The Leo Mol Sculpture Garden). Його задумали ще на початку 1989 р., коли митець вирішив подарувати особисту колекцію творів мистецтва місту. Ідею було втілено в життя 18 червня 1992 р. Виставка під відкритим небом охоплює бронзові та фарфорові вироби, картини за ескізами майстра. Розташована на площі у три акри вона стала улюбленим культурним місцем громадськості [15]. Помер Леонід Молодожанин (Лео Мол) 4 липня 2009 р. на 95 році життя, залишивши після себе визначні твори мистецтва.

До когорти українських майстрів образотворчого мистецтва у Канаді належить Галина Новаківська. Вона народилася у 1923 р. в Перемишлі. Закінчила Краківську академію мистецтв. З 1943 р. працювала у Львові у Відділі образотворчого мистецтва. Як декоратор при театрі працювала у Станіславові [1, с. 6]. У 1945–1949 рр. студювала образотворче мистецтво у Відні та Мюнхені. У 1949 р. переїхала до Торонто, де і залишилася проживати. Про неї написано, що: "народилася Галя Новаківська у княжому м. Перемишлі, у родині адвоката Олександра та Ємілії з Молодецьких. Під час війни жила у Станіславові, а опісля перейшла далекі еміграційні шляхи, що завели її до Канади, до Торонто" [6, с. 6].

Образотворчі здібності Г. Новаківська розвивала вже в Канаді. Перша самостійна виставка її картин відбулась у галереї "Ми і Світ" у Торонто в 1962 р. Від цього часу відбулося 15 особистих виставок митця в Канаді, США, Україні. Дві виставки, що пройшли в 1995 р. в Державному музеї українського образотворчого мистецтва в Києві та Картинній галереї у Львові були дуже успішними, набули широкого розголосу у пресі [3].

Зауважимо, що під час виставки у Львові Г. Новаківська подарувала галереї на постійне збереження дві картини: "Тривала краса" і "Трипільська спадщина". 21 березня 2004 р. пройшла 16-та особиста виставка Г. Новаківської. На ній були представлені такі картини, як "Білі кали", "Весна", "Митець і весна", "Хвилина щастя", "Портрет Митця Андрія Бабича" та ін.

Крім цього, Г. Новаківська брала участь у збірних виставках у Канаді, США, Україні. За картину "Гарбузи" одержала "Почесну грамоту" в категорії найкращої олійної праці на виставці "Клубу Космополітен" в "Окіф Центрі" (Торонто, 1982). У 1999 р. на виставці "Товариств Пастелістів" була відзначена її картина "Хвилина щастя".

"Мандри перейшли в подорожі до різних далеких країн із гарячим сонцем Марокко, загадовими піратами Мехіко, блакитними водами Флориди, зі скелястими горами, широкими просторами західної Канади, далекої цікавої Іспанії тощо. Звідси то й величезна різноманітність мотивів і кольориту в картинах мисткині", – із цих слів можна зрозуміти, звідки в художниці така потужна творча насага [6, с. 6]. Малярка Г. Новаківська є вимогливою до себе та до своїх творів: "Талант – це ще не все. Потріб-

но великої праці" [6, с. 6]. Щоправда, лише в умовах незалежності українська громадськість змогла побачити й оцінити творчий внесок художниці у спадщину канадських українців та загалом в українське мистецтво.

До сучасних канадських українців, які працюють на ниві малярського мистецтва, належить Олег Лесюк. Він народився в 1959 р. у Львові. Є почесним випускником Академії прикладного та декоративного мистецтва (Львів), яку закінчив у 1981 р. Розпочав свою творчу роботу на кафедрі скульптури у Львівському коледжі прикладного мистецтва імені Івана Труша (1982–1992). Свої творчі зусилля прикладав у напрямі композицій і портретів, монументальної скульптури та фрески.

З 1980 р. О. Лесюк почав брати участь у виставках в Україні, Росії, Італії, США та Канаді. На його рахунок персональні виставки в Торонто (1994, 1999). Був організатором й учасником трьох симпозіумів із дерев'яних скульптур (1999–2001), створив також пам'ятники, монументальні знаки, паркові скульптури та меморіальні дошки в Україні, США, Канаді, Франції та Великій Британії. Його твори були визнані, що підтверджує отримання численних нагород і грантів.

З 1992 р. О. Лесюк проживає в Канаді. Він є членом Національної спілки художників України, Товариства скульпторів Канади і президентом Української асоціації візуальних художників Канади [11].

Варто згадати також таку художницю як Марія Антонів. Вона народилась у 1966 р. в м. Бучач, що на Тернопільщині. У Канаді проживає з 1991 р. Спочатку закінчила Вижницьке училище прикладного мистецтва (1985), згодом Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника (1990), Інтернаціональну академію дизайну і технології (Торонто, 1996). Працює митець у сфері малярства, графіки та мультимедії, користуючись техніками олії, акриліку, акварелі.

Прикметно, що М. Антонів працювала над фільмами "Gladiator" and "Babe: Pig in the City". Вона також провела власні виставки в The Gallery Wall (Toronto, 2005), Cahawba Art Club Gallery (Trussville, USA, 2007), Інституті Св. Володимира (Торонто, 2014).

М. Антонів є учасницею групових виставок у Канаді, США, Україні. Про її визнання засвідчує відзнака "Друге місце" в акварелях такого престижного конкурсу як Cahawba Art Club Spring Art Show (2007). Водночас художниця є членом різноманітних художніх організацій, зокрема УСОМ, Асоціації мисткинь Канади, Об'єднання канадських мистців акварелістів [10].

Отже, канадські художники українського походження дбають про збереження самобутності й ідентичності. Це підтверджується заснуванням ними таких організацій, як Українська спілка образотворчих митців Канади, Канадсько-українська фундація, Альбертська рада українського мистецтва. Ці організації об'єднали українських митців на теренах Канади та надали їм можливість спільними зусиллями розвивати українську тематику в образотворчому мистецтві, таким чином поповнюючи як український, так і канадський культурний фонд новими творами. Образотворче мистецтво канадських українців представлене творами таких визначних майстрів, як В. Курилик, М. Дмитренко, Л. Молодожанин, Г. Новаківська, О. Лесюк, М. Антонів. Вони доводять, що українське образотворче мистецтво змогло в Канаді успішно розвиватися, пристосувавшись до іноетнічного середовища.

Список використаних джерел:

1. Бажанський М. Книга мистців та діячів української культури / М. Бажанський, А. Курдидик, Б. Олександров, Н. Гаркушенко. – Торонто : Друкарня о. Василя, 1954. – 312 с.

2. Даревич Д. Штрихи до шістдесят літньої історії спілки українських образотворчих мистців Канади [Електронний ресурс] / Д. Даревич. – Режим доступу: <http://usom.ca/pro-usom>.

3. Дибчук Л. Спадщина діячів літератури і мистецтва української діаспори Канади та країн Латинської Америки другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. [Електронний ресурс] / Л. Дибчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2011. – Вип. 16 – С. 202–218. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85696>.

4. Карачко С. Василь Курилик: пам'яті буковинського художника [Електронний ресурс] / С. Карачко // Букінфо. – Режим доступу: <http://bukinfo.com.ua/show/news?id=16294>.

5. Кондрашевська Ю. Національно-культурні здобутки українців Канади [Електронний ресурс] / Ю. Кондрашевська // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 23. – С. 202–208. – Режим доступу: <http://histj.oa.edu.ua/assets/files/Kondrashevsk.pdf>.

6. Копач О. Сильветка сучасниці / О. Копач // Наше життя. – 1983. – Вип. 3. – С. 4–6.

7. Корніюк В. Лео Мол – скульптор від Бога [Електронний ресурс] / В. Корніюк // Віче. – 2014. – № 5. – С. 64–65. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/journal/4077>.

8. Рубашов Ю. Канадський художник Василь Курилик (до 85-річчя від дня народження) [Електронний ресурс] / Ю. Рубашов // Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – Вип. 25. – С. 153–156. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2011_25_21.

9. Рудницький Я. З подорожей по Канаді 1949–1959 / Я. Рудницький. – Вінніпег: The New Pathway, 1960. – 128 с.

10. Марія Антонів [Електронний ресурс] // Українська спілка образотворчих мистців Канади. – Режим доступу: <http://usom.ca/artists/maria-antoniv>.

11. Олег Лисюк [Електронний ресурс] // Українська спілка образотворчих мистців Канади. – Режим доступу: <http://usom.ca/artists/oleh-lesyuk>.

12. Шибанов Г. Він був великим майстром [Електронний ресурс] / Г. Шибанов // Україна Incognita. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/vin-buv-velikim-majstrom.html>.

13. History of A Ukrainian Arts Council: 27 years and counting [Electronic source] // ACUA arts. – Access mode: <http://acuarts.ca/history.html>.

14. Our History [Electronic source] // Ukrainian Canadian Art Foundation. – Access mode: <http://kumfgallery.com/about-us/foundation-mandate>.

15. Zyla, W.T. Sculptor Leo Mol [Electronic source] / W. Zyla // Shevchenko in Ottawa. A monument project. – Access mode: http://www.infoukes.com/tarasintottawa/Mol_bio.pdf.

References

1. BAZHANSKYI, M. et al. (1954) Knyha myststiv ta diiachiv ukrainskoi kultury. Toronto : Drukarnia o. Vasyliyan.

2. Darevych, D. (S.d.) Shtrykhy do shistdesiat litnoi istorii spilky ukrain-skykh obrazotvorchykh myststiv Kanady. [Online] Available from : <http://usom.ca/pro-usom>.

3. Dybchuk, L. (2011) Spadshchyna diiachiv literatury i mystetstva ukrainskoi diaspory Kanady ta krain Latynskoi Ameriky druhoi polovyny XX st. – pochatku XXI st. [Online] Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. 16, 202–218. Available from : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85696>.

4. Karachko, S. (S.d.) Vasyly Kurylyk: pamiaty bukovynskoho khudozhnyka. [Online] BukInfo. Available from: <http://bukinfo.com.ua/show/news?id=16294>.

5. Kondrashevsk, Yu. (2015) Natsionalno-kulturni здobutky ukrainsiv Kanady. [Online] Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiya". Seria: Istorychni nauky. 23, 202–208. Available from: <http://histj.oa.edu.ua/assets/files/Kondrashevsk.pdf>.

6. Kopach, O. (1983) Sylvetka suchasnytsi. Nashe zhyttia. 3, 4–6.

7. Korniiuk, V. (2014) Leo Mol – sculptor vid Boha. [Online] Viche. 5, 64–65. Available from: <http://veche.kiev.ua/journal/4077>.

8. Rubashov, Yu. (2011) Kanadskyi khudozhnyk Vasyly Kulyk (do 85-richchia vid dnia narodzhennia). [Online] Visnyk KHUKIM. Seria : Mystetstvoznavstvo. 25, 153–156. Available from : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknukim_myst_2011_25_21.

9. Rudnytskyi, Ya. (1960) Z podorozhei po Kanadi 1949–1959. Winnipeg: The New Pathway.

10. Anon (S.d.) Mariia Antoniv. [Online] Ukrainska spilka obrazotvorchykh myststiv Kanady. Available from: <http://usom.ca/artists/maria-antoniv>.

11. Anon (S.d.) Oleh Lysiuk. [Online] Ukrainska spilka obrazotvorchykh myststiv Kanady. Available from: <http://usom.ca/artists/oleh-lesyuk>.

12. Shybanov, H. (S.d.) Vin buv velykym maistrom. [Online]. Ukraina Incognita. Available from: <http://incognita.day.kiev.ua/vin-buv-velikim-majstrom.html>.

13. Anon (S.d.) History of Ukrainian Arts Council: 27 years and counting. [Online] ACUA arts. Available From: <http://acuarts.ca/history.html>.

14. Anon (S.d.) Our History. [Online] Ukrainian Canadian Art Foundation. Available from: <http://kumfgallery.com/about-us/foundation-mandate>.

15. Zyla, W.T. (S.d.) Sculptor Leo Mol. [Online] Shevchenko in Ottawa. A monument project. Available from: http://www.infoukes.com/tarasintottawa/Mol_bio.pdf.

Надійшла до редколегії 15.01.18

O. Shalyha, master's degree
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN FINE ART IN CANADA (SECOND HALF OF THE 20th CENTURY)

The article highlights the process of incipience of Ukrainian fine art in Canada. During the second half of the 20th century the Ukrainian diaspora created its own art and multiplied traditional Ukrainian art. Unfortunately, the achievements of the Ukrainian diaspora as a rule aren't well-known to Ukrainian scientific community. The names of these people have filled up the treasury of spiritual values not only in Ukraine or Canada, but worldwide. Ukrainian artists from Canada have created artistic values reflecting the progress of the world's fine art and have retained the best traditions of native schools.

The article contains information about such organizations as the Ukrainian Association of visual artists of Canada, the Ukrainian-Canadian Art Foundation, the Alberta Council for Ukrainian Art. The article also highlights life and artistic journey of V. Kurilyk, M. Dmitrenko, Leo Mol, G. Novakivska, O. Lesyuk, M. Antoniv.

Keywords: fine art, Ukrainian diaspora, Canada, artist.

УДК 904.94(477)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.17>

О. Ясинецька, здобувач

Центр пам'ятокназства НАН України, Національний заповідник "Софія Київська", Київ

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ XI СТ. У ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ ОДНОГО З ПЕРШИХ МАТРИМОНІАЛЬНИХ СОЮЗІВ ПОЛЬЩІ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Проаналізовано обставини одного з перших шлюбних союзів Польщі та України (Київської Русі) – правителя Польщі Болеслава I Хороброго та київської князівни Предслави, дочки Володимира Великого; описано одну з пам'яток культурної спадщини у Польщі – ансамбль палацово-сакральної архітектури на о. Ледниця, пов'язану з династичними взаєминами Польщі та Київської Русі XI ст.

Ключові слова: Польща, Київська Русь, Предслава Володимирівна, Болеслав I Хоробрий, о. Ледниця, пам'ятка культурної спадщини, династичні відносини.

Упродовж останніх десятиліть зріс інтерес історичної науки до вивчення соціокультурних контактів середньовічної України та Європи. Великою мірою це пов'язано з потребою нашої держави ще раз ствердити свій європейський вибір, засвідчити тисячолітню спільність нашої історії, європейський контекст нашого культурного розвитку.

Важливу роль у сфері міжнародних культурних, політичних, економічних відносин XI–XII ст. відігравали династичні шлюби (матримоніальні союзи), що активно укладалися в цей період. Київська правляча династія Володимировичів підтримувала тісні взаємовідносини з Візантією, Скандинавією і, особливо, з більшістю родин феодальної еліти тогочасної Західної та Центральної Європи. Кількісний аналіз таких шлюбів, що припадають на XI ст. і здійснений ще М. Баумгартеном, свідчить, що із 36 матримоніальних союзів зазначеного століття тридцять укладено з європейськими правлячими династіями [55]. За нашими підрахунками, ця цифра ще вища.

Такі активні династичні відносини представників київської княжої родини в цей період свідчать про значний міжнародний авторитет Київської Русі та її вагому роль у тогочасній Європі. Правителі багатьох європейських держав прагнули породичатися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою військово-політичною підтримкою.

Династичні шлюби були як складовою політичних міждержавних взаємин, так і потужним чинником взаємовпливів української (києво-руської) та європейської культур. Чимало представників київської правлячої династії увійшли в історію європейських країн як хрестителі, меценати, покровителі освіти, письменства та мистецтва, ктитори і будівничі. До нашого часу у країнах Європи збереглося багато пов'язаних із ними об'єктів культурної спадщини.

Разом із тим, європейська культурна спадщина в контексті династичних, зокрема польсько-українських взаємин XI–XII ст. ніколи не ставала предметом спеціального дослідження. Це зумовлює актуальність обраної теми.

Особливе місце серед династичних стосунків Київської Русі XI–XII ст. належить Польщі. Починаючи від Володимира Великого, однією із дружин якого, як переконують деякі польські дослідники [58, с. 12; 75, с. 35], була невідома на ім'я дружина з династії П'ястів; матримоніальні взаємини Польщі та України у цей період були дуже активними.

З іноземних князівен, які виходили заміж до Польщі, на частку київського правлячого дому припадав найбільший відсоток. За нашими підрахунками, кількість таких шлюбів в XI–XII ст. перевищила два десятки. Один із відомих польських істориків Павел Ясеница зауважував, що у зазначений період на польських землях важко було знайти князівство, трон якого не посідала б руська князівна. Із тією ж регулярністю невістки-польки з'являлися в Києві, Галичі, Чернігові, Турові, Мінську [1, с. 99; 64]. "Взаємність" династичної історії Польщі й України (Київської Русі) тривала століттями і, на думку деяких учених, завдяки цим тісним взаєминам в обох державах правила одна й та ж княжа родина [66, с. 18].

Основні відомості про укладання таких династичних шлюбів ми знаходимо в наших літописах (Літописи Руському за Іпатським списком [20; 14], Густинському [9], Лаврентіївському [18], Воскресенському [5], Никановському [27], Новгородському [25], Західноруських літописах [11], Псковському [30], Устюзькому [49] та інших літописних зведеннях), а також у західноєвропейських аналах і хроніках (Великій хроніці про Польщу, Русь та їхніх сусідів [2], Хроніці Галла Аноніма [6], Титмара Мерзебурзького [10], Мацея Стрийковського [42], Олександра Гваньїні [7], Саксонському анналісті [38] та ін.).

Різними аспектами міждержавних, у тому числі династичних відносин України (Київської Русі) та Польщі XI–XII ст. займалися В. Татищев [45], М. Карамзин [15], І. Лінніченко [19], Є. Пчолов [31], В. Корольок [16], В. Пашуто [28, 29], М. Ільїн [13], М. Свердлов [39], Н. Щавелева [48–50], Л. Морозова [21], О. Назаренко [22, 23], О. Бальцер [52], Т. Бібер [57], Е. Хоїцька [59], К. Ясінський [64], Г. Лабуда [68, 69], С. Кентржинський [65], С. Кучинський [66], Б. Влодарський [78], С. Закржевський [80], В.А. Кучкін [17], С. Желінський

ка [82], К. Яніцький [62], О.Б. Головка [8], Ф. Сілицький [74] та ін.

Без зазначення контексту династичних взаємин, пам'ятки в Польщі XI–XII ст. вивчали К. Скуревич [40], Т. Шидловський, Ж. Цвеховський [77], Є. Гавліковська [76], А. Германн [61], Т. Войцеховський [79], Б. Курбісовна [67], Г. Лабуда [70, 71], М. Соколовський [40], Я. Гуреці [60], М. Бараньські [54], Я. Стрельчик [75] та ін.

Першою київською князівною, виданою (очевидно, проти її волі) за правителя Польщі, була одна з дочок Володимира Великого. Драматична історія життя цієї князівни нагадує гомерівський епос про Троянську війну – жінка стала причиною військового походу, як свідчать польські хроніки. В образі "Прекрасної Єлени" київської стала сестра Ярослава Мудрого, дочка Володимира Святославича Предслава.

Вітчизняні та польські джерела і дослідники називають її також Передславою [20, с. 48–83], Переславою [31, с. 178], Предиславою [42, с. 220], а одне із пізніх джерел, навіть, Предиславою-Гремиславою [34].

Рік народження Предслави достеменно не відомий, дослідники припускають – між 981/983 та 987 рр. [4, с. 272–274].

Матір'ю Предслави прийнято вважати сумнозвісну полоцьку князівну Рогнеду, дочку князя Рогволода. Літопис Руський та інші вітчизняні джерела згадують Рогнеду-Гориславу як матір чотирьох синів і двох дочок Володимира Святославича – Ізяслава, Мстислава, Ярослава, Всеволода, Предслави та Премислави [20, с. 48]. Однак деякі дослідники вважають Ізяслава єдиною дитиною Рогнеди і сумніваються в достеменності відомостей Іпатіївського списку, вважаючи це місце літопису пізнішою вставкою [12].

Окрім того, джерела часто протиставляють "Рогволодових онуків" та "Ярославових онуків" [43, с. 301], опосередковано свідчаючи, що Ярослав, а, вірогідно, і Предслава, не були дітьми Рогнеди [35, с. 99–111]. Польський дослідник А. Зелінський навіть, припускає, що матір'ю Предслави могла бути візантійська царівна Анна Порфирородна [81, с. 14]. Тим паче, що ця версія краще співвідноситься зі шлюбним віком князівни – якщо погодитися, що Предслава – дочка Рогнеди Полоцької, на час шлюбу з Болеславом (1018) їй могло бути 31–37 років. Отже, питання залишається дискусійним.

Літописи переповідають легенду про замах Рогнеди на чоловіка близько 987 р., після якого вона була вислана разом зі старшим (чи єдиним) сином Ізяславом до батьківського князівства Рогнеди – Полоцького [43, с. 301]. Усі інші вірогідні діти Рогнеди залишилися в Києві.

Разом із жіночою частиною княжого двору Предслава з дитинства жила у сілці над річкою Либідь, згодом його почали називати Предславиним [20, с. 48]. Князівна отримала гарну освіту, була наділена красою і гострим розумом. Про її добре виховання, розум та вроду свідчить Галл Анонім [6]. Дослідник А. Зелінський додає, що Предслава була дуже музичною, розмовляла і писала латиною та грецькою, мала знання з основ філософії та була бажаною нареченою "для найбільш могутніх європейських королівських родин" [81, с. 15].

Очевидно, Предслава була впливовою фігурою політичних протистоянь своєї доби, оскільки літописи та хроніки багато згадують про неї, на противагу усталеній традиції обходити увагою членів княжої родини жіночої статі. "Повість временних літ", Хроніка Титмара Мерзебурзького, "Житіє Преподобного Моїсея Угриня", "Хроніка Галла Аноніма" та інші містять відомості про Предславу [10, с. 81–82]. Так, Літопис Руський кілька разів згадує про неї під 980, 1015 та 1018 рр. [20, с. 48–83].

Окремими аспектами біографії Предслави займалися М. Карамзін [15, с. 193–198], В. Татищев [45, с. 242], О. Назаренко [22, 23, 10, с. 328], О. Бальцер [52], В. Корольок [16], С. Закшевський [80], А. Головка [8], В. Пашуто [28, с. 29], Л. Войтович [4, с. 272–274], Т. Вілкул [3, с. 491], К. Яніцький [62, с. 144–216], Я. Алексейчик [1, с. 99–109], А. Зелінський [81, с. 14–26], К. Ясінський [64], К. Бенускевіч [56, с. 122–146], П. Ясеніца [63], Г. Лабуда [68–71], Я. Банашкевич [53, с. 35–68] та ін.

У 1015 р., після смерті Володимира Святославича і під час міжусобної боротьби за київський престол між братами Предслави, князівна стає на бік Ярослава і сповіщає йому в листі про смерть батька та вбивство Бориса Святополком [17, с. 122].

За припущенням М. Карамзіна, переповідає Предславі про ці події Моїсей Угрин, улюбленець святого Бориса, що "вибавлений від гіркої смерті", знайшов прихисток у Предслави, як це підтверджує і "Патерик Печерський" у "Житті преподобного Моїсея Угриня" [26, с. 137].

У листі до Ярослава Предслава попереджає брата стерегтися Святополка. Ярослав, натомість, діє рішуче – зібравши новгородську та найману скандинавську дружину, він виступає на Київ та проганяє Святополка. Останній біжить до свого тестя, правителя Польщі Болеслава I Хороброго, та з його підтримкою знову здобуває Київ близько 1018 р.

Існує версія, засвідчена Йоакимівським літописом у викладі В. Татищева, буцімто ще за життя Володимира Великого до Предслави та її сестри Премислави сваталися (а згодом отримали князівен у дружини) угорський та богемський князі за посередництва Болеслава I [45, с. 242].

Деякі західні джерела натомість свідчать, що задовго до походу Болеслава 1018 р. правитель Польщі сам сватався до Предслави, але отримав відмову [10, с. 63]. Ян Длугош оповідає, що у сватанні (тричі до того одруженому) Болеславу відмовив брат князівни – Ярослав Мудрий – через відмінності в церковному обряді [49, с. 248]. Підтверджує ці відомості й Галл Анонім [6, с. 35].

На думку деяких дослідників, сватання Болеслава до сестри нового київського правителя було спробою зруйнувати русько-німецький союз [16, с. 243; 28, с. 309; 8, с. 24–25], скріплений, за нашим припущенням, шлюбом Бориса Володимировича та представниці роду імператора Священної Римської імперії Оттона I [51, с. 175–193].

Стосовно датування сватання Болеслава до Предслави, дослідники О. Бальцер, В. Корольок, С. Закшевський, А. Головка, В. Пашуто та інші припускають, що це, найвірогідніше, кінець 1017 – початок 1018 рр., оскільки третя дружина Болеслава – Емнільда Лужицька – померла в 1017 р., а із четвертою – Одою Мейсенською, князь одружився в лютому 1018 р. [52, с. 42–43; 16, с. 243, 354, 309; 80, с. 299–300; 8, с. 24–25].

О. Назаренко з'ясував, що дата смерті Емнільди чітко не визначена – 1013–1017 рр., але при цьому, спираючись на аналіз тогочасних міжнародних взаємин Польщі, також погодився, що сватання Болеслава могло відбутися ближче до 1017 р. (після осені 1016), оскільки Ярослав Володимирович тоді став київським князем, а польські джерела зазначають, що свати прибули саме до Ярослава [23, с. 17].

Титмар свідчить, що відмова була образливою – князівна буцімто висміяла огрядність князя і його схильність до перелюбу. Саме в цій образі давній хроніст убачає головну причину військового походу Болеслава [10, с. 35]. Польський дослідник А. Зелінський зауважує, що причина відмови – велика різниця у віці, на яку гордовито вказала наречена та її брат (тричі до того одруженому

Болеславу було на той час близько п'ятдесяти років) [81, с. 16]. "Зверхність і зухвалість" князівни і "привела Болеслава аж на береги Дніпра" [62, с. 155].

Аналогічні відомості про відмову у сватанні подає і Ян Длугош – коли Ярослав "відпустив послів" польського князя "ні з чим", "... Болеслав дуже обурился й оголосив Ярославу війну" [49, с. 248]. У 1018 р. польський правитель вирушив у військовий похід проти Русі, прагнучи помститися Предславі та її брату. Галл Анонім переповідає у красномовних деталях про бажання Болеслава зробити князівну своєю наложницею [6, с. 36].

Давні та сучасні польські дослідники теж називають Предславу "наложницею" Болеслава [52, с. 78; 65, с. 89]. Натомість, Титмар Мерзебурзький свідчить, що після захоплення Києва у храмі Святої Софії Болеслав узяв із Предславою шлюб: "з однією з них [сестер Ярослава], забувши про дружину, [він] незаконно одружився" [10, с. 63–84]. Повість временних літ мовчить про цю подію, натомість про насилля Болеслава над Предславою згадують пізніші літописи – Софійський I [41, с. 132], Новгородський IV [137, с. 108], Устюзький [47, с. 27–66], Тверський [46, с. 137] та ін.

Після походу сестри київського князя – Предслави і Премислава серед інших родичів Ярослава Мудрого, полонених Болеславом, були вивезені до Польщі [20, с. 83; 29, с. 132; 5, с. 326].

На думку О. Назаренка, Предслава мала у Києві статус законної дружини, але в Польщі втратила його, оскільки там у Болеслава була інша законна дружина – Ода. За припущенням Г. Лабуди, Предслава стала *"via facti"* другою дружиною Болеслава при живій Оді [69, с. 407].

Галл Анонім у розд. 19 кн. 1 своєї Хроніки згадує, що невдовзі Польща пережила велику кризу – архієпископ Гнезненської церкви Радим-Гаудентій "невідомо з якого приводу" піддав усю країну анафемі [6, с. 51] – "...костели були замкнені, заборонено відправляти меси і здійснювати тайнства, навіть померлі не могли розраховувати на останню відправу, а країна з тих рід вважалася забутою Богом..." [62, с. 203–205]. Очевидно, вірний оспівувач звитяг і чеснот Болеслава – Галл Анонім, навмисно замовчав про справжній привід для анафеми.

Ця подія могла трапитися близько 1020, або 1023–1024 рр. Дослідники в різний спосіб намагалися пояснити причини такого відлучення цілої держави. Цікаву думку висловив Каміл Яніцький: "Основний фігурант" анафеми – правитель держави Болеслав I і все це – через руську князівну Предславу, привезену ним із Києва. Той, хто облачався у "вірного слугу Бога", патрона церкви, який зводив храми, викупляв тіла місіонерів-мучеників, "лицар Христовий"... став на очах цілої християнської Європи вторинним язичником – двоєжонцем, повернувшись до своїх варварських коренів [62, с. 206–207].

Дослідник припускає, що оскільки Предслава була сильною особистістю, дочкою великого князя Київської Русі, вона не могла змиритися зі своїм становищем другої дружини-наложниці. Імовірно, князівна зав'язала контакти з архієпископом, який до того ж мав інші приводи гніватися на Болеслава. Вірогідно, вони могли зустрітися особисто, або обмінюватися листами через посередників – зневажена жінка й очільник польської церкви.

Болеслав I – християнський правитель, стовп моральності, який засуджував інших перелюбників на публічну кастрацію [81, с. 19], привіз собі полонянку, "безсоромно забуваючи про шлюбну дружину" [10, с. 63–84]. Цього було достатньо, аби піддати анафемі правителя та цілу його державу. Отже, прокляття Гаудентія, як пише К. Яніцький – це прокляття від самої Предслави [62, с. 210]. Припускаємо також, що анафема могла бути винятковою ініціативою єпископа Радима-Гаудентія.

Дослідник А. Зелінський стверджує, що на схилі років Болеслав "зовсім втратив голову" від кохання і проводив більшість свого часу із Предславою [81, с. 19]. Поруч Предслави князь більше не мав бажання втручатися у внутрішні справи Київської Русі, його більше не цікавила доля Святополка і, навіть, власної дочки, ув'язненої Ярославом [81, с. 19].

Оскільки король не міг привести ще одну дружину до палацу в Гнезно, він оселив Предславу поблизу – на о. Ледницькому (о. Ледниця), найбільш безпечному і добре укріпленому місці, що перебувало під пильною охороною [81, с. 19; 70, с. 404–411, 71]. Тут постала ціла "руська колонія" з родичів Предслави, київських бояр, ченців (серед яких знаменитий Моїсей Угрин), київських єпископів на чолі з Анастасом Корсунянином. Відомий єпископ у свій час допоміг князю Володимирі здобути грецький Корсунь, а згодом був настоятелем Десятинної церкви у Києві. Джерела свідчать, що Анастас під час київського походу Болеслава (1018) став його довіреною особою і скарбником: "Анастаса, [попа] десятинного, він приставив до майна" [20, с. 83; 45, с. 74] і відбув разом із військом і полоненими до Польщі. Очевидно, Анастас Корсунянин провів на о. Ледницькому останні дні свого священства.

Тут було розбудовано цілий комплекс палацово-сакральної архітектури. Як свідчать деякі польські дослідники, навмисно для Предслави князь-латинянин збудував церкву у східно-християнському стилі [81, с. 19]. За формою закладки, типом будівлі й особливостями будівництва головний храм нагадував києво-руські культові споруди і належав до періоду візантійського впливу на європейське храмове будівництво [40, с. 23; 3, с. 491].

Г. Лабуда припускає, що Предслава народила польському королеві Болеславу I Хороброму сина, який помер малолітнім і міг бути похованим на о. Ледницькому [69, с. 410, 415]. Тут, окрім інших, було знайдено багате поховання хлопчика, датоване XI ст. Підтримують цю версію й інші польські дослідники [60, с. 124–125; 54, с. 92; 75, с. 184–185].

Деякі з них навіть стверджують, що, окрім сина, між 1018–1025 рр. Предслава народила правителю і двох дочок, одна з яких вийшла заміж за великого вельможу – Мечлава ("Мойслава") з роду Долива [81, с. 20]. Він був правителем Мазовії та важливою персоною при дворі наступного короля – Мешка II, сина Болеслава I. Правда, згодом у боротьбі за владу його почали вважати бунтівником і він був убитий військами Ярослава Мудрого, як про це свідчать вітчизняні літописи [20, с. 95].

Подальша доля самої Предслави невідома. Герард Лабуда припускає, що після смерті короля (1025) вона могла повернутися до Русі, як згаданий Моїсей Угрин. Проте достеменних відомостей про це не збереглося.

Чи покохала врешті київська князівна свого полонителя? Чи до кінця це були стосунки насильника і жертви – невідомо. Вірогідно, що князівна померла і була похована на о. Ледницькому. Відомо лише, що близько 1040 р., коли київські бранці Болеслава (близько 800 осіб) у ролі "віна" (шлюбного калиму) мали змогу повернутися в Київ, Предслави з ними вже не було [20, с. 94]. Ці події стосуються укладання шлюбу між онуком Болеслава Хороброго – Казимиром та київською князівною Добронігою-Марією (за нашою версією – дочкою св. Бориса Володимировича [51, с. 175–191]).

Отже, Ледницький острів та його історико-культурні пам'ятки, зокрема руїни фортеці та церкви, є особливим місцем, знаковим і символічним не лише для Польщі, а й для України, воно зберігає сліди і таємниці спільної польсько-української (києво-руської) історії.

Ледницький острів розташований на однойменному озері, що розташовується між містами Познань і Гнезно. Він – найбільший за розмірами поміж трьох островів озера, його площа становить близько 7,5 га.

Початок правління першої історично відомої у Польщі королівської династії П'ястів (X–XIV ст.) пов'язаний саме з о. Ледниця. Тут, обабіч стратегічно важливого торговельного шляху, було одне з найдавніших слов'янських (полянських) поселень у Польщі. У часи Мешка I (близько 935–992) і Болеслава I Хороброго (966/967–1025) о. Ледниця став однією з перших резиденцій королів Польщі (разом із містами Гнезно і Познань), адміністративним і фортифікаційним центром князівства. Це – осереддя давньої Польщі, початок, джерело, з якого "постала Польща" як держава. Найдавніші писемні відомості про о. Ледницю знаходимо в Буллі Папи Римського Іннокентія II (1136) та у "Хроніці Сілезькій".

Дослідження пам'яток тут розпочалося ще на початку XIX ст. [62, с. 171], археологами було знайдено численні артефакти, датовані XI–XII ст. Серед них – колекція зброї та військових обладунків (близько 300 од.) – найбільш чисельна у цій частині Європи, що заслуговує на особливу увагу. Вона містить зброю, багато інкрустовану сріблом та міддю (вістря списів, стремена, кольчуги, шоломи, мечі) [72, с. 37–43; 73, с. 59–79].

У кінці IX ст. в південно-західній частині острова було збудовано невеличке укріплення (близько 40 м² у діаметрі). Під час правління Мешка I і Болеслава I тут звели велике укріплення-городище (grod), площею близько 2,5 га, що й стало резиденцією перших королів Польщі.

Розкопки засвідчили, що оборонний вал, заввишки 8 м, зводився у три етапи. Поблизу входу було знайдено залишки кам'яного палацу. У часи свого розквіту муровану будівлю супроводжували дерев'яні прибудови різної величини. Більшість із них належали до житлових споруд, але деякі мали інше призначення (наприклад скрипторіуми, майстерні).

Із суходолом острів з'єднували два мости. Західний Познанський міст сягав 440 м завдовжки. Гнезненський міст – 170 м. Ринок очевидно розміщувався поблизу західного мосту, на узвишші. Найбільш вірогідно, тут лише періодично бували майстри – гончарі, теслі, ливарники, кожум'яки та ін.

У північній частині фортеці була збудована церква у візантійському стилі. Її, за свідченням деяких дослідників, було зведено навмисно для улюбленої київської бранки Болеслава Предслави та всієї "руської колонії" [81, с. 19]. Інші дослідники о. Ледницького відносять побудову до більш ранніх часів – періоду X ст. (до 966), часів правління Мешка I [72, с. 14–31]. Деякі історики вважають ледницьку церкву місцем хрещення Мешка I і його дружини, чеської князівни Добрави та їх двору, що відбулося 14 квітня 966 р. Цю дату вважають Днем хрещення Польщі й офіційним роком запровадження християнства. Інші дослідники вважають, що хрещення Польщі відбулося в Познані.

Церкву в Польщі здавна називають *костелом* від лат. "*castellum*" – *фортеця, укріплення*, оскільки її завичай зводили на природно-укріпленому місці – пагорбі, та часто обносили валами і частоколом. У часи ворожої навали храм ставав "останньою фортецею" і прихистком горожан [40, с. 22]. Однак і такі укріплені споруди піддавалися нападам під час військових кампаній. Так, у 1039 р. церкву та князівський палац на о. Ледницькому було зруйновано військами чеського князя Бржетислава I. Остаточний занепад острова пов'язаний із навалою тевтонських лицарів у 1331 р.

Храм на о. Ледниця було збудовано "за священною віссю" – вівтарна абсида орієнтована на схід (із невели-

ким відхиленням на північ). Він складається із двох частин: східної, що початково була самостійною церквою, і значно більшою за розмірами західної частини (рис. 1).

Перша частина, площею близько 7 х 7 м, мала в центральному закладенні коло, восьмигранник або рівносторонній хрест – чітко не видно, оскільки залишки зовнішнього абрису стін не збереглися.

Професор М. Соколовський, який ще в кінці XIX ст. здійснив докладне дослідження руїн храму, вважав, що загальний абрис храму – коло [40, с. 23]. Зі східного боку чітко означена напівкругла апсида, у північній і західній стіні розміщувалися двері, а в південній – подвійне вікно. Чотири пілони підтримували арки і склепіння, складені, як і стіни, із грубо обтесаного каміння на алебастрі і на вапняковому розчині з домішками товченої цегли, як це використовували у візантійському будівництві.

Західна частина базилічного типу прибудована, вірогідно, на початку XII ст. [72, с. 19], складалася із прямокутної і квадратної частин, остання розділена двома пілонами; тут кладка стін більш ретельна і виконана з обтесаного вапняку і туфу, із правильною перев'язкою на вапняковому розчині, також із домішками товченої цегли.

Деякі дослідники вважають, що західна добудова становила частину княжого, або воєводського палацу, прибудованого до храму; пілони цієї частини вказують, що палац був двоповерховим і мав вхід через зовнішні дерев'яні сходи, які можна було піднімати нагору під час облоги, як це робили в давньоруських або чеських житлових будівлях (теремах, хоромках). М. Соколовський доводить, що цю прибудову було здійснено для розширення храму, причому пілони квадратної його частини слугжили для підтримання підлоги хорів як "oratoria" для жертводавців або князя, його родини і двору [40, с. 23].

Якщо призначення західної прибудови лишається дискусійним, то східна частина, безперечно – храм для здійснення богослужіння. І за формою закладки, типом будівлі, і за особливостями будівництва (наприклад, вид вапнякового розчину з домішками товченої цегли) нагадує києво-руські храми і належить до періоду візантійського впливу на культове будівництво.

Хрестильні та церкви такого типу були досить розповсюдженими в перші століття християнства, починаючи із храмів Херсонесу і закінчуючи південною Францією. Круглі храми активно зводили в цей час і в Польщі. Зокрема, Ян Длугош зауважував, що у Кракові було три круглих храми [42, с. 23]. Один із них – костел Діви Марії у Вавелі (кінець X ст.) – одна із найдавніших кам'яних культових споруд у Польщі.

Появу храмів такого типу в Польщі пов'язували з пошануванням Кирила і Мефодія, і легендою про перенесення мощів св. Климента із кримського узбережжя до Риму.

Святий Климент Римський, за переказами, був похований на одному з островів поблизу Херсонеса Таврійського саме у храмі круглого типу. Святий Кирило, який здійснював перенесення його мощів, по дорозі до Риму не лише проповідував й оповідав життє та вчення св. Климента, але й сприяв зведенню храмів, аналогічних тому, у якому покоїлися мощі святого. Дослідники припускають, що, можливо, Кирила супроводжували "благочестиві херсонесці", які згодом допомагали ново-наверненим будувати подібні храми на своїх землях у пам'ять про подвижника [40, с. 23].

Вірогідність "херсонеського" впливу на будівництво церкви на о. Ледниця опосередковано підтверджується його схожістю із херсонеською хрестильнею, відкритою в 1877 р. Імператорською археологічною комісією при

розкопках О.Л. Бертьє-де-ла Гарда, описаною К.К. Костюшко-Валюжевичем.

Сучасні польські дослідники визнають – імовірно також, що ледницький храм мав у плані не коло, а хрест і ще більше був пов'язаний із впливом візантійського храмового будівництва. Торговельний шлях, який вів із візантійських колоній до балтійського Помор'я, міг також сприяти поширенню ідеї такого храму. Перші малодосвідчені зодчі, можливо, не наважилися перекрити весь простір храму одним склепінням і розділили простір пілонами, які, вірогідно, підтримували і круглий барабан купола, як це зображено на бронзових воротах собору у Гнезні.

К.Б. Скуревич припускає, що в цьому першому храмі могло здійснюватися лише хрещення, а молились віруючі, за традицією, під відкритим небом. Згодом, коли князеві на Ледниці знадобилося додаткове приміщення для його воїнів та двору, з'явилася західна прибудова [40, с. 23].

Руїни укріплення та церкви на о. Ледницькому належать до найдавніших у Польщі пам'яток дороманської палацово-сакральної архітектури (рис. 2).

Нині всі згадані об'єкти є пам'ятками "Музею Перших П'ястів", створеного в 1969 р., аби сприяти збереженню цінних артефактів мурованої палацової та сакральної архітектури IX–XI ст. Територіально він входить до складу с. Дзекановіце Гнезненського повіту Великопольського воєводства та займає чільне місце в Державному реєстрі музеїв.

Зараз це найбільший у Польщі музей під відкритим небом, що належить до об'єктів Національної культурної спадщини Польщі (Pomnik historii) як одна з перших пам'яток, визнаних таким об'єктом 16 вересня 1994 р. Список пам'яток національного значення формується Національною радою Польщі з питань культурної спадщини (<https://www.nid.pl>).

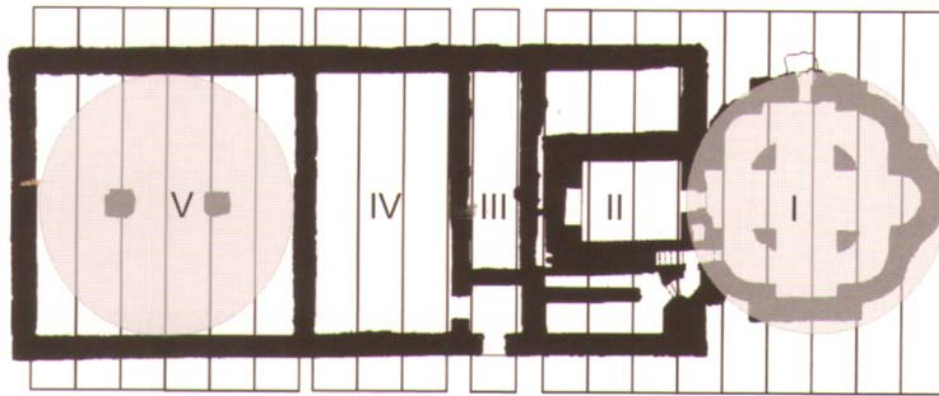

Рис. 1. План церкви на о. Ледниця [73, с. 15]

Рис. 2. Руїни церкви і палацу на о. Ледниця [74, с. 33]

Список використаних джерел:

1. Алексейчик Я.Я. Предслава (не) для Болеслава / Я.Я. Алексейчик // Аспект. – 2017. – №1 (1). – С. 99–109.
2. Великая хроника о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / под ред. В.Л. Янина. – М.: Изд-во Моск. ун-т, 1987. – 260 с.
3. Вілкул Т.Л. Предслава / Т.Л. Вілкул // Енциклопедія історії України / редкол. В.А. Смолій та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8. – С. 491.
4. Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с.
5. Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРС). – Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1856. – С. 1–217.
6. Галл Аноним. Хроника и деяния князей или правителей польских / отв. ред. В.Д. Корольок. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 172 с.

7. Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії / упоряд. та пер. о. Юрія Мицика. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – 1006 с.
8. Головко А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. / А.Б. Головко. – К.: Наукова думка, 1988. – 136 с.
9. Густынская летопись // Ипатьевская летопись. ПСРЛ. – СПб: Типография Эдуарда Праца, 1843. – Т. 2. – С. 233–373.
10. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестомат. – Т. 2: Византийские источники / под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 384 с.
11. Западнорусские летописи // ПСРЛ. – СПб: Типография М.А. Александрова, 1907. – Т. 17. – 358 с.

12. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма / Ю.А. Заяц. – Минск : Наука и техника, 1995. – 207 с.
13. Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа) / Н.Н. Ильин. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 210 с.
14. Ипатьевская летопись // ПСРЛ / сост. Л. Муравьева, Л. Кузьмина. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – 648 с.
15. Карамзин Н.М. История государства Российского : в 12 т. / Н.М. Карамзин. – М. : Наука, 1991. – Т. 2-3. – 832 с.
16. Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь / В.Д. Королюк. – М. : Наука, 1964. – 381 с.
17. Кучкин В.А. "Поучение" Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века / В.А. Кучкин // Советское славяноведение. – 1971. – № 2. – С. 21–34.
18. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1926–1928. – Т. 1. – 379 с.
19. Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до пол. XIV ст. : дисс. ... канд. ист. наук / И. Линниченко. – К. : Университетская типография І.І. Завадзкого, 1884. – С. 215–222.
20. Літопис руський / відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
21. Морозова Л. Великие и неизвестные женщины древней Руси / Л. Морозова. – М. : Астрель, 2009. – 560 с.
22. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков / А.В. Назаренко. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
23. Назаренко А.В. О датировке Любечской битвы / А.В. Назаренко // Летописи и хроники : сб. ст. / отв. ред. В.И. Буганов. – М. : Наука, 1984. – С. 13–19.
24. Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д.С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
25. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1929. – Т. 4. – 158 с.
26. Патерик Киево-Печерський / упоряд. І. Жиленко. – К. : КМ Академія, 2001. – 352 с.
27. Патриаршая или Никановская летопись // ПСРЛ. – СПб : Типография Эдуарда Праца, 1862. – Т. 9. – 256 с.
28. Пашуто В.Т. Место Древней Руси в истории Европы / В.Т. Пашуто // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе : сб. ст., посвященный Л.В. Черепнину. – М. : Наука, 1972. – С. 188–200.
29. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси / В.Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 474 с.
30. Псковская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 5: Псковская и Софийская летописи. – СПб : Типография Эдуарда Праца, 1851. – С. 1–46.
31. Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX – нач. XI в. / Е.В. Пчелов. – М. : Росс. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 264 с.
32. Радзивилловская летопись: Текст. Исследование. Описание миниатюр / отв. ред. М.В. Кукушкина. – СПб : Глагол ; М. : Искусство, 1994. – 666 с.
33. Рогожский летописец. Тверской сборник // ПСРЛ. – М. : Языки русской культуры, 2000. – Т. 15. – 432 с.
34. Родословная книга Всероссийского дворянства. – Ч. 1: Гербовник / сост. В. Дурасов. – СПб, 1906.
35. Рукавишников А.В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: Свидетельства источников / А.В. Рукавишников // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2003. – № 2(12). – С. 99–111.
36. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1982. – 599 с.
37. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.
38. Саксонский анналист // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия сер. XII – сер. XIII в. / сост. М.Б. Свердлов. – М. ; Л. : Институт истории СССР АН СССР, 1990. – С. 208–246.
39. Свердлов М.Б. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XI в. / М.Б. Свердлов // Известия по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее соседи / отв. ред. В.Д. Королюк. – М. : Наука, 1972. – С. 144–162.
40. Скуревич К.Б. Зодчество западных славян и влияние на него романской архитектуры / К.Б. Скуревич. – СПб : Типография СПб. Градоначальства, 1906. – 33 с.
41. Софийская Первая летопись // ПСРЛ. – Т. 5 : Псковская и Софийская летописи. – СПб : Типография Эдуарда Праца, 1851. – С. 81–275.
42. Стрийковский Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / відп. ред. О. Купчинський. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 2011. – 1075 с.
43. Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – Т. 1. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1927. – 104 с.
44. Сухотин Л.М. Брачные союзы ближайших потомков князя Владимира / Л.М. Сухотин // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси. – Белград : Меркур, 1938. – С. 175–187.
45. Татищев В.Н. История Российская. / В.Н. Татищев / под ред. С.Н. Валка, М.Н. Тихомирова. – М. : Наука, 1963. – Т. 2. – 352 с.
46. Тверская летопись // Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // ПСРЛ. – СПб : Типография Леониды Демиса, 1863. – Т. 15. – С. 463–504.
47. Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Л. : Наука, 1982. – Т. 37. – 235 с.
48. Щавелева Н.И. Польки – жены русских князей (XI – середина XIII в.) / Н.И. Щавелева // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования / отв. ред. А.П. Новосельцев. – М. : Наука, 1989. – С. 50–58.
49. Щавелева Н.И. Древняя Русь в "Польской истории" Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий / Н.И. Щавелева. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 496 с.
50. Щавелева Н.И. Польские латиноязычные источники по истории Древней Руси / Н.И. Щавелева. – М. : Наука, 1990. – 218 с.
51. Ясинецька О. До питання про особливості родоводу давньоруської князівни Марії-Добронеги, дружини правителя Польщі (бл. 1040–1058 pp.) / О. Ясинецька // Краєзнавство. – 2016. – № 1–2. – С. 175–193.
52. Balzer O. Genealogia Piastow / O. Balzer. – Krakow : Akademia Umiejętności, 1895. – 582 s.
53. Banaszekiewicz J. Bolesław i Peredślaw. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa / J. Banaszekiewicz // Kwartalnik Historyczny. – 1990. – T. 97. – S. 3–35.
54. Baranski M.K. Dynastia Piastow w Polsce / M.K. Baranski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 660 s.
55. Baumgarten N. De. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle / N. de Baumgarten // Orientalia Christiana. – 1927. – No. 94. – Pp. 1–96.
56. Benyskiewicz K. Czy książeczka Predśława stała się ofiarą "dynastycznej" zemsty Bolesława Chrobrego, czy wyobraźni późnośredniowiecznych latopisarzy / K. Benyskiewicz // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. – 2017. – Т. 27. – С. 122–146.
57. Biber T. Leszczyński, M. Poczet Wladcow Polski / T. Biber, M. Leszczyński. – Poznan : Publicat, 2010. – 224 s.
58. Bruckner A. Polska poganska i słowianska / A. Bruckner. – Krakow : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1923. – 32 s.
59. Chojcka E. Sztuka sredniowiecza Rusi Kijowskiej i jej zwiazki z Polska w XI–XV w. / E. Chojcka // Ukraina. Terazniejszosc i przeszlosc. Praca zbior / pod. red. M. Kurasia, A. Podrazy. – Krakow, 1970. – S. 406–409.
60. Górecki J. Prepomańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim / J. Górecki // Studia Lednickie. – 1991. – T. 2. – S. 117–132.
61. Hermann A. Romański trójkąt Mogilno-Strzelno-Trzemeszno / A. Hermann // Kujawy i Pomorze. Dwumiesięcznik turystyczno-krajoznawczy. – 2007. – Nr. 3 (6). – S. 15–22.
62. Janicki K. Damy ze skazą: kobiety, które dały Polsce koronę / K. Janicki. – Kraków : Znak, 2016. – 432 s.
63. Jasienica P. Polska Piastów / P. Jasienica. – Warszawa : Prószyński i S-ka, 2007. – 397 s.
64. Jasiński K. Rodowód pierwszych Piastów / K. Jasiński. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2004. – 308 s.
65. Kętrzyński S. Gertruda (ok. 1025–1108) / S. Kętrzyński // Polski Słownik Biograficzny / Władysław Konopczyński (red.). – Kraków : Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – T. 7. – 1958.
66. Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. / S. Kuczyński. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – 272 s.
67. Kurbisowna B. Życie kulturalne po 1038 r. / B. Kurbisowna // Dzieje Wielkopolski. T. 1 / pod red. J. Topolskiego. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1969. – S. 197.
68. Labuda G. Polish diplomacy during the rule of the Piast dynasty / G. Labuda / Labuda G. The history of Polish diplomacy X–XX c. / Labuda G., Michowicz W. – Warsaw : Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – 756 s.
69. Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego / G. Labuda. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1987. – T. I. – 521 s.
70. Labuda G. Tajemnice budowy grodowych i sakralnych na na Ostrowie Lednickim u progu XI stulecia / G. Labuda // Studia nad początkami państwa polskiego / G. Labuda. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1988. – T. 2. – S. 404–411.
71. Labuda G. Wyjaśniające się tajemnice Ostrowa Lednickiego / G. Labuda // Chłopocka H. Mente et Litteris: O kulturze i społeczeństwie wieków średnich / H. Chłopocka, H. Kürbis. – Poznań : Uniwersitet im. Adama Mickiewicza, 1984. – S. 103–113.
72. Ostrów Lednicki. Under the sky of the Middle Ages / ed. by J. Gorecki. – Lednica, 2011. – 52 s.
73. Ostrów Lednicki. Wyspa piastowskich władców / ed. by J. Gorecki. – Dziekanowice-Lednica, 2016. – 110 s.
74. Sielicki F. Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku / F. Sielicki. – Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 157 s.
75. Strzelczyk J. Bolesław Chrobry / J. Strzelczyk. – Warszawa : WBPiCAK, 2003. – 296 s.
76. Świechowski Z. Sztuka polska. – T. 1: Romanizm / Z. Świechowski, E. Gawlikowska-Świechowska. – Warszawa : Arkady, 2005. – 366 s.
77. Świechowski, Z. Stan wiedzy na temat chronologii wczesnej architektury monumentalnej w Polsce po pięcioletnich badaniach przy zastosowaniu metody 14 C. / Z. Świechowski // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 2011. – T. 56, z. 3. – S. 104–112.
78. Włodarski B. Polska i Rus, 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1966. – 325 s.
79. Wojciechowski T. Kościół katedralny w Krakowie / T. Wojciechowski. – Krakow : Nakł. Akademii Umiejętności, 1900. – 280 s.

80. Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wielki / S. Zakrzewski. – Lwów : Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1925. – 477 s.
81. Zieliński A. Skandaliści w koronach / A. Zieliński. – Warszawa : Prószyński i S-ka, 2013. – 248 s.
82. Żylińska J. Piastówny i żony Piastów / J. Żylińska. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982. – 275 s.

References

1. ALEKSEJCHIK, Ya.Ya. (2017) Predslava (ne) dlya Boleslava. *Aspekt*. 1(1), 99–109.
2. YANIN, V.L. (ed.) (1987) Velikaya Xronika o Pol'she, Rusi i ix sosednyax. Moscow : Izd. Moskovskogo universiteta.
3. VILKUL, T.L. (2011) Predslava. In: V.A. Smolii, ed. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 8. Kyiv : Naukova dumka, 491.
4. VOITOVYCH, L. (2006) Kniazha doba: portrety elity. Bila Tserkva : Vydavets Olexsandr Pshonkivskiy.
5. ANON (1856) Voskresenskaya letopis'. In: *Polnoe sobranie russkix letopisej*, vol. 7: Letopis' po Voskresenskomu spisku. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca, 1–217.
6. KOROLYUK, V.D. (ed.) (1961) Gall Anonim. Xronika i deyanija knyazej ili pravitelej pol'skix. Moscow : Izdatel'stvo AN SSSR.
7. MYTSYK, Yu. (2007) Hvaniini Olexsandr. Khronika yevropejskoj Sarmatii. Kyiv : Vyd. dim. "Kyievo-Mohylianska akademiia".
8. GOLOVKO, A.B. (1988) Drevnyaya Rus' i Pol'sha v politicheskix vzaimootnosheniyax X – pervoj tretej XIII vv. Kyiv : Naukova dumka.
9. ANON (1843) Gustynskaya letopis'. In: *Polnoe sobranie russkix letopisej*, vol. 2. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca, 233–373.
10. DZHAKSON, T.N. et al. (eds.) (2010) Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnyx istochnikov: Xrestomatiya. T. 2: Vizantijskie istochniki. Moscow : Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke.
11. ANON (1907) Zapadnorusskije letopisi. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 17. Saint Petersburg : Tipografiya M. Aleksandrova.
12. ZAYAC, Yu.A. (1995) Zaslavl' v epoxu feodalizma. Minsk : Nauka i tekhnika.
13. IL'IN, N.N. (1957) Letopisnaya stat'ya 6523 goda i eyo istochnik (Opyt analiza). Moscow : Izdatel'stvo AN SSSR.
14. MURAV'JOVA, L.; KUZ'MINA, L. (eds.) (2001) Ipat'evskaya letopis'. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 2. Moscow : Yazyki slavyanskoj kul'tury.
15. KARAMZIN, N.M. (1991) Istoriya gosudarstva Rossijskogo in 12 volumes. Vols. 2–3. Moscow : Nauka.
16. KOROLYUK, V.D. (1964) Zapadnye slavyane i Kievskaya Rus'. Moscow : Nauka.
17. KUCHKIN, V.A. (1971) "Pouchenie" Vladimira Monomaxa i russko-pol'sko-nemeckie otnosheniya 60–70-x godov XI veka. *Sovetskoe slavyanovedenie*. 2, 21–34.
18. ANON (1926–1928) Lavrent'evskaya letopis'. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 1. Leningrad : Izdatel'stvo AN SSSR.
19. LINNICHENKO, I. (1884) Vzaimnye otnosheniya Rusi i Pol'shy do pol. XIV st.: dissertaciya. Kiev : Universitetskaya tipografiya I.I. zavadsdago.
20. MYSHANYCH, O.V. (1989) Litopys' rus'kyj. Kyiv : Dnipro.
21. MOROZOVA, L. (2009) Velikie i neizvestnye zhenshiny drevnej Rusi. Moscow : Astrel'.
22. NAZARENKO, A.V. (2001) Drevnyaya Rus' na mezhdunarodnyx putyax: mezhdisciplinarnye ocherki kul'turnyx, trgovyx i politicheskix otnoshenij IX–XII vekov. Moscow : Yazyki russkoj kul'tury.
23. NAZARENKO, A.V. (1984) O datirovke Lyubeckoj bitvy. In: V.I. Buganov, ed. *Letopisi i xroniki. Sbornik statej*. Moscow : Nauka, 13–19.
24. NALYVAIKO, D.S. (1998) Ochyma Zakhodu: Retseptsii Ukrainy v Zakhidni Yevropi XI–XVIII st. Kyiv : Osnovy.
25. ANON (1929) Novgorodskaya chetyvortaya letopis'. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 4. Leningrad : Izdatel'stvo AN SSSR.
26. ZHYLENKO, I. (ed.) (2001) Pateryk Kyievo-Pecherskyi. Kyiv : KM Academia.
27. ANON (1862) Patriarshaya ili Nikanovskaya letopis'. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 9. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca.
28. PASHUTO, V.T. (1972) Mesto Drevnej Rusi v istorii Evropy. In: V.T. Pashuto, ed. *Feodal'naya Rossiya vo vseimiro-istoricheskom processe. Sbornik statej, posvyashennyj L.V. Cherepninu*. Moscow : Nauka, 188–200.
29. PASHUTO, V.T. (1968) Vneshnyaya politika Drevnej Rusi. Moscow : Nauka.
30. ANON (1851) Pskovskaya vtoraya letopis'. In: *Polnoe sobranie russkix letopisej*, vol. 5: Pskovskaya i Sofijskaya letopisi. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca.
31. PCHELOV, E.V. (2001) Genealogiya drevnerusskix knyazej IX – nach. XI v. Moscow : Rossijskij gosudarstvennyj humanitarnyj universitet.
32. KUKUSHKINA, M.V. (ed.) (1994) Radzivilovskaya letopis': Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatyur. Saint Petersburg : Glagol.
33. ANON (2000) Rogozhskij letopiseec. Tverskoj sbornik. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 15. Moscow : Yazyki russkoj kul'tury.
34. DURASOV, V. (ed.) (1906) Rodoslovnaya kniga Vserossijskogo dvoryanstva. Part 1: Gerbovník. Saint Petersburg : [S.n.].
35. RUKAVISHNIKOV, A.V. (2003) pochemu polockie knyaz'ya byli soslany v Vizantiyu: Svidetel'stva istochnikov. *Drevnyaya Rus': Voprosy medievistiki*. № 2 (12), 99–111.
36. RYBAKOV, B.A. (1982) Kievskaya Rus' i russkie knyazhestva XII–XIII vv. Moscow : Nauka.
37. RYBAKOV, B.A. Yazychestvo drevnix slavyan. Moscow : Nauka.
38. ANON (1990) Saksonskij annalist. In: M.B. Sverdlov, ed. *Latinoazychnye istochniki po sdoriii drevnej Rusi. Germaniya ser. XII – ser. XIII v.* Moscow – Leningrad : Institut istorii SSSR AN SSSR, 208–246.
39. SVERDLOV, M.B. (1972) Izvestiya nemeckix istochnikov o russko-pol'skix otnosheniyax konca X – nachala XI v. In: V.D. Koroliuk, ed. *Izvestiya po istorii slavyanskix i balkanskix narodov. Epoxa srednevekov'ya. Ki-evskaya Rus' i eyo sosedi*. Moscow : Nauka, 144–162.
40. SKUREVICH, K.B. (1906) Zochestvo zapadnyx slavyan i vliyanie nan ego romanskoj arhitektury. Saint Petersburg : Tipografiya SPb Gradonachal'stva.
41. ANON (1851). Sofijskaya Pervaya letopis'. In: *Polnoe sobranie russkix letopisej*, vol. 5: Pskovskaya i Sofijskaya letopisi. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca.
42. KUPCHYNSKYI, O. (ed.) (2011) Strykovskiy Matsei. Litopys pol'skyi, lytovskiy, zhmujskij i vsiei Rusi. Lviv : Naukove tovarystvo im. Shevchenka.
43. ANON (1927) Suzdal'skaya letopis' po Lavrent'evskomu spisku. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 1. Leningrad : Izdatel'stvo AN SSSR.
44. SUXOTIN, L.M. (1938) Brachnye soyusy blizhajshyx potomkov knyazya Vladimira. In: *Vladimirskij sbornik v pamyat' 950-letiya kreshheniya Rusi*. Belgrad : Merkur, 175–187.
45. TATISHHEV, V.N. (1963) Istoriya Rossijskaya. Vol. 2. Moscow : Nauka.
46. ANON (1863) Tverskaya letopis'. In: *Letopisnyj sbornik, imenuemyj Tverskoj letopis'yu. Polnoe sobranie russkix letopisej*, vol. 15. Saint Petersburg : Tipografiya Eduarda Praca, 463–504.
47. ANON (1982) Ustyuzhskie i vologodskie letopisi XVI–XVIII vv. Polnoe sobranie russkix letopisej, vol. 37. Leningrad : Nauka.
48. SHHAVELEVA, N.I. (1989) Pol'ki – zheny russkix knyazej (XI – seredina XIII v.). In: A.P. Novosel'cev, ed. *Drevnejshye gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya*. Moscow : Nauka, 50–58.
49. SHHAVELEVA, N.I. (2004) Drevnyaya Rus' v "Pol'skoj istorii" Yana Dlugosha (knigi I–VI): tekst, perevod, kommentarij. Moscow : Pamyatniki istoricheskoy mysli.
50. SHHAVELEVA, N.I. (1990) Pol'skie latinoazychnye istochniki po istorii Drevnej Rusi. Moscow : Nauka.
51. YASYNETSKA, O. (2016) Do pytannia pro osoblyvosti rodovodu davnioruskoj knyazynny Marii-Dobronehy, družyny pravytelia Polshchi (bl. 1040–1058 rr.). *Kraieznavstvo*. № 1–2, 175–193.
52. BALZER, O. (1895) Genealogia Piastow. Krakow : Akademia Umiejętności.
53. BANASZKIEWICZ, J. (1990) Bolesław i Przedslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa. *Kwartalnik Historyczny*. T. 97, 3–35.
54. BARANSKI, M.K. (2008) Dynastia Piastow w Polsce. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN.
55. BAUMGARTEN, N. de. (1927) Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle. *Orientalia Christiana*. No. 94, 1–96.
56. BENYSKIEWICZ, K. (2017) Czy księżniczka Przedslawa stała się ofiarą "dynastycznej" zemsty Bolesława Chrobrego, czy wyobraźni późnośredniowiecznych latopisarzy. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka*. T. 27, 122–146.
57. BIBER, T.; Leszczynski, M. (2010) Poczet Wladcow Polski. Poznan : Publicat.
58. BRUECKNER, A. (1923) Polska poganska i slowianska. Krakow : Krakowska Spółka Wydawnicza.
59. CHOJECKA, E. (1970) Sztuka sredniowiecza Rusi Kijowskiej i jej zwiazki z Polska w XI–XV w. In: M. Kuras, A. Podraza, eds. *Ukraina. Terazniejszosc i przeszlosc. Praca zbior.* Krakow: [S.n.], 406–409.
60. GORECKI J. (1991) Prepomiankie pochówki panujacych i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim. *Studia Lednickie*. T. 2, 117–132.
61. HERMANN, A. (2007) Romański trójkąt Mogilno-Strzelno-Trzemeszno. Kujawy i Pomorze. *Dwumiesięcznik turystyczno-krajoznawczy*. Nr. 3(6), 15–22.
62. JANICKI, K. (2016) Dams ze skazą: kobiety, które dały Polsce koronę. Kraków: Znak.
63. JASIENICA, P. (2007) Polska Piastów. Warszawa: Prószyński i S-ka.
64. JASIŃSKI, K. (2004) Rodowód pierwszych Piastów. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
65. KĘTRZYŃSKI, S. (1958) Gertruda (ok. 1025–1108). In: W. Konopczyński, ed. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 7. Kraków : Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
66. KUCZYŃSKI, S.M. (1965) Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
67. KURBISOWNA, B. (1969) Życie kulturalne po 1038 r. In: J. Topolski, ed. *Dzieje Wielkopolski*. T.1. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 197.
68. LABUDA, G. (2005) Polish diplomacy during the rule of the Piast dynasty. In: G. Labuda, W. Michowicz, eds. *The history of Polish diplomacy X–XX c.* Warsaw : Wydawnictwo Sejmowe.
69. LABUDA, G. (1987) Studia nad początkami państwa polskiego. T. I. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
70. LABUDA, G. (1988) Tajemnice budowli grodowych i sakralnych na Ostrowie Lednickim u progu XI stulecia. In: G. Labuda. *Studia nad początkami państwa polskiego*. T. 2. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 404–411.

71. LABUDA, G. (1984) Wyjaśniające się tajemnice Ostrowa Lednickiego. In: H. Chłopocka, B. Kürbis. *Mente et Litteris: O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza.
72. GORECKI, J. (ed.) (2011) Ostrów Lednicki. Under the sky of the Middle Ages. Lednica : [S. n.]
73. GORECKI, J. (ed.) (2016) Ostrów Lednicki. Wyspa piastowskich władców. Dziekanowice-Lednica: [S. n.]
74. SIELICKI, F. (1997) Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku. Wrocław : Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego.
75. STRZELCZYK, J. (2003) Bolesław Chrobry. Warszawa : WBPiCAK.
76. ŚWIECHOWSKI, Z.; Gawlikowska-Świechowska, E. (2005) Sztuka polska. T. 1: Romanizm. Warszawa : Arkady.
77. ŚWIECHOWSKI, Z. (2011) Stan wiedzy na temat chronologii wczesnej architektury monumentalnej w Polsce po pięcioletnich badaniach

- przy zastosowaniu metody 14 C. *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*. T. 56, z. 3, 104–112.
78. WŁODARSKI, B. (1966) Polska i Rus, 1194-1340. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
79. WOJCIECHOWSKI, T. (1900) Kościół katedralny w Krakowie. Kraków : Nakł. Akademii Umiejętności.
80. ZAKRZEWSKI, S. (1925) Bolesław Chrobry Wielki. Lwów : Wydaw. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
81. ZIELIŃSKI, A. (2013) Skandaliści w koronach. Warszawa : Prószyński i S-ka.
82. ŻYLIŃSKA, J. (1982) Piastówny i żony Piastów. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy.

Надійшла до редколегії 27.12.17

O. Yasynetska, applicant

The Center for the Monuments Study of the National Academy of Sciences of Ukraine,
St. Sophia of Kyiv National Conservation Area, Kyiv, Ukraine

THE MONUMENTS OF CULTURAL HERITAGE OF 11 CENTURY IN POLAND IN THE CONTEXT OF ONE OF THE FIRST MATRIMONIAL ALLIANCES OF POLAND AND KYIVAN RUS

The article analyzes the circumstances of one of the first marriage unions of Poland and Ukraine (Kyivan Rus) – the ruler of Poland Boleslav the Brave and the Kyiv princess Predslava, daughter of Volodymyr the Great, and also describes one of the monuments of cultural heritage in Poland - the ensemble of palace and sacred architecture on the Lednicki island, associated with the dynastic relations of Poland and Kyivan Rus in 11 century.

Key words: Poland, Kyivan Rus, Lednicki island, a monument of cultural heritage, dynastic relations.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(136)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,04. Наклад 300. Зам. № 218-8752.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-1.
Підписано до друку 02.08.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02